YAKIN DOGU ÜNİVERSİTESİ

FEN VE SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ

Divanü Lügati't- Türk'te Mastar ve Sıfat-Fiil Yapan Ekler, Değişik İşlevleri ve Geçirdikleri Değişimler

MEHMET AKYIL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI BÖLÜMÜ

Lefkoşa - 2001

Mehmet Akyıl: Divanü Lügati't- Türk'te Mastar ve Sıfat-Fiil Yapan Ekler, Değişik İşlevleri ve Geçirdikleri Değişimler

Fen ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. Fahrettin Mehmedov

Tez, 28/11/2001 Tarihinde Oy Birliği İle Kabul Edilmiştir

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. İgor Kormushin, Yakın Doğu Üniversitesi, Türk *Dili* ve Edebiyatı Bölümü

~-----~--1111111111111111111•1111

İÇİNDEKİLER

~n Söz 1
Kısaltmalar 2
Özet 3
Abstract 4
Giriş 5
Eylemsiler Hakkında Kısa Bilgi 7

Bölüm I

İsim-Fiiller

İsim-Fiiller Hakkında Kısa Bilgi 8

İsim-Fiil Ekleri 7- 82

1- "-mak / -mek" 8-14
A- Mastar Yapma İşlevi 8
B- Kalıcı İsim Yapma İşlevi 9
Karşılaştırma 12-14
2- "-(ı)g / -(i)g, -(u)g / -(ü)g" 14-38
A- Mastar Yapma İşlevi 18
B- Sıfat-Fiil Yapma İşlevi 23
C- Kalıcı İsim Yapma İşlevi 25
Söz Konusu Eki Alan Sözcüklerden Bugünkü Türkiye Türkçesi'nde Yaşayanlarının Durumu 32
Karşılaştırma 35-38
3- "-(ı)k / -(i)k, -(u)k / -(ü)k" 38-52
A- Mastar Yapma İşlevi 38
B- Sıfat, Sıfat-Fiil Yapma İşlevi 38
C- Kalıcı İsim Yapma İşlevi 44
Karşılaştırma 49-52
4- "-ma / -me" 52-58
A- Mastar Yapma İşlevi 38
B- Sıfat Yapma İşlevi 52
C- Kalıcı İsim Yapma İşlevi 54
Karşılaştırma 56-58

4- "-gu / -gü" 58-71
A- Mastar Yapma İşlevi 58
B- Sıfat-Fiil Yapma İşlevi 59
C- Kalıcı İsim Yapma İşlevi 61
Karşılaştırma 61-71
5- "-(ı)ş / -(i)ş, -(u)ş / -(ü)ş" 71-82
A- Mastar Yapma İşlevi
i- İki Taraflı Hareketi Gösteren Mastarlar 72
ii- İki Taraflı Hareket Anlamı İçermeyen Mastarlar 74
B- Sıfat, Sıfat-Fiil Yapma İşlevi 75
C- Kalıcı İsim Yapma İşlevi 76
Karşılaştırma 80-82

Bölüm II

Sıfat-Fiiller

Sıfat-Fiiller Hakkında Kısa Bilgi 82

Sıfat-Fiil Ekleri 82-158

1- "-daçı / -deçi, -taçı / -teçi" 83-87
Karşılaştırma 86-87
2- "-guçı / -güçi, -kuçı / -küçi" 88-91
Karşılaştırma 90-91
3- "-gan / -gen" 91-111
A- Sıfat-Fiil Yapma İşlevi 94
B- Kalıcı İsim Yapma İşlevi 104
Karşılaştırma 108-111
4- "-(ı)gsak / -(i)gsek, -(u)gsak / -(ü)gsek" 111-116
Karşılaştırma 115-116
5- "-guluk / -gülük" 116-120
Karşılaştırma 119-120
6- "-(ı)glı / -(i)gli, -(u)glı / -(ü)gli" 120-124
Karşılaştırma 123-124
7- "-mış / -miş" 124-132
A- Edilgen Anlamlı Sıfat-Fiil Yapma İşlevi 125

B- Geçişsiz Fiillerden Sıfat-Fiiller Yapma İşlevi 127
Karşılaştırma 130-132
8- "-dı / -di" 132-136
Karşılaştırma 135-136
9- "-sa / -se" 136-151
A- "'-sa I -se"mn. Ek\.e>.·,d.'i~'i "\:,;-y\em.e 'S"lsfu\.-"F,i\. ve Z.aTi'-r"ü \. -
Anlamı Kattığı Örnekler 137
i- Çevirileri Hem B. Atalay Hem de R. Dankoffta Aynı Olan Cümleler 137
Jf!ôı)JIJdl/)lıflrı/lhrlı/rfindlmiir ..... (Ji
B- "-sa / -se"nin Eklendiği Eyleme Şart Anlamı Kattığı Örnekler 142
Karşılaştırma 150-151
10- "-duk / -dük" 151-156
Karşılaştırma 153-156
11- "-( )glıg / -( )glig; -( )glug? / -( )glüg" 156-157
Karşılaştırma 157
"-gay / -gey" 157-158

Sonuç 159-162
Kaynaklar 163-164

Ön Söz

Elinizdeki Yüksek Lisans Tezi, Divan-ı Lügat-it Türk ile ilgili bir çalışmadır. Kaşgarlı'nm bu eseri her zaınan ilgimizi çekmiş ve onu böyle uzun ve zahmetli bir çalışmaya iten dil sevgisini takdire şayan bulmuşuzdur.

Kaşgarlı; bundan sonra kısaca Divan olarak adlandıracağımız eseri niçin yazdığını; Türklerin uzun sürecek egemenliklerini vurgulayan bir hadise de atıfla bulunarak, ileride dünya sahnesinde büyük başarılara imza atacak olan Türklerin dilini öğrenmek, herkesin çıkarına olacaktır:' görüşüyle açıklamaktadır.

Yazarının ifadesiyle iki yılda tamamlanan Divan'da Kaşgarlı'nın sık sık, Türk boylarının dillerinin karşılaştırmasını yaptığını görürüz. Sadece bu gerçek bile bizlere Kaşgarlı'nın, eserini yazmaya başlamadan çok önce dil malzemeleri toplamaya başladığını gösterir. Çok geniş bir coğrafyada yaşayan Türk boylarının karşılaştırmalı olarak dil, edebiyat ve diğer manevi değerlerini saptayıp değerlendirebilmesini ancak Kaşgarlı'nın adı konmamış milliyetçilik aşkıyla ve Türk Diline duyduğu saygıyla açıklayabiliriz. Nitekim yeni yeni Türkçe'rnize girmeye başlayan özellikle dinsel içerikli sözcüklere Türkçe'nin kendi yapısı ve söz varlığı içinden karşılıklar bulma çabası da, onun bu konudaki duyarlılığını gösteren güzel bir örnektir.

Tezimize konu olarak, Türklük ve özellikle Türk Dili için çok zengin bir kaynak olan Divan'da geçen isim-fiil (mastar) ve sıfat-fiil (partisip) yapan ekleri seçtik; bunların kelimeye kattığı değişik anlamları belirtmeye çalıştık. Kaşgarlı'nm verdiği örneklerdeki kullanımların ne denli geçerli ve işlevsel olduğunu doğrulayabilmek için aynı döneme ait başka bir değerli kaynak olan Kutad-gu Bilig'le karşılaştırdık. Söz konusu eklerin eski durumlarını ve varsa işlevsel farklılığını ortaya koyabilmek için Eski Türkçe dönemine başvurduk. Eklerin sonraki gelişimini izleyebilmek için Türkiye Türkçesi'yle Uygurca'yı kontrol ettik.

Tezimizi hazırlama ve sonuçlandırma aşamasında, bizden bu konudaki derin bilgisini esirgemeyen, kapismı her zaman çekinmeden tıklatıp bol bol değerli zamanını çaldığımız sayın hocamız İgor Kormushin ile İngilizce tercümelerde en büyük yardımcımız, sevgili eşim Çiğdem'e saygılarımı sunmayı bir borç bilirim.

Mehmet Akyıl

Kaynak Eserlerle İlgili Kısaltmalar

AVG: Gabain; Eski Türkçenin Grameri.

BA: Atalay; Mahmud el- Kaşgari: Divanü LCıgati't Türk Tercümesi. I, 11, Ill, IV (Dizin).

DS: Derleme Sözlüğü.

ENN: Necip; Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü.

FKT: Timurtaş; Eski Türkiye Türkçesi - XV Yüzyıl, Gramer - Metin - Sözlük.

GC: Clauson; An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

GTS: Korkmaz; Gramer Terimleri Sözlüğü

Mukad: Yüce; Mukaddirnetü'l- Edeb: Giriş, dil özellikleri, metin, indeks.

NH: Hacıeminoğlu; Karahanlı Türkçesi Grameri.

OA: Ergin; Orhun Abideleri.

RD: Darıkoff; Mahrnüd al Kaşgari: Diwan Lügāt at-Turk, I, 11, 111 (İndex).

ST: Atabay N., Kutluk İ., Özel S.; Sözcük Türleri

RÖ: Öztürk; Yeni Uygur Türkçesi Grameri.

TDA: Clauson, G., Eski Türkçe Üzerine Üç Not

TT: Tekin; Orhun Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk.

TTB: Ergin; Türk Dil Bilgisi.

TS: Tarama Sözlüğü.

TTŞ: Mansuroğlu; Tarihi Türk Şiveleri: Karahanlıca.

WF: Erdal, M., Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon, I

Özet

Tezimize, Kaşgarlı'nın Divānü Lügat-it Türk'ünde (Bundan sonra sadece Divan diye anacağız) geçen mastar (isim-fiil) ve sıfat-fiil (partisip) yapan ekleri konu seçtik. Bu eklerin işlevlerini, fonetik özelliklerini izaha çalışırken ilk önce Kaşgarlı'nın ne dediğine baktık; daha sonra tümünü saptamaya çalıştığımız örneklerden yola çıkarak bu eklerin görev ve işlevlerini tanımlayıp şekil özelliklerini vermeye çalıştık. Gerek mastar gerekse sıfat-fiil ekleri her dönemde ve lehçede kalıcı isimler yapmaya eğilimli eklerdir. Bu özelliği Divan'da da görürüz. Ekleri bu yönden de inceledik ve artık isimleşmiş olan bu kelimelerde isime ait özellikleri ön plana çıkarmaya çalıştık.

Kaşgarlı, ön sözde de belirttiğimiz gibi, Divan'ı Araplara Türkçe'yi öğretmek gayesiyle yazmıştır. O günkü Türkçe'ye ait ifadelerin Arapça tercümeleri, doğal olarak Kaşgarlı'nın o ifadelerle ilgili hissettiklerini, sezdiği anlamları yansıtacaktır. Biz Arapça ifadelerin bu günkü Türkçe'ye çevrilişinde B. Atalay': esas aldık; R. Dankoff'un İngilizce'ye çevrisinderı kontrol ettik. Çevirilerde farklılık olduğunda başka kaynaklara da başvurarak kendi düşüncemizi de söyledik. Okunuşlar'da Dankoff'u esas aldık.

Her ekin değişik dönemlerde ve değişik lehçelerdeki şekil ve işlevini tesbit edip Divan'daki şekil ve işleviyle karşılaştırmak için "Karşılaştırma" başlığı altında Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi ve Çağdaş Türkiye ve Uygur Türkçelerine başvurduk. Tabii ki en başta Divan'daki bilgileri, çağdaşı ve dönemin en sağlam kaynağı durumunda olan Kutadgu Bilig'teki bilgilerle karşılaştırdık. Ele aldığımız eklerin kendi dönem ve lehçelerindeki kullanılışlarını Divan'daki şekil ve işleviyle karşılaştırdık , benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaya çalıştık. Bazı eklerin zaman içinde işlevlerini yitirerek ortadan kalktıklarını, bazılarının fonetik olarak değiştiklerini saptadık.

Dil canlı bir varlıktır. Canlı olmanın en büyük delili değişimdir. Türkçemiz de çok canlı ve değişip gelişen bir dildir. Çeşitli değişiklikler içeren bu lehçeler, en eski yazılı örneği şimdilik 8yy'a ait olan kökün değişik coğrafyalarda şekillenmiş kollarıdır. Bunu; ekleri ve o ekleri alan sözcüklerin izlerini sürerken daha iyi anlayabiliriz. Tezinıiz bu gerçeğin daha iyi kavranmasına katkı yapmak amacıyla hazırlanmıştır.

Abstract

In this thesis we studied the suffixes existing in the *Divânü Lügat it Türk* of Kaşgarlı (later on will be referred only as Divan) which create infinitive and participle. While trying to explain the functions and phonetical characteristics of these suffixes, first of all we examined what Kasgarli studied, then we tried to define their functions and forms by using examples. Both infinitive and participle suffixes have a trend to be known with permanent names in every period and dialect. We see this characteristic also in Divan.

As we mentioned in foreword, Kasgarli had written Divan in order to teach Turkish to Arabians. Arabic translations of the Turkish phrases at that time, naturally reflected the meanings that Kasgarli understood. We basicly referred B. Atalay for translation of Arabic phrases to todays Turkish and then controlled them from R. Dankoff s translation into English. When there were differences, we used other sources and also stated our own ideas. For pronounciations we fundamentally referred to Dankoff

We examined Old Turkish, Old Anatolian Turkish and Turkish language of Uygur and modern Turkey in order to find out form and function of each suffix in different periods and dialects and compare it with its form and function given in Divan. Of course, first of all, we compared the informations given in Divan with the ones existing in the most reliable source of the same period, Kutadgu Bilig. We compared forms and functions of all suffixes given in Divan also with their usage in that period and in that dialects and we tried to make clear similarites and differences changed phonetically and some others disapeared since they didn't have function any more.

Language is alive. Change is the basic indication for this. Our language Turkish is also a live and impoving language. However the oldest known written example goes back to eighth century with its branches formed in different areas. We understood this fact better while we were studing on and looking for the suffixes and the words which had taken them. With this study we aimed at contributing to the better understanding of this fact.

Giriş

Divan-ı Lügat-it Türk, Türk Dili açısından çok değerli bir kaynaktır. 1073 yılında bitirilen ve Haşim soyundan halife Ebül Kasım Abdullah'a sunulan Divan, XX. yüzyılın başında Ali Emiri Efendi tarafından gün ışığına çıkartılmasından sonra birçok yönden incelenmiş ve o günkü Türklük dünyasıyla ilgili birçok bilgiye ulaşılmıştır. Kaşgarlı Divan'da o zamanki standart yazı dili olan Karahanlıca'yı esas alır. Bu yazı dili; Uygur, Çiğil, Yağma ve Karluk vb. boyların kullandığı dilin özelliklerine dayanır. Bununla birlikte Divan'da Oğuz Türkçesi'nin gerek kelime varlığına gerekse şekilsel özelliklerine sıkça rastlarız. Kaşgarlı Örnek verirken sık sık oğuz Türkçesi'rıe atıfta bulunur; örnekler verir. Bunun en önemli nedenlerinden biri; Oğuzların, Türklük dünyasında gittikçe önem kazanmaları olmalıdır.

Elimizdeki tek nüshanın Kaşgarlı'nın elinden çıkan ilk nüsha olmadığı bellidir. Bu nüshanın, Türkçe bilmeyen Şamlı Mehmet tarafından Kaşgarlı'nın kendi eliyle yazdığı asıl nüshadan yaklaşık iki yüzyıl sonra istinsah edildiği bilinmektedir. Bu gerçek, Divandaki bazı bilgilere temkinli olarak yaklaşmamıza neden olmaktadır.

Biz, ön sözde de belirttiğimiz gibi tezimize konu olarak Divan'da geçen isim-fiil (mastar-infinitive) ile sıfat-fiil (partisip-participle) yapan ekleri ele aldık. Bu eklerin eylemsi yaptıkları tüm sözcüklerin dışında diğer işlevlerini de yansıtan tüm örnekleri saptamaya çalıştık. Bunların değişik işlevlerini sınıflandırdık. Söz konusu ekleri alan sözcüklerin fonetik ve morfolojik özelliklerini vermeye çalıştık. Bu arada, Kaşgarlı'nın da ele aldığımız bazı örnekler üzerinde kendine göre morfolojik açıklamalarda bulunduğunu görürüz. Ekin eklendiği fiilin kök veya gövdesine ne gibi anlam ayrıntıları kattığını saptayıp vurgulamaya çalıştık. Bilhassa ekin eklendiği fiile kattığı anlam ayrıntılarını vermeye çalışırken, çevrilerinden faydalandığımız B. Atalay'ın ve R. Dankoff'un, çevirilerinde farklık gösteren ifadelerinde kendi düşüncemizi ortaya koyduk. Kelimelerin okunuşunda Dankoff'u esas aldık, fakat gerekli yerlerde biz de bu konuda düşüncelerimizi söyledik.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi elimizdeki eserin müstensihinin, Türkçe'yi hiç; Arapça'yı da az bilen biri olması, bazı bilgilere ihtiyatla yaklaşmamızı gerektiriyordu. Bu nedenle Kaşgarlı'nın ele aldığımız konuyla ilgili ortaya koyduğu bilgi ve örnekleri, aynı

döneme (Xl.yy) ait çok değerli başka bir kaynak olan Kutadgu Bilig'le karşılaştırdık; benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaya çalıştık. Bunu yaparken R. R. Arat'ın latin harfleriyle transkripsiyonladığı metinden ve bugünkü Türkçe'ye çevirisinden yararlandık, dizini taradık. İlgilendiğimiz eklerin Eski Türkçe Dönemi'rıdeki fonetik, morfolojik ve semantik durumlarını ortaya koyabilmek için A. Von Gabain'in Eski Türkçenin Grameri'nden yararlandık. Gabain burada dil malzemesi olarak Kitabelerden ve İslamiyetle tanışmamış Uygur yazmalarından faydalandığını anlatır. (age, s.1) Bunun dışında Talat Tekin'in Orhun Yazıtları' nı taradık.

Eklerin daha somaki devirlerdeki işlevsel ve fonetik değişimlerini izleyebilmek için Eski Anadolu Türkçesi'ni inceledik. Bu inceleme sırasında ana kaynağımız, F. K. Timurtaş'ın Eski Türkiye Türkçesi oldu. Ayrıca örnekleri çeşitlendirebilmek için Tarama Sözlüğünde yer alan, en son XV .yy'a ait olan metinlerden yararlandık. Karahanlı Türkçesi'nin (Doğu Türkçesi) devamı olarak Çağdaş Uygur Türkçesi'ne de baktık. Bu alanla ilgili esas kaynağımız, R. Öztürk'ün, Yeni Uygur Türkçesi Grameri'dir. Burada da örnekleri artırabilmek için E. Necipoviç Necip'in Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü'nden yararlandık. Söz konusu eklerin Çağdaş Türkiye Türkçesi'rıe ulaşıp ulaşamadıklarını, ulaştıysalar, ne gibi değişikliklere uğradıklarını da saptamaya çalıştık. Burada esas kaynağımız, M. Ergin'in Türk Dil Bilgisi olmuştur. Standart yazı dilinde kendisine yer bulamayan fakat çeşitli ağızlarda canlılığını koruyan örnekleri saptayabilmek için de Derleme Sözlüğü' ne başvurduk.

Metinlerde alfabemiz dışında şu işaretleri kullandık:

Orijinal metindeki işaret	transkripsyonu
j	D
d-<!b	fi
i..	g
J	w
J	q
ċ	x

Eylemsiler (Fiilimsiler) Hakkında Kısa Bilgi

Daha önceleri, fiilimsi, fiil müştakları gibi terimlerle anlatılan eylemsiler, eylemden türeyen, ancak eylemin bütün özelliklerini göstermeyen sözcüklerdir. Bu sözcüklerin olumsuzları yapılabilir, ancak eylem çekimine girmedikleri için eylemden ayrılırlar. (ST, s.263)

Eylemsiler, bulundukları cümleye bir yan yargı katmak suretiyle yan cümlecik kurarlar. Çeşitli araştırmacılar eylemsilerin farklı özelliklerini ön plana çıkaran tanımlarını yapmışlardır. Bu tanımlardan hareketle eylemsilerin; fiilden türeyen fakat onların tüm özelliklerini taşımayan, fiillerin isim, sıfat ve zarf şekillerini oluşturan sözcükler olduğunu söyleyebiliriz.

Bölüm I

İsim-Fiiller (Mastarlar)

Fiillerin belli eklerle oluşarak isim görevinde kullanılan biçimleridir. Z. Korkmaz mastan; "Fiil kök ve gövdelerinin karşıladıkları oluş, kılış ve durumları şahıs ve zamana bağlı olmadan göstermek üzere *-mAk, -mA,* ve *-Iş* ekleriyle kurulan fiil ismi" (GTS, s. 109) diye tanımlar.

Hacıeminoğlu da; "İsim-fiil, fiilin ad şekli, yani kılış, durum veya oluşun adıdır. Bunun için fiileri ad-fiilerden biri ile anarız" şeklinde benzer bir tanımlamada bulunur. (NH, s.162)

Diğer yandan Ergin; mastar diye ayrı bir sözcük grubu kabul etmez: "... mücerret hareketleri hiçbir şeye bağlamadan ifade etmek için sonlarına *-mak -mek* eki getirmek suretiyle fiil isimleri yapılır: *aç-mak, ara-mak, başla-mak, gel-mek, bildir-mek, düşün-mek* gibi. Bu fiil isimlerine öteden beri mastar, *-mak -mek* ekine de mastar eki denilir. Fakat masdar, Türkçenin bu fiil isimlerine uygun bir tabir değildir. Türkçede masdar diye ayrı bir kelime çeşidi kabul etmeğe lüzum yoktur" diye bir bakış açısıyla düşüncesini savunur. (TDB, s.183)

Mastarları, fiillerin kip ve şahıs göstermeyen isim şekli olarak tanımlayabiliriz. İsimler gibi çokluk, iyelik ve çekim ekleri ile çekim edatları alırlar.

Normal yapılarıyla fiildeki iş oluş ve hareketi gösteren mastarlar kalıplaşmaya da uğrayarak, artık kendilerinde bulunan bu nitelikleri yitirerek doğrudan doğruya somut veya soyut nesnelerin adı olurlar. (ZY, s.53)

Kaşgarlı, mastarları ikiye ayırır:

"Birincisi: Kendi başına doğrudan masdar olanlardır.

İkincisi: Aslında masdar olmayıp izafet yoluyla masdar olanlardır." (s.18= BA c.l, s.26)

Kaşgarlı, aşağıda ilk olarak ele aldığımız *"<makI -mek"* ekini, birinci tipteki masdara tek örnek olarak verir:

1- ***"-maq****/ś-mek":*

A- Mastar Yapma İşlevi

Kaşgarlı, bu ekin Türkçe'de fiil çekimiyle ilgili üç ana şekilden biri olduğunu vurgular. Bu nedenle her fiilin, geçmiş ve geniş zaman haliyle birlikte mastar şeklini de verir. Ek, kalınlık - incelik uyumuna uymaktadır. Örnek:

qondur-maq 'kondurmak, üzerine koymak' (s.362),

gatgur-maq 'gülerek katılmak' *er külüp katgurdı* 'adam gülerek katıldı'(s.363),

çümtür-mek 'suya daha derin daldırmak'(s.358),

ıitreş-mek 'titreşmek' (s.375),

kökreş-mek 'gürlemek, kükremek; kişnemek' *keldi esin esneyü I qaDqa tüke! ösneyü I kirdi bodun qasnayu I qara bulıt kökreşür* 'esinti eserek geldi; bu, büsbütün kar tipisine benziyordu, halk titreşerek girdi, kara bulut kükreşir.' (s.378) vb.

Ek, fiil köküne gelebileceği gibi fiil gövdesine de gelebilir. Ör:

qır-mak 'kazımak, bir şeyi kökünden çıkarmak; kırmak '(s.267) ,

ın-maq 'dinlenmek; solumak; nefes almak; dinmek· *yağmur tındı* 'yağmur dindi', *er ulug tındı* 'adam kaba kaba soludu' *aruq tındı* 'yorgun dinlendi' (s.278),

kön-mek 'düzelmek, doğrulmak; yola gelmek' *yıgaç· köndi* 'ağaç düzeldi'(s.279),

sal-maq 'atmak, bir şeyle işaret etmek; göndermek, götürmek; toplamak, toplu hale getirmek' (s.276),

keç-mek 'geçmek; ölmek': *ay kün keçıi* 'ay gün geçti': *er suw keçıi* 'adam su geçti.' (s.266),

bert-mek 'berelemek': *ol anıg elgin bertti* 'o, onun elini bereledi'(s.628)

veya;

qırtur-maq (s.362), *ınıl-maq* (s.333), *könıi-mek* (s .422), *salıur-maq* (s.360), ***keçtür-mek*** *(s.363), berıin-mek* (s.385)

Söz konusu eki almış sözcüğün; *ol barmaq bardı* 'o bir geliş geldi.', *ol kelmek keldi* 'o bir gidiş gitti.'(s.300) gibi kullanımlarda, eylemin yapılışını pekiştirdiğini görürüz. Bugün

Çağdaş Türkiye Türkçesi ağızlarında benzer anlamlı olarak *-( )ş* ekinin kullanıldığını görmekteyiz.

anıg kelmek-i yaqdı 'onun gelmesi yaklaştı'(s.471),

anıg kelmek-i yaqışdı 'onun gelmesi yaklaştı.',(s.475)

beg kelmek-i yagudı 'beyin gelmesi yaklaştı.' (s.481),

Böyle kullanımlarda söz konusu eki alan isim-fiilin, isim tamlamasında "tamlanan" olarak bulunduğu ve cümlede nesne görevi yaptığı görülür.

ol anı körmek-in küsedi 'onu görmek istedi' cümlesinde nesne görevinde olduğu görülür. (s.561) Çağdaş Türkiye Türkçesi ağızlarında, "onu göresi geldi" şekli vardır.

-maq I -mek ekini aldıktan sonra eylem adı olan sözcükler diğer ad çekim eklerini de alabilir:

ol bu ugurda bar-maq-qa isiglendi 'o adam gitmek için vakti sıcak buldu' (s.149) *[bar-* 'varmak, gitmek'],

Pek sık rastlanmasa da fiilin mastar halinin cümle içinde kullanıldığı örnekler de vardır:

sundılaç ışı ermes örtgün tepmek 'harman döğmek çayır kuşunun işi değildir' (s.262)

Yukarıdaki örneklerden de görülebileceği gibi söz konusu ekin esas işlevi, fiil is-imleri (isim-fiil, mastar) yapmaktır.

B- Kalıcı İsim Yapma İşlevi

Eki alan sözcüklerin, bazen kalıplaşarak hareket anlamı içermeyen nesne isimleri yaptığı da görülür. Kaşgarlı bunların somut kavramlara isim olurken diğer taraftan mastar anlamlarını da koruduklarını söyler:

"çaqmaq 'çakmak' Ateş çıkarmak için çelikten yapılan nesne. Bu kelime isim olduğu gibi mastar da olur.... Bu kelimeler hem isim hem de mastardır." (s.236 = BA, c.l, s.469)

Bizim saptayabildiğimiz on iki isimleşmiş sözcük vardır. Bunlar:

yar-maq (s. 463), veya *yarı maq* 'para'(s.631): *ol anıg birle yarmaq utuşdı* 'o, benimle para yutuştu' (s.99), *[yar-* 'yarmak, bir şeyi keserek zorla yarmak, parçalamak, yere sınır çizmek': *er yıgaç yardı* 'adam ağaç yardı' s.469]

çaq-maq 'çakmak'(s.236), *ol çaqmaq çaqdi* 'o, çakmak çaktı' (s.272), *[çaq-* 'çakmak, eriştirmek (Oğuzca), kışkırtmak'],

tokı-maq 'tokmak'(s.522), *[takı-* 'insan- döğmek (Oğuzca); demir- döğmek; vurmak, kapı- vurmak; çarpmak; dokumak; dokunmak; götürmek ve batırmak': *ol kapug tokıdı* 'o, kapıyı çaldı, kapıyı vurdu', *ol kulın ıoqıdı* 'o, kölesini döğdü' *temürçi qılıç ıoqıdı* 'demirci kılıç döğdü, yaptı' *er bôz ıoqıdı* 'adam bez dokudu'vb. s.562],

tür-mek 'kadınbudu denilen yemek, dürüm'(s.240), *bir tikim türmek* 'bir parça dürüm' (s.200) *[tür-* 'dürmek': *ol biıig ıürdi* 'o, kitap dürdü' s.266],

bog- maq !-'gömlek düğmesi', 2-'gerdanlık' (s.235),lbog- 'boğmak': *ol erni bogdi* 'o adamı boğdu' s.270]

ük-mek 'toplanmış olan her nesne' (s.65), [*ük-* 'yığmak', 'biriktirmek': *ol yarmaq ükdi* 'o, para biriktirdi' s.94],

sır-maq (<sırı-maq) 'eşek payanındaki teyelti' (s.237) *[sırı-* 1-'pislemek', 'siymek', 2- Buradaki anlamı - 'sık dikişle dikmek': *ol kiDiz sırıdı* 'o, keçeyi -Türkmenlerin çadır örtüleri ve göç zamanındaki bürgüleri gibi- sık dikişle dikti' s.559 Clauson, bu sözcüğün **sarma-* 'bir biri içerisine sarılmış olma' eyleminden türediğini söyler],

tegir-mek (Uygurca'da) veya *ügür-mek* (Oğuzcada) 'deve üzerine iki taraflı atılarak içerisine binilen sepetle, sepete benzer nesne'(s.253), *[tegir-* 'yaklaştırmak': *...telindi biligim/ tegrüp ahar çerıilur* 'bilgim genişledi; ona yaklaşarak yok olur' s.341],

qıs-maq 1- 'özenginin iki yanında bulunan 2- 'ilmik, kenet' (s.239), kayış' *ol anar qısmaq qısruşdı* 'o, ona üzengi kayışını kısmakta yardım etti' s.376, *[qıs-* 'kısaltmak, daha kısa yapmak', kıstırmak': *qapug anıg aDaqın qısdi* 'kapı onun ayağını kıstırdı' s.269],

ud-maq 'çırak, uşak, ırgat' (s.62) *[ud-* 'takip etmek', 'kovalamak', 'sürmek' (Divarı'da geçmiyor. MA)]

Bu eki alan bazı kelimelerin nereden türedikleri tam olarak belli değildir. Tartışma konusu olan bu sözcükler aşağıdadır:

eı-mek (s.64), veya *ôt-mek* (s.404) 'ekmek': *olar ekki etmek sunuşdi* 'onlar birbirlerine ekmek sundular' (s.325), *bir kesek ötmek* 'bir parça ekmek' (s.197)

üg-mek 'kadınların kulaklarına taktıkları altından veya gümüşten yapılmış halka'(s.65), (Kaşgarh, bu sözcüğün aslında mastar olduğunu söyler. O halde *üg-* eylemi ile ilişkili olması olasıdır.)

iç-mek 'kuzu derisinden yapılmış kürk' (s.63), [< *iç* 'iç' *içük* ve *içlik* şekilleri de vardır. GC, s.27],

ke-mek 'çubuklu ve nakışlı bir kumaş, bunlardan başörtüsü veya çarşaf yapılır'(s.197),

baş-maq 'pabuç' Kaşgarlı, bu sözcüğün aslının *başaq* olduğunu Oğuzlarla Kıpçakların *ba'Şmaq* şeklinde kullandıklarını söyler. (s.190) *[ba-* 'bağlamak'> *"baş-* GC, s.382)

uç-maq 'cennet'(s.72) sözcüğü ise her ne kadar semantik olarak 'öldükten sonra ruhun uçarak gittiği yer' anlamını çağrıştırıyorsa da aslında Soğudcadan geçen *('wştmg)* dini anlamlı bir terimdir.

Yukarıda örneklerini verdiğimiz bu sözcüklerin isimleştiklerinin en güzel delili, bunların isimden fiil yapma eki olan *-la- I -le-* ekini alabilmesidir. Bu ek, *-maq I -mek* ekiyle kullanılacağında yanına hep *-n* dönüşlülük ekini alır. Bir örnek istisna oluşturur:

boğmaq-la-, kôhlek boğmaqladı' 'gömlek düğümlendi' (s.598) Görüldüğü gibi bu fiilde edilgenlik vardır.

Tespit edebildiğimiz isimden fiil yapma eklerini alan sözcükler şunlardır:

türmek-le-n- 'dürüm yapılmak': *ötmek türmeklendi* 'ekmekten dürüm yapıldı' (s.404),

ullmaq-la-n- 'uşak ve ırgat sahibi olmak': *er uDmaqlandı* 'adam uşak sahibi oldu.' (s.157),

yarmaq-la-n- 'para sahibi olmak': *er yarmaqlandı* 'adam para sahibi oldu' (s.492),

içmek-lė-n-, er içmek/endi 'adam kuzu kürkü giyindi veya ona sahip oldu.' (s.158)

çaqmaq-lȧ-n-, yılan çaqmaqlandz 'yılan çöreklendi' (s.404) Bu sözcüğü Atalay, *çoqmaqlan-* şeklinde okumuştur. Bizce doğrusu da budur. 15 ve 16. yy Anadolu Türkçesi'nde 'üşüşmek, toplanmak' anlamında *çoquş-* eylemi vardır. *çoqum,* 'toplu olarak bir arada bulunan' anlamındadır. *çoqmaq* ise 'toplanmak, üşüşmek, hücum etmek, çullanmak' anlamlarında kullanılır.(T.S. c.II, s.937, 939) *çoqum* sözcüğü bugün de Kıbrıs ağzında yaşamaktadır.

boğmaq-lȧ-n-, er boğmaqlandı 'adam düğmesini ilikledi' (s.403),

başmaq-lȧ-n-, er başmaqlandı' (Oğuzca) s.403 'adam pabuç sahibi oldu' (B.A. c.11, s.275) 'adam pabuçlarını giydi' (R.D. c.IJ, s.99),

etmek-le-ıı-, er etmek/endi 'adam daha çok ekmek sahibi oldu - zengin oldu' (s.158),

içmek-le-n-, er içmek/endi 'adam kuzu derisinden yapılmış kürk giydi veya sahibi oldu' (s.158),

ügmek-le-n-, uragut ügmeklendi 'kadın küpe taktı' (s.158)

İki örnekte ekin sıfat görevi üstlenen sözcük de yaptığına rastlandı: *kek-mek "er"* (s.241) *"kekmek"* sözcüğünün anlamı "sorunlarla boğuşmuş kişi"dir. Dankoff, Sözcüğün

kökürü, zorluk anlamına gelen *"kek"* olarak vermektedir. Meydana gelişini kural dışı olarak nitelendirdiği bu sıfatın, aslında *"kekmen"* şeklinde olması gerektiğini söyler.(RD, c.111,s. 100) Bu sözcüğü aldatıcı benzetmeyle açıklamak da zordur; çünkü Kaşgarlı yabancı sözcükleri eserine almadığını açık bir şekilde söyler.

Diğer bir örnek ise *tağuz-maq (taquz-maq) er* dir (s. 252) 'etine dolgun bodur kişi' anlamındadır; Kaşgarlı'dan başka bir kaynakta bu sözcüğe rastlamadık.

ııq- 'itmek, sıkı sıkıya doldurmak' (TDA, s.24) > *tıqız* 'kalın sık' > *taquzman -ımaqı* şeklinde bir açıklama getirilebilir.

Bugünkü *ııqnaz* 'şişmanca, toplu, kısa ve kalın yapılı' sözcüğüyle ilişkisi düşünülmeye değerdir.

Karşılaştı rm a

Kutadgu Bilig'de ekin mastar olarak, çok geniş bir kullanıma ve anlam çeşitliliğine sahip olduğunu görürüz:

bekütmek 'pekitmek, sağlamlaştırmak' *bekütmek tiLese bu beglik ulı* (5172),

çavıqmaq 'ün sahibi olmak' *çavıqmaq ti/ese özüñ be/gülük (*4436),

söz açmaq 'söz açmak, demek' *bu iki kişike söz açmaq tegir* (2679),

evlik almaq 'kadın almak, evlenmek' *qalı evlik almaq ti/ese özün (*4475) vb.

Ek, mastar görevindeyken isim çekim ekleri alır:

senin kelmekiit 'senin gelmen' *ne elrgi; iş erdi senin kelmekih* (715),

çerig ıüzmeki 'asker idare etmesi; askeri yönetmek' *çerig tüzmeki hem yagını sımaq* (2272)

Bazen *"-maq I -mek"* ekini alan sözcüğün cümlede, yardımcı eylem olarak görev yaptığını görürüz:

edgü bolmaq 'iyi olmak' (227),

Kutadgu Bilig'te ekin eklendiği sözcükle kalıplaşarak, somut veya soyut kavramlara isim olmasına pek rastlanmaz. Saptadığımız tek örnek, *yarmaq* 'para' (6470) sözcüğüdür.

Bu ek Eski Türkçe'de de *-maq I -mek* şeklindedir ve fiillere getirilerek soyut ve diğer isimler yapar. Örnek :

uqmaq 'akıl, görüş, fikir' lıq-: 'anlamak'),

tutmaq 'sap' *[Lut-:* 'tutmak'],

tüzülmek 'sükunet' *[tüzül-:* 'dizilmek, bir sıraya girmek'] (A.V.G)

armaq-çı: 'hilekar' (M.A)

Ayrıca söz konusu ek, ek yığılması olayıyla yanına *-lıg I -lig* veya *-maqsız I -meksiz* ekini alarak sıfat görevi üstlenen sözcükler yapar.

sadu ti-meklig saw 'aferinienilecek söz, isabetli söz' *[ti-* 'demek, söylemek']

ilen-meksiz 'hiçbir şeye dokunmayan, ilişiksiz; bağımsız' *[ilen-* 'takılmak, asılmak'] (A.V.G)

Söz konusu ek Eski Anadolu Türkçesi'nde her fiilin tabanına getirilebilen ve ismin cümledeki tüm işlevlerine sahip olan eylem isimleri türetirler. Örnek:

Eylem ismi olarak cümlede yüklem görevini yüklenir:

qo-maq-dur 'koymaktır' (AT 13-5 FKT),

namazın qıl-mag-a 'namazını kılmaya' (ŞR 5-5 FKT),

Eylem ismi olarak cümlede nesne görevini üstlenir:

ol- maq imiş, 'olmakmış' (HSN 8-2 FKT),

qurtul-maq ister 'kurtulmak ister' (HM 4-4 FKT~

Bu örnekte özne görevindedir.

gôr-mek muhaldir 'görmek mümkün değildir' (SF 4-7 FKT) vb.

Bu dönemde *-maq I -mek* ekinin *-lıq I -lik* ekini alarak genişlemiş örneklerine de rastlamaktayız:

aglamaq-lıg-uii assısı 'ağlamanın faydası' (MV 19-20 FKT)

su diledim içmek-lig-e 'su içmeyi diledim' (MV 1-9 FKT) vb.

Bunun dışında da yine eylem anlamlarından sıyrılmış, bazılarına daha eski dönemlerde de rastladığımız, isimler yapar :

başmaq 'ayakkabı' *işi başmaqlayın başa varmaz* (HR 36, ŞD 63 FKT),

etmek 'ekmek' arpadandı etmegi vü hem aşı 'yemeği de ekmeği de arpadandı' (MV 12-22 FKT),

uçmaq 'cennet', *hurıdür* uçmaqdun *yayı.nmış* o, cenn.e\\.e.\\ı.ı~\"\\\~ t\\ \\\\I\~\(~\-\~ 18-75 FKT)

-maq 1-mek eki Çağdaş Uygur Türkçesi'nde bütün fiil tabanlarına gelerek, o fiillerin isimlerini yapan bir mastar eki konumundadır. Örnek:

qarayturmaq 'karartmak', *oyganmaq* 'uyanmak', *kôrseımek* 'göstermek' (RÖ, s.38)

Aynı ekle kalıcı isimler de yapılır Örnek :

ilmek 'ilmek', *yemek* 'yemek'(RÖ, s.38)

Söz konusu ek, Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde de aynı işlevi sürdürmektedir;

A- Mastar Yapma İşlevi:

açmaq, başlamaq vb.

B- Kalıcı İsimler Yapma İşlevi

yemek, çakqmaq vb.

Bu gün yazı dilinde *maq I -mek* ekinden sonra iyelik ekleri getirilmemektedir. (TDB, 183-4)

Örneklerden de görüleceği gibi; ta başlangıçtan bugüne *-maq 1-mek,* Türkçe'nin en eski mastar ekJerindendir. Şekil ve işlevinde, çok az değişikliklerle günümüze kadar gelebilmiştir.

2- *"-(ı)g 1-(i)g, -(u)g 1-(ü)g":*

Kaşgarlı'nın eserinde karşımıza çıkan ve isim-fiil (mastar) yapan eklerden birisi de *-ıg I -ɪs. -ug I -üg'tür.* Kaşgarlı ekin işlev ve yapısını aşağıdaki ifadelerle açıklar:

"Mastarların bir başka çeşidi daha vardır; failin o işi yaptığı zaman faile izafe suretiyle olan mastardır. Bu, isim yerinde kullanılır. Bunun kuralı şöyledir: Kök olan bir kelimenin sonuna, kalın ahenkli *gayn* 'ı veya *kaf* lı kelimelerde *kaf* ve *ye* getirirler. Yahut yapılan şeyin faile izafeti halinde kelime yeğni (=hafif-ince sesli) olursa *kef* ve *ye* getirilir." (s.286= B.A.c.II s.39-40)

Kaşgarlı, ekin görevinin, eklendiği fiil ile başka isim arasında ilgi kuran sözcükler türetmek olduğunu söyler:

"Aslında masdar olmayıp izafet yoluyla masdar olaiilardır. Bu çeşitlerinde, hal manası da vardır. Bunları gerekli oldukça gösterdim. ...İzafet yoluyla masdar olan kelimeye örnek: *menin bar-{ı) g-ım bolsa mana ıuşgıl* ve *keyik kel-(i)g-i bolsa oqta* sözlerindeki *barıg* ve *kelig* kelimeleri gibi ki birinci cümlenin manası "ben gidecek olduğumda bana kavuş", ikincininki "vahşi hayvan gelecek olursa ok at, onu vur" demektir (s. 19= BA, c.l, s.26)

"Biz ayrımda asıl olan fiilleri söylerken bunlardan bir takımlarını beyan etmiştik. Burada ancak masdar olmayıp da izafet yoluyla mastar olanı söyleyeceğiz; bu çeşit mastar kök fiilerin sonuna *kef* veya *gayn* getirmekle yapılır. *anıg et ıogragı kör, anıg uğra-gı kör* gibi ki, 'onun et doğramasını gör', 'onun uğramasını gör ' demektir. Bu mastarlar isim gibidir. Bunun için çok kullanılır. Bu sebeple işaret ettim. (s.583 = B.A.,c.III, s.316)

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere bu ek, Kaşgarlı'nın mastarlarla ilgili yaptığı sınıflandırmadaki ikinci tür mastar eklerindendir; diğer bir söyleyişle eylemsinin mastar anlamını kazanabilmesi için bir tamlama içinde tamlanan olarak bulunması gerekir:

anıg ış qıl-ğı be/gülük 'onun iş işlemesi belli' (s.285), *[qıl-* 'kılmak, yapmak, etmek, eylemek, olmak' s.277] veya;

anıg yarmaq ıer-(i)g kör 'onun para derdiğini (topladığını) gör'(s.285) gibi.

Kaşgarlı, ekin ünsüzün sert yani *kaf*'lı olmasını ise şöyle açıklamaktadır:

"Ve yine *menig yorıqım neteg anıg yorıqı neteg senig yorıqıiı neteg* denir ki 'benim gidişim nasıldır', 'onun gidişi nasıldır', 'senin gidişin nasıldır' demektir. Bu çeşit, izafetle mastar olmuştur. Aslı *yorıdı'dır,* 'yürüdü anlamındadır. Bu fiilde *kafyoktur. gayn,* kendisinde ancak *kaf* bulunan fiilere gelir. (s.285= BA, c II, s.41)

Bugün bizler Kaşgarlı'nın bu ifadelerle tam olarak neyi kasttediğini bilemiyoruz; fakat *-(Jg 1-()g ve -()k I -()-q* ekini pek de farklı bir ek olarak görmediğini anlamaktayız. Buna en güzel örnek; *-(Jg I -(Jg ve -(Jk I -( )-q* ekini almış kelimeleri hep bir arada; sanki aldıkları aynı ekmiş gibi vermesidir. Kaşgarlı ilk önce *gayn'lı* örnekleri vermekte ardından *kaf*'lı örneklere geçmektedir. Ardından kefli örneklere geçince işler karışmaktadır; çünkü Arap alfabesi ile ekin ünsüzünün sedalı-sedasız hali ayırdedilememektedir. Örnek: s.43-48, s.186-197, s.232-235 vb.

Halbuki Kaşgarlı Divan'ını başlarında *-( )g* ve *-(Jk*'nin yazımında sedalı-sedasız ayrımına dikkat ettiğini anlatır:

".S - 'Sert Kâf"; 'kesilmiş bir parça nesneye *kesek nen* denir; *kesdi* sözünden alınmıştır. 'bürgü' anlamına gelen *eşük* kelimesi de böyledir; *eşüdi* sözünden alınmıştır, 'örttü, bürüdü' demektir.

d- 'Yumuşak Kâf '; *tirildi* sözünden alınan *ıirig* kelimesi gibi. *öldi* sözünden alınan *ôlüg* kelimesindeki de böyledir." (s. 12 = BA, c.I, s.14-15)

Yukarıda yazılanlardan da anlaşılacağı gibi eserin başında ekin sedalı-sedasız yazımı belli bir kurala bağlanmış veya o dönem imlasında var olan kural hatırlatılmıştır. Bu kurala göre -(*Jk*, ..S işareti ile; -(*Jg* ise d işareti ile yazılacaktır. Fakat önemli olan, eserin tümünde bu kurala uyulup uyulmadığıdır. Bunu kontrol edebilmek için, bazı sözcüklerin tüm yazılışlarını Divan'ın tıpkıbasımından gözden geçirdik. Kaşgarlı'nın sayfa 12'de örnek olarak verdiği *ölüg* sözcüğü on üç yerde geçiyor, bunlardan on tanesi -(*Jg* dile, üç tanesi de -(*Jk* ..S ile yazılmıştır. *etük*, on kez geçmiş, bunlardan altı tanesi -(*Jg* ile, dört tanesi de -(*Jk* ile yazılmıştır. *üdig* sözcüğü altı yerde geçiyor; üçü -(*Jg* ile üçü -(*Jk* ile yazılmış, *eşük* üç yerde geçiyor, ilcisi *-()kile* biri de *-(Jg* ile yazılmıştır.

Yukarıdaki örneklerden de görüleceği gibi eserin tümünde başta açıklanan kurala uyulmamıştır. Biz daha önce de belirttiğimiz gibi Dankoff'un okuyuşunu esas aldık. Dankoff'un -(*Jg I -(Jk* eki almış sözcüklerden mastar (isim-fiil) anlamlıları hep -(*Jg* ile okuduğunu görürüz. Bu konuda B. Atalay ve Clauson ile sıkça ters düşmüştür. Diğer bir deyişle Dankoff, -(*Jk* ekini sadece isim ve sıfat yapan bir ek olarak olarak kabul etmiş ve bugünkü Batı Türkçesi'nde izlerini sürdüğü isim ve sıfatları -(*Jk* ile okumuştur. Bu genellemenin doğruluğu tartışmaya açıktır; çünkü okunmasında bir sorun olmayan -(*Jq* ekiyle meydana gelmiş mastar anlamlı beş sözcük saptadık, fakat Dankoff'un okuyuşunda -(*)k* ekiyle mastar (isim-fiil) anlamı kazanmış tek bir sözcük saptamadık.

Diğer tarihi metinlere bakıldığında da bu ilci ekin ayırdedilmesinin zor olduğu görülür; çünkü Manihaist, Brahmi ve Tibet yazı sistemleri dışındaki alfabeler bu iki ekteki *klg* farklılığını vermezler. Bundan başka Manihaist metinlerdeki farklılığın müstensihler tarafından doğru yansıtıldığı kuşkuludur. (WF, c.I, s.172)

Genelde örneklere baktığımızda her iki ekin geçişsiz fiiller için özne, geçişli fiiller için nesne ve her ilci sınıf fiiller için kılış isimleri yaptığını görürüz, bu nedenle söz konusu ilci ekin işlev ve görevlerinin birbirine yakın olduğunu söyleyebiliriz.

Tarihi metinlere baktığımızda tek bir kök veye gövdeden hem -(*J g I -(Jg* hem de *-(Jq I -k* türevlerinin türediğini görürüz. Örnek: *baçaq* 'dini oruç '/ *baçag; kizlek* 'gizli' *I kizleg* vb. (Daha geniş bilgi içi~ak: WF, c.I, s.172-185). Bu işlev ve şekil yakınlıkları nedeniyle bu ekleri tarihi gelişim süreçleri içinde incelemek oldukça zorlaşmaktadır

Divarı'da da, beş örnekte aynı köke gelen ekler, aynı anlamlı sözcükler türetir:

bış-(ı)g aş 'pişmiş yemek'(s.187) - *bış-(ı)q et* 'pişmiş et' (s.190),

yat-(ı)ğ 'yatacak yer' (s.449) - *yat-(ı)q* 'yatacak yer'(45 I),

quru-ğ olma 'kuru testi' (s.188) - *quru-q qaşuq* 'kuru kaşık '(s, 192),

"suwı-ğ > suwı ğlan- 'sulu bulmak' (s.400) - *suvı-q suvıq yogrut* 'sulu yoğurt' (s.517),

yay-(ı)g kişi 'huyu dönek kişi' (s.454) - *yay-(ı)q kişi* 'huyu dönek kişi' (s.454)

Diğer taraftan aynı eklerin aynı köklere eklendiğinde aralarında anlam farklılığı olan kelimelerin de türediğini görürüz. Böyle örneklerin sayısı yukarıdakilerden daha fazladır:

bar-tuğ 'gidiş' (s.186) - *bar-(ı)q* 'huy, insanlarla geçiniş' (s.190),

bıç-(ı)g 'sözleşme, and' (s.186) - *bıç-(u)q* 'kesik şey; kesilmiş parçalanmış her şeyin yarısı' (s.190),

qıl-(ı) g 'işleme, işleyiş' (s.285) - *qıl-Ịụq-qılq* 'gidiş, halk la geçiniş' (s.193),

qıy-ıiğ yer 'yoldan sapa olan yer' (s.517)- *qıy-(ı)q* 'sözde durmamak' (s.518),

tut-(u)g !-'rehin'; 2-'efsun, büyü tutması'(s.187) - *tut-(u)q* 'enenmiş, iğdiş edilmiş' (s.191), *[tut-* 'tutmak, yakalamak' s.441-2],

Diğer yandan Kaşgarlı'nın, *"-ıg /-ig, -ıug 1-üg"eki* hakkında açıklamalarda bulunduğu sayfada (s.285), yukarıda verdiği örneklere baktığımızda gerçekten de ekin *kaf'lı* şekli olduğunu görmekteyiz:

menig yorı-q-ım neteg; (s.285), *),[yon-* 'yürümek, gitmek, varmak'],

anıg yorı-q-ı neteg (s.285),

-(Jg I -( )g ve -(Jk I -(J-q ekinin gelişimiyle ilgili birçok fikir üretilmiştir. Bunlardan birisi de **Ana Türkçe** döneminden bu yana her iki ekin de varlığını sürdürdüğüdür. *-()k/-()-q,* varlığını bu güne kadar taşırken, *-()g I -()g* ekinde bazı değişiklikler olmuştur.

-(Jg I -(Jg Batı grubunda (Oğuzca'da) genellikle düşerken; Kıpçakça 'da *-w* sesine döner; Sibirya dillerinde (Tuvaca, Yakutça vb) ise korunur. Karluk grubunda ise (Özbekçe, Çağdaş Uygurca) ise bu ek sedalı hale gelir. Çağdaş Uygurca'daki *-( )k I -(J-q* ekinin hangisinin eskiden beri var olan *-(Jk* eki; hangisinin-*( )g I -(Jg* ekinin sedasızlaşması yoluyla meydana gelen olduğu, hep tartışma konusu olmuştur.

Karşımıza çıkan örneklerin çeşitliliğine baktığımızda söz konusu ekin kullanımının çok geniş olduğunu ve belli başlı üç işlevinin olduğunu görmekteyiz:

'-..

A- Mastar Yapma İşlevi

Bunlardan birincisi, eki alan kelimenin hareket ve iş ismi yapan mastar görevini yüklenmesidir:

On beş örnekte Kaşgarlı'nın da belirttiği gibi ekin bir tamlama içinde mastar anlamlı sözcükler yaptığını görmekteyiz. Mastar olan sözcük, tamlamada ikinci yani tamlanan öğe olarak görev alır:

anıg baq-(ı)ğ-ı kör 'onun bakışını gör'(s.187), *[baq-* 'bakmak' s.272],

anıg yarmaq ter-(i)g-i kör 'onun para topladığını [toplayışını) gör' (s.286), *[tir- - ter-* 'bir araya getirmek, toplamak'),

anıg bar-(ı)ğ -ı kör 'onun gittiğini gör' (s. 297), *[bar-* 'varmak, gitmek'],

anıg kel-(i)g-i kör 'onun geldiğini gör' (s.297), *[kel-* 'gelmek' s.29],

anıg yük kötr-(ü)g-i kör 'onun yük götürmesini gör' (s.350) ,

anıg suw keçr-(ü)g-i kör 'onun sudan geçirmesini gör' (s.350),

ıaz kel-(i)g-i börkçike 'kelin geleceği (yer) takkeci dükkanıdır.' (s.19, 285), *[kel-* 'gelmek': *aç berü kel* 'hey! beri gel' s.29],

anıg ış qll-gı belgülüg 'onun iş işlemesi belli.' (s.285). *[qıl-* 'kılmak, yapmak, etmek, eylemek, olmak' s.277),

sökel tzn-(ı)gı artaq 'hastanın soluğu kötü' (s.285),

küz kel-(i)gi yayın belgülüg 'güzün gelişi ilk yazdan belli olur' (s.515), *[kel-* 'gelmek': *aç berü kel* 'hey! beri gel' s.29)

tehri tap-Iuığ "Tanrı'ya tapma'(s.187), *bolsa kimnig altun kümüş ayla eter I anda bolup tehrikerü ıapgın öter* 'kimin altını, gümüşü olsa yurtluk yapar (yurt tutar), orada oturarak tarırıya karşı tapkısını öder' (s.555), *[tap-* 'tapmak; hizmet etmek; bulmak, sezmek, kaybolanı bulmak']

bırq-(ı)g 'atın ve eşeğin genizden ses çıkarması': *at bırq-(ı)gz* (s.232) *[*bırqı-* veya *"bırq-* 'at gibi horuldamak' GC. s.360),

qaqı-ğ 'kakıma, kızma, istemezlik': *men anıg qaqıgında bu ış qıldım* 'ben onun kızmasına rağmen bu işi yaptım (ben bunu onu kızdırmak için yaptım RD, c.l, s.289)' (s.189), *[qaqı-* birine kızmak, darılmak': *ol andın qaqıdı* 'o, ona kızdı; yaptığı işten darıldı' s.563),

biii-g 'yazma': *anıg bitigi belgülüg* 'onun yazı yazması bellidir' (s.193), *[biti-* 'yazmak': *er biiig bitidi* 'adam· kitap yazdı' s.427),

tapla-ğg 'bir şeye razı olmak': *bu ışda senig taplagıit bar mu* 'bu işte senin rızan var mı' (s.232), *[tapla-* 'kabul etmek, razı olmak': *ol tonug tap/adı* 'o, elbiseyi kabullendi' s.572)

Kaşgarlı'nın yukandaki ek\e ilgili açıklamalarına (ekin ancak izafet yoluyla mastar anlamlı sözcükler yaptığı; s.19) ilaveten, tamlama kurmadan mastar olan kelimeler de karşımıza çıkar:

bzç-(ı)g 'sözleşme, and': *ol menig birle bıçıg qıldı* 'o, benimle andlaştı, sözleşti' (s.186), *[bıç-* 'kesmek, biçmek' s.265],

ıurq-(ı)g 'utanma (utanç-RD, c.l, s.346)' (s.232) *ol menden ıurqu-ğ boldı* 'o, benden utanır oldu' (s.232), *[ıurqz-* 'toplanmak (kan); irin ve cerahat toplanmak (yara)': *qan ıurıqıı* 'kan toplandı, duruktu' (s.326)],

bôdi-g 'oynayış, zıplayış' (s.207): *quriga böDig bi/mes yerim tar der* 'kocakarı oyun bilmez, yerim dar der' (s.558), *[böDi-* 'oynamak': *qız böDidi* 'cariye oynadı' s.558J,

baq-(ı)ğ 'bakma, bakış' (s.187), *[baq-* 'bakmak' s.272],

ayt-(ı)g 'hatır sorma' (s.69), [*ayıt-* 'söylemek (Oğuzca), sormak'],

oxşa-ğ 'benzeme (benzer-RD, c.I, s.143) (s.71), *[oxşa-* 'benzemek': *bir nen birke oxşadı* 'bir şey bir şeye benzedi' s.144],

qus-(ı)g 'kusma, kusuş': *anı qus-(ı)ğ tuıtı* 'onu kusma tuttu, sürekli kusuyor' (s.189), *[qus-* 'kusmak; boya-solmak, bezikmek' s.269),

ügrü-g 'çocuğun beşiğini sallama' (s.65), *[ügri-* 'sallamak, kımıldatmak': *uragıı beşik ügridi* ' kadın beşik salladı' s.140],

üsıe-g 'binin üzerine yüz katmak (eklenmiş miktar- RD, c.Il, s.145)' *men üsıeg berdim* 'ben üste verdim' (s.72), *[üste-* artmak, çoğalmak' (Divan'da geçmiyor. MA) RD, c.III, s.61],

buş-(u)g 'canı sıkılmış olma' (s.187),

tıD-(ı)g 'bir şeyden alıkoyma, engel olma' (s.187), *[tıD-* 'geri koymak, men etmek': *ol anı aşqa tıDtı* 'o, onu yemekten alıkoydu s.633),

sat-(ı)g 'satma, satış' (s.188), *[sat-* 'satmak': *ol ıawar sattı* 'o, mal sattı' s.413],

sor-(u)ğ 'sorma, yitik arama': *soruğ qıldi* 'yiten şeyi aradı' (s.188),

çal-(ı)ğ 'yitik arama' (s.188), *[çal-* 'yere çalmak, vurmak, yenmek; söz- kulağa çalmak': *ol anı çaldı* 'o, onu yere çaldı, yendi'. *ol sözüg menig qıılaqqa çaldı* 'o, sözü benim kulağıma işittirdi' *ıonuğ taş üze çaldı* 'elbiseyi taşa vurdu' s.276),

borba-ğ 'işi uzatma, işi yarına bırakma' (s.232), *lborba-* 'işi sallamak, savsaklamak, üzerine düşmemek': *er ışığ borbadı* 'adam işi sa\\adı, üzerine düşmedi' s.5651,

tart-(ı)g 'bir iş çıkması üzerine, hakanın adamlarım çağırması' (s.232), *lıarı-* 'tartmak; cezbetmek, çekmek, uzatmak, germek; getirmek, almak, çıkarmak'],

sızla-ğ 'soğuk su içmekten veya buz çiğnemekten dişlerin üşüyerek uyuşması' (s.233), *[sızla-* 'sızlamak, ağrımak': *anıg tışı buzdın sızladı* 'onun dişi buzdan sızladı' s.574),

qurşa-ğ 'kuşak kuşanma' (s.234), *[qurşa-* 'kuşanmak, kuşağı bağlamak': *ol gaftan qurşadı* 'o, elbisenin kuşağını bağladı' s.570],

küpi-g 'bezin iki katı arasına pamuk koyarak dikmek' (s.206), *[küpi-* 'sık dikişle dikmek': *ol ton küpidi* 'o, elbiseyi sık dikişle dikti' s.557],

sez-(i)g 'seziş, sezme': *ol anar sezig sezindi* 'o, onu bir sezişle sezdi' (s.206, 343), *[sez-* 'tahınin etmek, bilmek; şüphelenmek' (Divan'da geçmiyor. MA)],

qabı-ğ 'ikileme dikiş' (s.188) *[qaDu-* 'seyrekçe dikmek': *ol ıonug qaDudı* 'o, elbisesini seyrekçe dikti' s.558],

yan-(ı)-g-'kusma' (s.450), *[yan-* 'kusma' s.472),

yan-tıı-ğ 'korkutma': *beg yan-tıığında tüşme* 'beyin korkutmasına düşme'(s.450), *[yan-* 'korkutmak, tehdit etmek'],

yoha-ġ "beye birini geçmek gammazlık etmek' (s.608) *[yona-* "beye birini geçmek, gammazlık etmek; yanıkmak, şikayet etmek: *ol am begke yohadı* 'o, onu beye şikayet etti' s.617],

tit-(i)g 'yara- acıma, ağrı, acıyış' (s.194) *[tit-* 'yaranın acıması'],

aç-(ı)g 'nimet içinde yaşayış' (s.43), *[*aç-* 'tarafını tutmak, şeref vermek' RD, clll, s.4],

ör-(ü)g 'bir yerde bir süre kalmak'(s.47), *[ör-* 'belirmek, çıkmak, kopmak; yükselmek - bulut': *qoy ördi* 'koyun ağıldan çıktı, yayılmak için yaylağa yöneldi'), (Burada başıbozuk bir şekilde vakit geçirme anlamı var.

boşu-ğ (s.187), Bu sözcüğü B. Atalay: 'hanın elçiye dönüp gitmesi için izin vermesi' (B.A., c.l, s.372) şeklinde tercüme ederek ona eylemsi (mastar) niteliği kazandırmıştır.

R. Darıkoff ise: 'Permission to return granted by a ruler to a messenger sent to him - kendisine gönderilen elçiye geri dönmesi için hükümdar tarafından verilmiş izin'(R.D.,c.11, s.287) şeklinde çevirerek sözcüğün isim olduğunu savunmuştur. *[boşu-* 'boşalmak, çözülmek': *anıg özi boşudı* 'onun içi boşaldı, ishal oldu' s.561],

Bazı örneklerde eylem ile ondan türeyen eylem adının (masterın) yan yana kullanıldığını görürüz:

ol bar-(ı)g bardı 'hiçbir şeye bakmayarak bir gidiştir gitti'(s.186), *[bar-* 'varmak, gitmek'],

ol bez-(i)g bezdi 'o, bir titreme titredi' (s.193) *[bez-* 'titreme': *er tumlıgdın bezdi* 'adam soğuktan titredi.' s.267),

ol qaç-(ı)ğ qaçdı 'o, bir kaçış kaçtı' (s.194), *[qaç-* 'kaçmak; gitmek': *er qaçdı* 'adam kaçtı's.265],

ol bar-ıığ bardı 'bir gidiştir gitti'(s.286), *[har-* 'varmak, gitmek'],

anı sök-(ü)g sôkti 'ona söğüş söğdü, çok sövdü' (s.19),

ol qulın ur-(u)ğ urdı 'o kölesini çok dövdü' (s.19),

ol erig ur-(u)ğ urdı 'o, adamı dövüş dövdü. (s.194),

ol qulın tep-(i)g ıepdi 'o, kölesini bir tepiş tepti (s.194), *[tep-* 'döğmek, vurmak, tepmek': *sundılaç ışı ermes ôrıgün tepmek* 'harman döğmek çayır kuşunun işi değildir' s.262],

baş tit-(i)g Lilli 'yarayı bir ağrımadır tuttu' (s.194)

ol yan-(ı)ğ yandı 'o, kusuş kustu, çok kustu' (s. 450),

buş-(u)g buşdı 'çok canı sıkıldı' (s.l 87),

ol anar sezi-g sezindi 'o, onu bir sezişle sezdi' (s.206, 343),

anı yoha-ğg yahadı 'onu hakana biri garnmazladı'(s.ôüx),

Bazı kullanımlarda ekin gelecek zaman anlamlı eylemsiler yaptığı görülür:

taz keligi bôrkçike 'kelin geleceği yer börkçü dükkanıdır.' (s. 19),

menin bargım bolsa ... 'ben **gidecek olduğumda ....**' (s.19) vb..

Eki almış sözcük mastar halindeyken, yardımcı eylemin yardımıyla cümlede yüklem görevi üstlenir:

sü on kün ör-(ü)g baldı 'asker ayrılmayarak, savaşmayarak on gün eğlendi', (s.47),

ol menig birle bıç-(ı)ğ qıldı 'o, benimle andlaştı, sözleşti' (s.186), *[bıç-* 'kesmek, biçmek' s.265],

ol menden ıurqu-ğg boldı 'o, benden utanır oldu' (s.232),

Eki almış kelime mastar halindeyken, isim işletme eklerini alabilir:

menin bar-(ı) ğ-ım bolsa maiıa tuşğıl 'ben gidecek olduğumda bana kavuş, (s.19),

men ewke bar-Iı) ğ-lı men 'ben eve gitmek üzereyim, (s.18)

ugra-ğg 'niyet kurma, kasıt; uğrama, uğrak' (s.72), *anıg ugra-gtı) kör* 'onun uğramasını gör' (s.583), *[ugra-:* 'uğramak' *beg anar ugradi* 'bey ona uğradı s.140],

ugra-gtim) kendü yıraq I bulnadı meni qaraq 'benim niyetim uzaklıktır; fakat sevdiğimin gözbebeği benim gönlümü tutsak ediyor, çeliyor' (s.456),

Mastar olan kelimelerin de bulunduğu cümlelerin soru şekilleri şöyledir:

menig yorı-q-ım neteg; (s.285),

anıg yorı-q-ı neteg (s.285),

senig yorı-q-ıh neteg (s.285),

Aşağıdaki örneklerde de göreceğimiz gibi, bazen, *-()g I -()g* eki; isimden fiil yapma eki olan, *"-sa I -*se"yle birlikte genişleyerek, fiilin yapılmasına istek bildiren sözcükler yapar:

ol ewke bar-ığsadı 'o eve varmak istedi.' (s.590),

ol munda tur- uğsadi 'o, burda durmak istedi.' (s.590), *[tur-* 'durmak; çıkmak, yükselmek; ayakta durmak, kalkmak; zayıflamak' s.266-7],

er atın sat- ığsadı 'adam atını satmak istedi.' (s.590), *[sat-* 'satmak' s.413],

ewin barkın sat- ığsadi /yulug berip yaz- ığsadı (eserde, hatalı olarak: *yarıgsadı) tirig erse tur-uğsadı I anar sakınç küni ıugdi* 'düşman evini barkını satmak istedi, fidye olarak alıp onu serbest bırakmak için, hayatta kalmak istedi onun için üzüntünün günü doğdu'(s.590), *[tur-* 'durmak; çıkmak, yükselmek; ayakta durmak, kalkmak; zayıflamak' s.266-7],

ol mafia ıavar ber-igsedi 'o, bana mal vermek istedi.' (s.591), *[ber-* 'vermek, gelmek': *elig ürühi ber* 'el ücretini ver's. 79],

ol meni kör-ügsedi 'o, beni görmek bana kavuşmak istedi' (s.591), *[kör-* 'görmek, bakmak' s.267],

ol ewke kir-igsedi 'o, eve girmek istedi' (s.591), *[kir-* 'girmek': *ol ewke kirdi* 'o, eve girdi' s.267),

ol mafia kel-igsedi 'o, bana gelmek istedi' (s.591), *[kel-* 'gelmek' s.29],

er açı-ğsadı 'adamın canı ekşi istedi' (s.142),

Söz konusu ek, eklendiği fiili isimleştirirken yine isimden fiil yapma eklerinden olan *-la I -le* ekiyle birlikte kullanılır:

ol et pış-ığtadi 'o, et pişirdi. '(s.591),

ol anıg birle sat-ığladı 'o, onunla alışveriş yaptı' Kaşgarlı'ya göre doğrusunun *"sat-ığlaşdı"* olmasına rağmen her iki şekil de kullanılır. (s.591), *[sat-* 'satmak' s.413],

quru-ğladı nenni 'nesneyi kuru olarak kul\andt' (s.591),

Birkaç örnekte de, meslek ve uğraşma ile ilgili isimler yapan, *-çı* ekiyle birlikte kullanıldığını görürüz:

yorı-gçı 'hısımlar, dünürler arasında gelip giden adam.' *(s.293),[yorı-* 'yürümek, gitmek, varmak']

tarı-ğgı 'çiftçi' (s.293),

sor-uğğçı 'soran, kaybolan bir şeyi araştırıp soran.'(s.552),

qorı-gçı 'korucu bir koruyu koruyan' (s.552),

B- Sıfat-fiil Yapma İşlevi

Yine bazı kullanımlarda önündeki isimle birlikte sıfat tamlaması kurduğu ve bu tamlamada "tamlayan" olduğu görülür. Örnek:

bzş-(ı)g aş 'pişmiş yemek'(s.187)

bzş-(ı)g süçüg 'kaynatılmış şarap' (s.187) ,

bış-tıığkerpiç 'pişmiş kerpiç; tuğla' (s.187)

iri-g nen 'ıslanmış olan her nesne'; *iri-g otun* 'ıslanmış odun kırıkları' (s.47), *[iri-* 'çürümek' *yıgaç iridi* 'ağaç çürüdü' s.555],

eri-g nen 'yağ ve yağa benzer eriyici her nesne' (s.48), *[erü-* 'erimek': *yag erüdi'* yağ eridi' s.555],

üDre-g nen 'artan nesne, az iken artan şey' (s.64), *[üDre-* 'üremek, çoğalmak's.140],

yat-(ı)g veya *yat-(ı)q* 'yatacak yer': *am yatgında ıutgıl* 'onu uykusunda, yatağında tututtu' (s.449,451), (Bu sözcük s.449'da *gayn'lı;* s.451 'de *kaflı* şekilde geçmektedir.)

qat-(ı)ğ 'her şeyin katı olanı': *ol qatığ nehni kewşeıti* 'o, katı nesneyi gevşetti' (s.433), *[qat-* 'katmak, karıştırmak': *ol sirkeni yoğrutqa kattı* 'o, sirkeyi yoğurta kattı' s.413],

tez-(i)g kişi 'işten kaçan kimse', *[tez-* 'kaçmak, tezikmek': *keyik tezdi* 'geyik kaçtı' s.268],

ıurugla-ğğ yer 'durulacak yer' (s.248, 250), (Kaşgarlı bu iki sözcüğü, *u-g+hg I -g+lig, -g+lug I -s+lVs"* ekini alarak sıfat olan kelimeleri aktardığı sayfalarda veriyor. Ses benzerliği Kaşgarlı'yı yanıltmış olmalı.)

sil-(i)g 'temiz, ince, yakışıklı, tatlı dilli': *silig er* 'temiz, ince, tatlı dilli kimse' (s.196),[sil- 'silmek, oğmak' GC, s.824],

sarsı-ğğ söz 'katı söz', 'sert iş' ve 'sert yürüyüş' için de böyle denir (s.233) *[*sarsı-< sar-* 'kızmak, çıkışmak, sert söz söylemek'],

qry-(ı)g yer 'yoldan sapa olan yer' (s.517), *[kqy-* 'sözden dönmek; kıymak, eğrilemesine doğramak': *ol yıgaç kıydı* 'adam ağacı eğrilemesine doğradı' s.553],

qoyu-g nen 'akarlardan koyu olan nesne': *qoyug süçig* 'koyu şarap' (s.5 I 7), *[*qoyu-* 'kalınlaştırmak'< **qoy-,],*

tay-(ı)ğ yer 'kaygan yer' (s.517), *[tay-* 'kaymak': *er taydı* 'adam kaydı' s.552),

tarığka-ğ g 'tohum ekilecek yer' (s.248, 250),

tüner-(i)g yer 'karanlık yer' (s.245), *[tüner-* 'karanlık olmak, kararmak, gece olmak': *tünerdi yer* 'yer karanlık oldu, karardı' s.31 I),

yıbı-ğg ot 'üzerlik otu' (Kaşgar ağzında) (s.449),

yiti-g biçek 'keskin bıçak' (s.452), *neçe yitig biçek erse öz sapın yonumas* 'bıçak ne kadar keskin olsa da kendi sapını yontmaz' (s. 193) [< *yiti-* CG, s.889),

yunçı-ğg 'bitap, düşkün, kötü, zayıf, cılız, hali fena, çürüklüğünden ele alınamayan': *yunçığg er* 'zayıf, cılız, arık adam'; *yunçıg iş* 'çürüklüğünden dolayı ele alınamayan iş' (s.462) *[yunçı-* 'kötüleşmek, yoksullaşmak, yoksulluktan kötüleşmek' s.577],

açı-ğg 'acı olan her nesne' (s.43), *açıg aHya tışıg qamaıu* 'ekşi ayva dişi kamaştırdı' (s.421) *[açı-* 'ekşimek; acımak (yara-vücut)': *sirke açıdı* 'sirke ekşidi' s.555),

aD-(ı)ğ 'ayık, sarhoşluktan ayılan kişi': *esrük aDık* 'sarhoş (ve) ayık' (s.43) *[*aD-* 'ayılmak'],

quru-ğg ew 'içinde kimse bulunmayan ev'; *quru-ğg olma* 'kuru testi' (s.188), *[qurı-* 'kurumak': *qurıdı ton* 'elbise kurudu's.560),

yılı-ğg (-ılıg) suw 'ılık su'(s.44, 450), *[yılı-* 'ılımak' s.482),

oD-uğ er 'uyanık adam' (s.44), *[*oD-* 'uyanmak'],

arı-ğg nen 'temiz nesne' (s.44), *[arı-* 'temizlemek, temiz olmak': *arıdı nen* 'nesne temiz oldu' s.555),

isi-g nen 'sıcak şey'; *isi-g kün* 'sıcak gün' (s.48), *[isi-* 'ısınmak': *mün isidi* 'çorba ısındı s.556),

C- Kalıcı İsim Yapma İşlevi

Söz konusu eki almış olan eylemlerin birçok durumda iş ve hareket anlamlarını yitirerek isimleştiklerini görürüz.

Kaşgarlı *-0« I -()g* ekinin isim yapma işlevi ile ilgili şunları aktarmaktadır:

"gayn için üç hal vardır:

I-Fiillere gelerek onları isim sırasına koyar. Temiz bir şeye *arıg* denir ki *arındı neh* sözünden alınmıştır. Kuru nesneye *qurug* denir; *qurıdı* sözünden alınmıştır.

2-Kök-isirnlerin sonuna gelerek yer ismi yapar: *yaylag* sözü gibi; 'yaz' demek olan *yay* sözünden alınmıştır. Yine böyle kışlanacak yere *qışlag* denir; bu da *kış* sözünden gelmiş ve sonuna bir *gayn* harfi getirilmiştir. Bu kelimelere mekan anlamı, sonlarına eklenen gayn harfi getirmiştir.

(Atalay'ın kök-isim olarak çevirdiğini; Dankoff, yalın isim (= simple nouns RD, c.l, s.75) olarak vermiştir. Verdiği örneklere bakılacak olursa Kaşgarlı, isimden türemiş yalın fiilleri anlatmak istiyor. Diğer yandan *-0« I -(Jg* eki ile yapılan mekan isimleri sadece *-la I -le* isimden fiil yapma ekleriyle türetilmiş fiillerle yapılmamaktadır. Örnek:

bas-(ı)g 'gece baskını yapılacak olan ve ansızın düşmanın yakalanacağı yer.'(s.186,)

tur-(u)g veya tur-(ı)g 'dağlarda sığınılacak yer' (s.187, 496 vb.) *[tur-* 'durmak; çıkmak, yükselmek; ayakta durmak, kalkmak; zayıflamak'),

3- *gayn* harfi fiillere gelir, lakin kendisinden sonra bir *vav* "u,ü" bulunur. Bütün Türk dillerinde kural böyledir. Fiil bu şekilde dahi isim olur ve kendisiyle bir iş yapılan aygıt manasına gelir. *bzçgu* gibi; *bzçdz* fiilinden alınmıştır. Kendisiyle bir şeye vurulan nesne için *urgu nen* denir ki, urdı sözünden gelmiştir." (s.10 = BA, c.I, s.12-13)

(Kaşgarlı son açıklamalarında daha sonra ele alacağımız *-gu I -gü* ekinden söz etmektedir)

Söz konusu eki alarak isimleşmiş *seksenüç* sözcük saptadık. Bunların bazısı Kaşgarlı'nın da açıklamalarında belirttiği gibi mekan ismidir:

qzD-(ı)g 'kıyı; deniz, ırmak, dere gibi şeylerin yanı, kıyısı; her şeyin kenarı kıyısı, kenarı' (s.188), [< *qıD- -qıy-* (Divan'da geçmiyor. MA)),

baı-(ı)ğ 'batak, ırmak ve ırmağa benzer şeylerin derin olan yerleri' (s.186),

bas-(ı)g 'gece baskını yapılacak olan ve ansızın düşmanın yakalanacağı yer.'(s.186),

tur-(u)g veya tur-(ı)g 'dağlarda sığınılacak yer'(s.l S", 496), *[tur-* 'durmak; çıkmak, yükselmek; ayakta durmak, kalkmak; zayıflamak': *er yoqaru turdı* 'adam ayağa kalktı', *tuman turdı* ' duman koptu, çıktı' s.266],

qorı-ğ 'beylerin veya başkalarının korusu; korunan ve gözetilen her yere denir; koru' (s.189), *[qorı-* 'korumak': *otıg qorıdı* 'otu korudu' s.560),

ba-ğ 'odun ve oduna benzer şeylerin bağlamları'(s.511), *[ba-* 'bağlamak, örgü yapmak' *ol atıg badı* 'o, atı bağladı' s.553],

talq-(ı)g 'dağların çatıştığı yer' (s.233), *ltalq-* '*bağlamak, açılmayacak surette kapamak, bükmek; zarar vermek; gözden düşürmek' R.D., c.J il, s.174],

suwla-ğ 'hayvan sulanacak yer' (s.233), *lsuw!a-* 'sulanmak, su içmek; sulandırmak, su koymak': *at suwladı* 'at su içti; s.574],

qışla-ğ 'kışlak': *öz köz ir qışlag* 'adam kendi işini kendi yaptı başkasına bırakmadı' (s.234), *[qışla-* 'kışlamak': *er ewinde qışladı* 'adam evinde kışladı' s.575],

quşla-ğ 'kuşların çok olduğu yer; orda av yapılır' (s.234), *iquşla-* 'kuş avlamak': *beg quşladı* 'bey kuş avladı' s.575],

yayla-ğg 'yayla, yazlanılan yer' (s.464), *[yayla-* 'yaylamak': *er ıagda yayladı* 'adam dağda yayladı' s.580],

kôkre-g 'gök gürlemesi': *ıegirmende tugmış sıçgan kök kökregihe qorqmas* 'değirmende doğan sıçan gök gürlemesinden korkmaz' (s.568), *[kökre-* 'kükremek': *arslan kôkredt* 'arslan kükredi's.568],

Söz konusu eki alarak isimleşen sözcüklerin bazıları alet isimleri olurlar:

tart-(ı)g 'yük ipi, denk sargısı' (s.232), *[tarı-* 'tartmak; cezbetmek, çekmek, uzatmak, germek; getirmek, almak, çıkarmak'],

sıgza-ğg 'iki şeyi birleştiren kenet' (s.233), *[sıg-* 'sığmak; tesir etmek, dokunmak, koymak' > **sıgız* > *sıgza-* 'dişek ve hilâl ile diş kurcalamak: pap uçta dikiş arasına parça koyarak sızgı yapmak, iki şey arasına bir şey sıkıştırıp koymak '],

tolga-ğg 1-'küpe'; *yinçü ıolga-g* 'inci küpe'; 2-'sıkıntı·: *emgek ıolga-g* 'kulunç ve iç ağrısı' (s.410), *[tolga-* 'takınmak, dolamak; ağrı tutmak, iç bulanmak, burulmak': *qız yinçü ıolgadı* 'kız incili küpe takındı),

tu-ğg 'su bendi, büvet, germeç; herhangi bir nesnenin tıkacı': *suwqa tug ur* 'suya germeç ger, bend çek' (s.498), *[tu-* 'kapamak, tıkamak': *of ağzın tudı* 'o, ağzını kapadı' s.554],

ıuşa-ğg 'köstek, at ayağına vurulan bukağı' (s.207), *ltıışa-* "atın topallayarak yürümesi' GC, s.562],

ört-(ü)g 'bir şeyin örtüsü; eğer örtüsü. Büyüklerin mezarlarına örtülen ipekli kumaş gibi her şeyin örtüsüne de böyle denir' (s.64), *[ört-* 'örtmek': *ol örtti netini* 'o, bir şeyi örttü' s.628],

Yukardakilerin dışında *-ığ I -ig -uf? I -üg* eki değişik somut veya soyut kavramlara isim olabilecek sözcükler türetir:

quD-(u)g 'kuyu' (s.188), *[quD-* 'dökmek - sıvılar için' GC. S.598],

sor-tuığ 'kaybolan, aranan şey' *ol sorug sorturdı* 'o, kaybolan, yitik şeyi sordurdu (s. 359),

bus-(u)g 'pusu' (s.187\ *[bus-* 'pusu kurmak, pusuya girmek': *beg yagıqa pusdı* 'bey düşmanı beklemek için pusuya girdi s.269]

bös-(ü)g 'pusu': *ol qulın bôsüg bôsdi* 'o, kölesi için pusu kurdu; döğerse de böyle denir' (s.193), *[bös-* 'pusu kurmak, çok döğmek ': *er qulın bösdi* 'adam kölesini çok döğdü s.269]

tut-(u)ğ 1-'rehin'; 2-'efsun, büyü tutması': *anıg ıuı-Iuiğ-u bar* 'onun tutarı var' (s.187), *[tut-* 'tutmak, yakalamak, zaptetmek' *ıt keyik tutıı* 'köpek geyik tuttu' s.411-412],

yıDı-g 'kötü kokan her şey' (s.449), *[y1Dı-* "kötü, fena kokmak, bozulmak' s.480)],

törpi-g 'törpü' (s.240), *(törpi-* 'yontmak, törpülemek': *er yıgaç· tôrpidi* 'adam ağaç yonttu, törpüledi' s.565]

agrı-ğ 'sızı' (s.61), *[agrı-* 'ağrımak': *anıg başı ağrıdı* 'onun başı ağrıdı's.140]

art-(ı)ğ 1-'kadın mintanı', 2-'yi.ikün bir dengi, hayvana yükletilen karşılıklı denklerden biri' (s.61), *[art-* 'artmak': *arttı nen* 'nesne arttı' s.628],

aya-ğ 'takma ad': *qalr̀gıl mana aqılık bolsun mana aya-ğa I ıDgrl meni ıogışqa yôwgil mana ulaga* 'beni bırak, seleklik benim takma adım olsun. Reni savaşa gönder, bana at yardımı et' (s.520), *[aya-* 'lakap vermek; korumak': *Xan anar ayag ayadı* 'han ona takma ad verdi's.139],

ez-(i)g 'uzunlamasına deride olan ezik, çizik' (s.48), *[ez-* 'kazımak sıyırmak': *ol yerni ezdi* 'o, yeri çizdi' veya 'o, derisini çizdi's.92],

ırga-g]-'balık avlamak için kullanılan ucu eğri demir. olta'; 2-'donmuş olan buzu, buzluğa çekip getirmek için kullanılan kanca' (s.82), *[ırga-* 'yerinden tutup sallamak': *ol yığaç· ırgadi* 'o, meyvasını düşürmek için, ağacı salladı' s.144],

ogr-ug 1-'omurga kemiklerinin birincisi', 2-'derenin dönemeci' (s.61), *[ogur-* 'kemik yarıp ayırmak': *er sünük ogurdı* 'o kemiği ayırdı' s.99].

oır-uğ 'ada' (s.61), [Dankoffa göre bu sözcük, 'saç ve elbise kesmek'anlammdaki *otur-* (s.97-98) kökünden türemiştir (RD, c.III, s.44), Clauson ise 'oturmak' anlamındaki *otur-* kökünden türediğini savunur CG, s.64],

öl-(ü)g 'ölü' (s.49): *ol ôlugni kômdi* "o, ölüyü gömdü' (s.278), *[öl-* 'ölmek' s.12],

öt-(ü)g 'öykü; istenilen bir şeyin sultana bildirilmesi için de bu kelime kullanılır' (s.46) *[öt-* 'ötmek': *buç bııç öter semürguk I boğzı üçün mehlenür* 'güzel öten semürgük kuşu tane gördüğünde boğazı için toplar' s.41 I],

öt-üg 'dizanteri': *anar ôtüg tuttı* (s.46) *löt-* 'bir şeye geçmek, delmek; boşalmak': *ok keyikten ôui* 'ok geyiğe geçti' s.95],

ula-ğ 'ulak; beyin emriyle koşa koşa giden postacının- başka bir ata erişip bininceye değin- bindiği at' (s.73), *[ula-* 'ulamak, eklemek; ulaşmak ve buluşmak': *ol yıp uladı* 'o, ip uladı' s.556),

sap-(ı)ğ 'çadırın eteği' (s.188), *[sap-* 'ipliği iğneye geçirmek, saplamak; bir şeyi sarmak' s.265],

boşu-ğg 'elçiye verilen bahşiş' (s.187),

qap-(u)ğ 'kapı' (s.188), *[*qap-* 'kapamak'),

qası-ğg 'ağzın içi, sağ ve sol yanları' (s.189), *[*qas-? *qası-?],*

qıs-(ı)ğ 'kısı, hapis': *ol beg kısıgında kaldı* 'o, beyin hapsinde, bir iş için emri altında kaldı'[*qıs-* 'kısaltmak, daha kısa yapmak', kıstırmak'],

qoş-(u)ğ 'şiir, koşma' (s.189) *[qoş-* 'koymak, katmak; türkü düzmek': *ol y1r qoşdı* 'o, gazel ve şiir yazdı' s.270],

qan-(ı)ğ 'sevinç': *tutçı yağar bulıı I a/tun ıamar arıg I aqsa anın aqını I qandı menig qanı* 'onun bulutu durmadan yağdırır, halis altın damlar; onun seli bize doğru akarsa sevince kanarım' (s.189), *[qan-* 'su veya başka şeylere kanmak, yetinmek': *ol suwdın qandı* 'o, suya kandı' s526],

biti-g }-'kitap', 2-'muska' (s.193), *[biti-* 'yazmak'),

bil-Iitg }-'bilim': *bilig ôgren* 'bilim öğren'; 2-'us, akıl": *oglan biligsiz* 'çocuklarda akıl yok'; 3-'hikrnet' (s.194), *[bil-* 'bilmek'],

tir-(i)g 'diri, her hayvanın dirisi'(s.194): *kişi eti tirigle taıır* 'insan eti diri iken tatlıdır' (s.557),*[*tir-* 'yaşamak'],

tez-(i)g 'halk arasında ürküntü' (s.194) [tez- 'kaçmak'),

tiz-(i)g 'saf sıra': *tizig terek* '(bir) sırakavak ağacı', *bir ıizig yinçüu* 'bir dizi inci' (s.194), *[tiz-* 'dizmek': *ol yinçüu tizdi* 'o, inci dizdi' s.268],

sür-(ü)g 'sürü, hayvan sürüsü': *bir sürüg qoy* ·bir sürü koyun' (s.196), *[sür-* 'sürmek, koğrnak, sürgün etmek; devam etmek': *ol at sürdi* 'o, at sürdü' s.267),

keç-(i)g 'köprü': *qaynar ôgüz keçigsiz bolmas* 'çoşkun su geçitsiz olmas' (s.196), *[keç-* 'geçmek, ölmek': *ay kün keçıi* 'ay, gün geçti' s.266],

kez-(i)g 1-'işte nöbet': *senig kezigih keldi* 'senin nöbetin, sıran geldi'; 2-'cesaret': *bu ışta sana kezig kerek* 'bu işte sana cesaret gerek' (s.197), *[kez-* 'gezmek, dolaşmak': *ol yerig kezdi* 'o, yeryüzünü dolaştı gezdi' s.268],

üD-(i)g 'sevgi, hasret': *üDig meni qomıttı lsaqınç mana yomıttı I kôhlüm anar emitti I yüzüm menig sargarur* 'sevgi beni coşturdu, sıkıntı başıma toplandı; ona gönlüm aktı, yüzüm sararıyor' (s.47), *[üD-* (Divan'da geçmiyor. MA)),

qarşa-ğg 'elbisenin bir karış kadar olan parçası': *anıg karşagı kör* 'onun elbisesinin bir karış kadar yerini gör' (s.233}, *[qarşa-* 'karışlamak, ölçmek': *ol tonug qarşadı* 'o, elbiseyi karışladı's.570]

ül-(ü)g 'hisse, pay', (s.49), *[*ül-* 'bölmek' RD, c.III, s.59; Clauson ise <ide-kökünden geldiğini savunur. GC, s.142),

em-(i)g 'meme; erkek memesine de böyle denir' (s.49), [em-'emmek': *kenç anasın emdi* 'çocuk anasını emdi' s.94),

boqr-tujğ 'çuval, dağarcık, tulum gibi şeylerin tıka basa dolu olması' (s.232), [**boqur-* < *boq-* 'boğmak'],

burq-Iuğ (s.232), Bu sözüğün tercümesinde yine Atalay ile Dankoff arasında bir farklılık vardır. Atalay: 'derinin ve deriye benzer şeylerin çekilip büzülmesi'(B.A.,c.T, s.461) şeklinde tercüme ederken; Danko ff: kelimenin anlamını; 'A wrinkle in the skin - ciltte bir kırışıklık' (R.D., c.I, s.346) şeklinde çevirerek bu kelimenin isim olduğunu vurgulamıştır. [*"burq-* 'buruşmak'],

tapz-(u)ğ 'halkın birbirini sınamaya çektikleri bilmece": *ıapuzgug tapuzdum* 'bilmece sordum' (s.232), *ltapuz-* 'bilmece söylemek veya sormak': *ol maria söz tapuzdı* 'o bana bilmece söyledi' s.311],

tuts-(u)g < **tutzug* 'vasiyet': *men anar ıuısug ıuıuzdum* 'ben ona vasiyet ettim' (s.232), *[tutuz-* 'emretmek': *men ahar söz tuıuzdum* 'ben, ona tutulması, riayet edilmesi gereken bir söz söyledim' s.312],

tıda-ğ 'bahane': *ol anar tıldag qılur* 'o, ona bir bahane bulur· (s.232), [tıda- 'rnazaret üretmek' CG, s.494],

bodu-ğ 'renk, boya': *boiıug* kusdı 'boya soldu· (s.269), *[hoDu-'boyamak* yapıştırmak': *ol ıonug boDudı* 'o, elbisesini boyadı s.558].

çek-(i)g 'nokta' (s.409), *ol mana çekig çekişdi* 'o, bana nokta koymakta yardım etti' (s.322), *[çek-* 'kitap noktalamak; attan kan almak; sıkılan oku çekmek; çekerek bağlamak': *ol bitig çekdi* 'o, kitabı noktaladı' s.274],

ıalga-ğ 'kar tipisi' (s.410), [Clauson'a göre sözcük, *to/gag* şeklindedir ve *tolga-* 'döndürmek, yuvarlayıp sarmak 'tan türemiştir GC, s.496],

karga-g 'lanet, kargış' (s.410), *[karga-* 'lanet etmek, beddua etmek; lanetlemek': *ıehri anı qargadi* 'tanrı onu lânetledi' s.571],

qırga-g (s.41 0); Bu sözcüğü Atalay, isim-fiil olarak çevirmiştir:

'beyin ve hanın eli altında olanlara kızması, kak ıması` (BA, c.lI, s.288)

Diğer taraftan Dankoff ise aynı sözcüğü isim olarak kabul edip çevirmiştir:

'the anger of an emir or king at whoever is below him -hakan yada beyin altındakilere öfkesi' (RD, c.11, s. 107) [*qırga-* 'birine kızıp ondan yüz çevirmek, birine kızıp onu uzaklaştırmak' s.571],

kew-Iiig (yumuşak ketle) 'burundaki kıkırdak' (s.197), *[kew-* 'gevelemek; gevşetmek']

tatı-ğ 'tat, lezzet' (s.205), *aş ıatgı tuz yağrın yemes* 'yiyeceğin tadı tuzdur, ama bir kaba konularak tek başına yenmez' (s.457) *ftatı-* 'tat vermek': *aş agızda ıaııdı* 'yemek ağıza tat verdi's.557],

bele-g 'armağan, hediye' (s.194, 205), *[bele-* 'belemek, beşiğe bağlamak; bulaştırmak': *ol kençin beledi* 'o, çocuğu beşiğe yatırdı' s.563),

süçi-g 'tatlı olan her şey' (s.205), *[süçi-* 'tatlılanmak ve güzelleşmek': *süçidi nen* 'nesne tatlılandı ve güzelleşti' s.558),

saqı-ğg 'ılgın, serap': *usuqmışqa saqıg qamug suw kôrnür* 'susamışa ılgın (serap) bütün su görünür' (s.104), *[saqı-* 'hayal imiş gibi görünmek': *ol menig közüme saqıdı* 'o, benim gözüme hayal göründü' s.562),

ıarı-ğg 1-'genel olarak ekin' 2- 'buğday (Oğuz dışındaki boylar), darı (Oğuzlar)' (s.187), *[tarı-* 'ekin ekmek': *ol ıon« farıdı* 'o, ekin ekti s.559),

taşu-ğg 'taşınabilen mal ve buna benzer şeyler' (s.207), *[taşu-* 'taşımak; çıkarıp atmak, koğmak': *ol ewke yarmaq ıaşudi* 'o, eve para taşıdı' s.561],

tüner-(i)g 'mezar' (s.245),

yama-ğg 'yama': *ol yamag sökti* 'o, yama söktü' (s.275); *barçın yamağı barçınqa qars yomagı qarsqa"* (s.456) *fyama-* 'yamamak': *ol ton yamadı* 'o, elbise yamadı' s.482],

yaq-(ı)g 'yakı; şişkinlik ve şişkinliğe benzer şeylerin üzerine konur': *er başqa yaktg yaqdı* 'adam yaraya yakı yaktı' (s.471), *[yaq-* 'yaklaşmak. dokunmak; yakmak'],

yara-ğg 'fırsat, imkan': *ış yaragında sarf asıgında* 'iş tavında, sırasında; tecimen (tüccar) karında' (s.449) *fyara-* 'yaramak; uygun gelmek, yaraşmak': *ol nen anar yaradı* 'o şey ona uygun geldi, yaradı' s.480],

yoD-(u)-g 'başkasının suçu yüzünden kendisine söz gelen kimse': *anıg yolïugı ıoqındi* 'onun suçunun cezası (başkasına) dokundu' (s.449), *fyoD-* 'silmek, bozmak, mahvetmek': *ol topraq yüzindin yoDtı* 'o, yüzünden toprağı sildi' s.632]

yış-(ı)g 'kayıştan örülmüş olan bağ, boyunduruk kayışı' (s.450), *[<*yış-* 'iple bağlamak'? CG, s.977],

yuw-Iuıg; (s.450 - s.517'de *yuvug)* 'sel suyu veya yürüyüş nedeniyle yükseklerden yuvarlanan kaya' *fyuw-* 'yuvarlamak'] ,

yul-(u)g 'feda': *min kişi yulugı bolup özihe I hergeler özün anıg közihe* 'binlerce kişi canını ona feda eder; özünü (ruhunu) onun gözüne vererek' (s.450), *IJıul-* 'yolmak, yolmak için kaynar suya bırakmak; kurtarmak, bırakmak, salıvermek; istinsah etmek' s.47 J],

yör-(ü)g 'tabir; sözün gidişi' (s.452), *IJıör-* 'çözmek': *ııragur oglın beşiktin yördt* 'kadın oğlunu beşikten çözdü' s.526],

yort-(u)g 'savaş gününde veya bir yere gidildiğinde hakanın yanında bulunan r~ler' (s.462), *[yort-* "dört nala koşturmak; bir işe başlamak üzere yürümek': *aılıg yorıtı* dört nala koşturdu' s.632],

aç-(ı)g 'hanın bahşişi' (s.44), *[*aç-* 'tarafını tutmak, şerf vermek' RD, cl Il, s.4],

-(ı)g I -(i)g. "-(ıı)g I -(ü)g ekini alan sözcük, isimleştiğinde isim tamlaması kurar ve **cı,ıunıukla** tamlanan görevi üstlenir:

tag ogr-(ıı)g-1 'dağın doruğu' (s.61),

anıg oxşa-g-ı 'onun benzeri' (s.71),

otun ba-ğ-ı 'odun ve oduna benzer şeylerin bağlamları' (s.511),

tış sığza-ğ-ı 'dişlerin arasındaki açıklık' (s.233),

ew qılrşa-ğ-ı 'tura yünden dokunur, bel kuşağına benzer bir nesne olup çadıra sarılır' (s.234),

tünlük tu-g-ı 'pencere, ocak gibi evdeki deliklerin kapağı"

barçın yamağ-ı barçınqa qars yamağ-ı qarsqa (s.456),

lüş yör-(ii)g-i 'rüya tabiri' (s:452)

Bazen tamlayan görevi de üstlenir:

boşu-ğ aşı 'elçinin geriye dönüş izni şerefine verilen yemek', (s.187),

-(ı)g I -(i)g, -(u)g I -(ü)g ekiyle isimleşen sözcükler cümle içerisinde nesne görevi yüklene bilirler:

anıg qarşagı kör 'onun elbisesinin bir karış kadar yerini gör' (s.233),

er başqayaqığ yaqdı 'adam yaraya yakı yaktı'(s.4711

anıg yobugı toqırulı 'onun suçunun cezası (başkasına) dokundu' (s.449)

-0l« I -(i)g, -(u)g I -(ü)g ekiyle isimleşen sözcükler cümle içerisinde, dolaylı tümleç görevi yüklenebilirler:

ıeiıri qargağıia ilinıne 'tanrının lanetine, kargışına uğrama· (s.410),

er ıünerigke kirdi 'adam mezara girdi' (s.245),

Bazan pekiştirilmiş şekilde de kullanılır:

sümsuçig nen 'taptatlı, pek tatlı nesne' (s.170)

-(ı)ğ / -(i)g, -(u)g I -(ü)g ekini alan dört sözcüğün hem mastar hem de isim halinde n w saptadık:

1- *biti-g* 'yazına' (s.193) - *biti-g* 'kitap' (s.193),

2- *tart-(ı)g* 'bir iş çıkması üzerine, hakanın adamlarını çağırması· (s.232), - *tart-(ı)g* 'yük ipi, denk sargısı' (s.232),

3- *qurşa-ğg* 'kuşak kuşanma' (s.234), - *ew qurşa-g-ı* 'tura yünden dokunur, bel kuşağına benzer bir nesne olup çadıra sarılır' (s.234),

4- *aç-(ı)ğ* 'nimet içinde yaşayış' (s.43) - *aç-(ı)g* 'hanm bahşişi' (s.44),

Bunlar bizlere Türkçe'de eylem kökenli sözcükleriı ilk önce eylemsileştiklerini sonra da somut bir kavrama isim olduklarını kanıtlayan güzel örneklerdir.

Sözkonusu Eki Alan Sözcüklerden Bugünkü Türkiye Türkçesi'nde Yaşayanlarının Durumu

Örneklere bakıldığında, *-(ı)g I .!(i)g, -(u)g I -(ü)g* ekinin, Batı Grubu Türkçe'sinde r&wrn·da) genellikle düştüğü görülür. Divarı'da bu eki almış, saptayabildiğimiz, tüm sözcükleri yukarıda listelemiştik. Bu örneklerin Çağdaş Türkiye Türkçesi yazı dili ve ağızlarında yaşamaya devam edenlerini saptadık. Bunların bir kısmı, ya anlamlannı aynen koruyor veya bazı anlam değişikliklerine uğramışlardır. *-Ol: I -(i)g, -(u)g I -(ü)g* ekinin durnnuna göre bu sözcükleri şöyle sınıflandırabiliriz:

1- -S/-S>»

Bugünkü Türkiye Türkçesi'nde yaşayan kelimlerin büyük bir kısmmda g sesinin düştüğu görülür. Bu kelimeler büyük oranda yazı dilinde varlıklarını korumuşlardır:

açıg 'acı olan her nesne' (s.43), > *acı,*

arıg 'temiz, arı' *arıg nen* 'temiz nesne' (s.44) > *arz,*

bilig 'bilim' (s.194) > *bili* 'bilim' (OS, c.TI, s.693),,

busug 'pusu' (s.187) > *pusu* ,

qurug 'kuru', *qurug olma* 'kuru testi' (s.188) > *kuru,*

isig 'sıcak.', *isig nen* 'sıcak şey' (s.48) > *ısı,*

qıôıg 'kıyı; deniz, ırmak, dere gibi şeylerin yanı, kıyısı; her şeyin kenarı kıyısı. kenarı' (s. 188) > *kıyı,*

qoyug 'k,oyu' *qoyug süçig* 'koyu şarap' (s.517) > *qoyu,*

yaylag 'yayla, yazlanılan yer' (s.464) > *yayla,*

tartıg 'yük ipi, denk sargısı' (s.232) > *tartı* 'kayıklarda yelkeni aşağı yukarı, indirip kaldıran ip'(DS, c.X, s.3835),

örtüg 'bir şeyin örtüsü; eğer örtüsü' (s.64) > *örtü.*

qulŕuġ 'kuyu' (s.188) > *kuyu,*

tuıug 'rehin' (s.187) > *tutu* 'bir borcun ödeneceğine inanca olarak, ödediğinde geri alınmak üzere borçlunun alacaklıya verdiği şey, rehin· (OS, c.X, s.4000),

ıörpig 'törpü' (s.240) > *törpü,*

agrıg 'sızı' (s.61) > *ağrı,*

ölüg 'ölü' (s.49) > *ölü,*

örüg 'bir yerde bir süre kalmak'(s.47) > *örü* 'ayakta durma; otlak' (DS, c.lX, s.3351),

qapuġ 'kapı' (s.188) > *kapı,*

sürüg 'sürü, hayvan sürüsü' (s.196) > *sürü,*

ıirig 'diri, her hayvanın dirisi'(s.194) > *diri,*

yamaġ 'yama' (s.275) > *yama,*

yaqıg 'yakı' (s.471) > *yakı,*

yuwuġ 'sel suyu veya yürüş nedeniyle yükseklerden yuvarlanan kaya'(s.450) > *yııvu* 'toprak damı düzlemek ve pekiştirmekte kullanılan taş silindir· (DS, c.Xl, s.4322)

2- *g* > *q, g* > *k*

-S > *-q,* -g > *k* değişikliğinin olduğunu söyleyebileceğimiz örneklere baktığımızda; bu sözcüklerin çoğunluğunun (üç örnek dışında) standart yazı dilinde değil de ağızlarda, başka bir değişle dar alanlarda, kısıtlı olarak yaşadığını görürüz:

oxşaġ 'benzeme, (benzer-RD, c.I, s. 143)' (s.71) > *oqşaq* 'benzeyiş' (DS, c.IX, s.3273),

üsteg 'binin üzerine yüz katmak (eklenmiş miktar- RD, c.11, s. 145)' (s.72) > *üsıeklik* 'mal değişiminde, malı daha değerli olanın aldığı para' (DS, c.Xl s.4075),

qurşaġ 'kuşak kuşanma-mastar' (s.234) > *qurşaq* 'kadınların arkadan bellerine bağladıkları işlemeli kuşak-isim' (DS, c.VIII, s.3009),

örüg 'bir yerde bir süre kalmak'(s.47) > *örük* 'kırda hayvanların yattığı yer' (OS, c.IX, s.3352),

yılıġ (=ılıg) 'ılık': *yılıġ (-ılıg) suw* 'ılık su'(s.44, 450) > *ılıq,*

qorıġ 'beylerin veya başkalarının korusu; korunan ve gözetilen her yere denir; koru' (s.189) > *qoruq* 'otunu biçmek için korunan tarla(D'S, c.VIJI, s.2928),

alŕıġ 'ayık, sarhoşluktan ayılan kişi' (s.43) > *ayıq.*

ıuşag 'köstek, at ayağına vurulan bukağı' (s.207) > *tuşaq* 'hayvanın sakıncalı yerlere gitmemesi için ön ayaklarına bağlanan ip' (OS, c.X, s.3996).

ezig 'uzunlamasına deride olan ezik, çizik' (s.48) > *ezik,*

yoktur. Fiilden

ag 'ulak; beyin emriyle koşa koşa giden postacının- başka bir ata erişip bininceye **abain** eserinde,
ndiği at' (s.73) > *ulaq* 'l-her zaman el altında bulunan kişi, yardımcı; 2- postacı, birbirinden ayrı
DS, c.Xl, s.4031-2),

·ğ>ğ

u değişikliğe uğramış örnekler diğerlerine kıyasla çok daha azdır; sadece iki örnek
idik:

1g 'odun ve oduna benzer şeylerin bağlamlanIş.Sl 1) > *bağ,*

'ag 'takma ad' (s.520) > *ayağ* 'lakap' (DS, c.I, s.397),

adece bir örnekte de *g* sesinin değişmeden yerel olarak dar bir alanda kaldığını retir. İsim olarak

ıleg 'armağan, hediye' (s.194, 205) > *beleg* 'erkeğin kız tarafına verdiği düğün
(DS, c.U, s.608)

k ünlü uyumuna uyar. Kaşgarlı'ya göre ekin kalın şekli gayn'ladır. Örnek:

bar-{ı)g bardı 'hiçbir şeye bakmayarak bir gidiştir gitti'(s.186),

erig ur-{ı)g urdı 'o,adamı çok,esaslı, dövdü' (s.194) vb.

kin ince şekli ise *kef* lidir. Örnek: hale gelir ve fiilden

nı sök-(ü)g sôkti 'ona sövdü'[sök- söğrnek, sövmek' *ol anı sôkdi* 'o, ona söğdü' *arı nazar qılmış idi*

kulın tep-ig tepdi 'o, kölesine tekme attı' (s.19-194), *ıiç işe tee/hîr olur mı*

nıg yarmak ter-(i)g-i kör 'onun para topladığını [toplayışını] gör' (s.286)

ukarıda kalınlık-incelik uyumuna örnek olarak verdiğimiz sözcüklerin **tümünün;** iş, i *yaz mısra varsın bir*
ildiren fiil isimleri oldukları görülmektedir.

kin ünlüsü, "kalınlık - incelik" uyumuna uyar.

rnek: *kel-tijg-i [kel-* 'gelmek'] , *sök-(ü)g* lsök-'sövmek'], *bar-Ilığsa- [bar-* *verdi belek/er I ki ille*
gitmek'] vb

ilecek yer': *sulağum*

Düzlük - yuvarlaklık" uyumuna genelde uyulur. Örnek:

~r-ük-se- 'görmek istemek' (s.591), *[kör-* 'görmek, bakrnak: *yüzke körme erDem*
: bakma, erdem ara' s.267],

Eski Türkçe'de söz konusu ekin isim-fiil (mastar) olarak kullanımı yoktur. Fiilden ve isim yapan *ığ I ig; -uğ I -üg* ve *-ıq I -ik; -uq I -ük* eki vardır. A. Von Gaba in eserinde, kisini ayrı birer ek olarak verirken, yine de bunların işlevleri bakımından birbirinden ayrı inülmelerinin zor olduğunu söylemeden geçemez.(s.54-age)

A-Sıfat Yapma İşlevi

Eski Türkçe'de söz konusu eki alarak sıfatlaşan sözcükler şunlardır:

sımıa-ğ 'ihmalkar' *[sımta-* 'ihmal etmek'], (A.Y.G. s.51).

arı-ğ 'arı, saf, temiz *[arı-* 'temizlenmek'], (A.V.G. s.51).

bat-(ı)ğ 'derin' *[bat-* 'batmak'], (A.V.G. s.51),

any-(ı)ğ 'kötü, fena' *[any-* 'korkmak'], (A.Y.G. s.51) vb.

8- İsim Yapma İşlevi

Genellikle yapılan bir işin sonucunda ortaya çıkan etken isimler türetir. İsim olarak nmıza çıkan sözcükler şunlardır:

tap-(ı)ğ 'hürmet, hizmet; huzur' *[tap-* 'tapmak'] (A.V.G s.50),

öt-(ü)g 'ibadet, rica) *["öt-"* rica etmek, ibadet etmek) (A. V.G s.50).

ay-ğ 'söz, kelime' *[ay-* 'söylemek'] (A.V.G s.50),

sürü-g 'sürü' *[sürü-:* 'sürümek, birlikte götürmek'] (A.V.G s.50),

bil-(i)g 'bilgi, malumat' *['bil-"* bilmek'] (A.V.G.), (M.E) vb.

Ek, Eski Anadolu Türkçesi'rıde çoğunlukla düşer; bazen sedasız hale gelir ve fiilden nut ve soyut isim ve sıfat türetir:

arı-ğ nen 'temiz nesne'> aru (arı), arık 'temiz, pak, saf: *yusufa arı nazar qılmış idi* ız. Da. XIV. 15-TS),

bil-(i)g 1-'bilim'; 2-'us, akıl'> *bilü* 'bilgi, ilim, irfan': *bilüsüz hiç işe tedbir olur mı*) 300-8 FKT),

biti-g 1-'kitap', 2-'muska' > *biti* 'mektup, yazılmış şey': *bir biti yaz mısra varsın bir i I söylesin anda ana üşbu işi* (Yuz, Şeyd. XIIl. 24-TS),

bus-(u)ğ 'pusu'> *busu* 'pusu' *girdi busuya* (HŞ 1698-FKT),

bele-g 'armağan, hediye'> *bele-k* 'hediye bahşiş': *ibaddıı ana verdi belek/er I ki ille üre andan dilekler* (Tennuri. XV. 299-TS),

suwla-ğ 'hayvan sulanacak yer' > *sula-q* 'su alınacak, su içilecek yer': *sulağum ıme-i hayvan içinde* (Çeng Dâi. XV. 244-TS), vb.

Çağdaş Uygur Türkçesi'nde ek, sedasızlaşır. *-(ı)q I -(i)k, -(u)q I -(ü)k* ekiyle karışmaması için biz Divan'da geçen örneklerin izini sürerek, bugünkü şekillerini saptamayı uygun gördük:

agrı-g 'sızı'> *agri-q* 'ağrı' (ENN),

kuru-ğ > *kuru-q* 'kuru'(ENN),

öl-(ü)g > *ölü-k* 'ölü'(ENN),

yılı-ğ (-ılıg) > *jili-q* 'ılık'(ENN),

tir-(i)g > *tir-ti)* 'canlı, diri'(ENN),

buş-(u)ğ > *puş-(u)q* 'can sıkıntısı' (ENN) vb.

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü gibi ek, fiilin gösterdiği hareket in sonucu olan isim ve sıfatlar türetir.

Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde, Eski Anadolu Türkçesi'rıdeki gelişme sürmüş ve ek, yazı dilinde çoğunlukla düşmüş, bazı örneklerde ise sedasızlaşmıştır. (Örnekler için bk. s.17-18)

Ünsüzün düşmesiyle ek, -ı *1-i; -u I -ü* şeklini almıştır. Oldukça işlek bir ektir. Yapılmış görünen ve yapan, olan veya yapılan çeşitli nesneleri karşılayan isimler yapar (ME, s. 189):

yapı, ayn ı ayır-ı), çatı, batı vb.

Ele aldığımız ekin, Kaşgarlı'da gördüğümüz mastar yapma işlevini, bugünkü Türkiye Türkçesi'nde birden çok fiilimsi eki üstlenmektedir Ör:

pış-(ı)g (süt) -+ piş-miş (süt) ,

bar-(ı)ğ (bardı) =+ gid-(i)ş gitti (Not: bu kullanım daha fazla ağızlarda görülür.)

3- *"-(ı)q I -(i)k, -(u)q I -(ü)k"*

Bu ekin işlevi de yukarıdaki *-(ı)g I -(i)g, -(u)g/ (ü)g* ekiyle benzerlik gösterir. Her iki ek arasındaki yapısal ve anlamsal ilişkiye yukarıda (s.6-7) değinmiştik. Ekin saptadığımız üç işlevi vardır. Mastar (isim-fiil) olarak, daha az kullanıldığını saptadık (beş sözcük). Ekin daha fazla isim ve sıfat anlamlı sözcükler türettiğini görmekteyiz:

A- Mastar Yapma İşlevi:

ay-(ı)q 'söz verme, va'd': *anıg mafia cıyıqı bar* 'onun bana sözü, va'di var' (s.54-55), *awlap meni qoymahız I ayıq ayıp qıymahız I aqar közüm oş teïiiz I tegre yöre quş uçar* 'beni

avlayıp bırakıverme, söz verip cayma; gözüm deniz gibi akar, yöresinde kuşlar uçar' (s.289), [*ay-* 'söylemek': *ol mana söz aydı* 'o, bana söz söyledi' s.97),

bar-(ı)q 'huy, gidiş, insanlarla geçiniş': *beg barıqı neteg* 'beyin gidişi. huyu nasıldır' (s.190), - [*bar-* 'varmak, gitmek'),

qıl-ıṭıṭq-qılq 'gidiş, halkla geçiniş' (s.193), *er qılqı ıeırüldi* 'adamm huyu kötüleşti' (s.381), *[qıl-* 'kılmak, yapmak, etmek, eylemek, olmak': *er ış qıldi* 'adam iş yaptı' Bu eylem; erkekle dişinin birleşmesinden kinayedir: *er qızıg qıldı* 'adam kızı yaptı' Bu nedenle Oğuzlar bu eylemi kullanmamaya dikkat ederler. s.277],

qıy-(ı)q 'sözde durmamak' (s.518),: *künde erük yoq begde qıyıq yoq* 'güneşte gedik yok, beyde caymak yok' (s.47), (sıfat olarak da kullanılır).

yorı-q 1-'akma yürüme': *at yorıqı neteg* 'atın yürüyüşü nasıl". 2- 'huy, gidiş': *anıg yorıqı neteg kişi bile* 'onun huyu ve halkla gidişi-halka davranışı. nasıldır' (s.451), *[yon-* 'yürümek, gitmek': *er yorıdi* 'adam gitti' s.480],

B- Sıfat, Sıfat-fiil Yapma İşlevi

Ekin birçok durumda eklendiği eylemi sıfat-fiil haline getirdiği ve bu sözcüğün tamlama içinde sıfat olarak olarak kullanıldığını görürüz. Bazı kullanımlarda, örneklerine her zaman rastladığımız gibi, tamlananın düşmüş olduğunu görürüz. Saptadığımız örnekler şunlardır:

anu-q nen 'hazır olan nesne': *anuq uiru tutsa yoqqa sanmas* 'hazır olan öne konsa yok sayılmaz' (s.46), *[anu-* 'hazırlanmak': *anudi nen* 'nesne hazırlandı' s.557],

ör-(ü)k 'örülmüş olan her nesne': *örük saç* 'örülmüş saç' (s.47), *[ör-:* 'saçı kıvrım yapmak, örmek' *ol saç ördi* 'o saç ördü's.95],

tel-(i)k 'delik' (s.195), *[tel-* 'delmek; sürüye katrnak': *er tam teldi* 'adam duvar deldi' s.275],

uDı-q er 'uyuklayan kişi' (s.45), *[uDı-* 'uyumak': *er uDıdı* 'adam uyudu' s.558),

yaru-q yer 'aydınlık yer' (s.451), *[yaru-* 'ışımak': *kün yarudı* 'güneş ışıdı' s.480],

saç-ıṭıṭq nen 'saçılmış nesne' (s.192), *[saç-* 'saçmak': *ol ewke suw saçdi* 'o, eve su saçtı' s.265],

aç-(u)q 'açık': *açuq qapug* 'açık kapı', *açuq kök* 'açık, bulutsuz gök' (s.44), *[aç-* 'açmak; aramak; fethetmek': *qapug açdı* 'kapıyı açtı' s.92].

ıD-(u)q 1-'kutlu ve mübarek olan her şey'; 2.::-'geçit vermeyerek uzayıp giden dağ': *ıDuq tag* (s.45) [*ıD-* 'salmak, göndermek, serbest bırakmak': *ol mana at ıDtı* 'o, bana at gönderdi' s.633],

ötr-(ü)k (Oğuzca)'hileci': *ötrük ulun ogrılayu yüzke baqar I elgin tüşüp bermiş aşıg başra qaqar* 'hileci alçak kimse hırsız gibi yüze bakar, misafiri koğarak vermiş olduğu yemeği yüzüne kakar' (s.64) [Darıkoff'un da vurguladığı < *ötür-* 'delmek'< *öt* 'bir şeye geçmek, delmek; boşalmak' ilişkisini kurmak, anlamsal yönden güçtür.],

ürpe-k 'tüyleri ürpermiş insan veya hayvan' (s.64), *[*ürpe-* 'kılları dikilmek; tüylerini kabartmak'],

esr-(ii)k 'sarhoş' (s.65), *[*esür-* 'sarhoş olmak (Divarı'da geçmiyor)'],

egr-(i)k 'eğrilen ip' (s.65), *[egir-* 'sevk etmek; döndürmek; çevirmek; bir yeri kuşatmak, sarmak; (burada) eğirmek': *uragut yıp egirdi* 'kadın ip eğirdi' s.99],

egsük 'eksik, eksik olan şey': *egsük yarmaq* 'eksik para' (s.65), *[egsü-* 'eksilmek': *egsüdi nen* 'nesne eksildi' s.141-2],

ert-(i)k 'işlek yol' (s.64), [ert- 'geçmek': *öDleg ertıi* 'zaman geçti' s.628),

bıç-(u)q 'kesik şey; kesilmiş parçalanmış her şeyin yarısı': *bıçuq yarmaq* 'yarım para; paranın yarısı' (s.190), *[bıç-* 'kesmek, biçmek': *er et bıçdi* 'adam et kesti' s.265],

boz-(u)q 'bozuk, yıkık, kırık her şey': *bozuq ew* 'bozuk ev' (s.190), [boz- 'bozmak, yıkmak': *ol ew bazdı* 'o, ev yıktı' s.268],

tut-(u)q'enenmiş, iğdiş edilmiş' (s.191), *[tut-* 'tutmak, yakalamak' s.441-2],

tur-(u)q 'zayıf-her şey için' (s.191), *[tur-* 'durmak; çıkmak, yükselmek; ayakta durmak, kalkmak; (burada) zayıflamak': *at turdi* 'at zayıfladı' s.524),

çol-(u)q 'çolak' (s.191) [< **çol-* GC, s.419],

qır-(u)q er 'çolak adam', *qır-(u)q aDaq* 'topal ayak' (s.192), [qır-'kaztmak, bir şeyi kökünden çıkarmak; kırmak' s.267],

qaz-(u)q 'kazılmış': *qazuq arıq* 'kazılmış ark' (s.192), *lqaz-:* 'kazmak, atın haşanlanarak ayağıyla yeri kazması, kazılmak': *er arıq qazdı* 'adam ark kazdı's.268],

teş-(i)k 'obur, karnı doyduğu halde gözü doymayan' (s.195), (Bu sözcüğü Clauson sözlüğüne, Dankoff da dizinine almamıştır. Bunun *teş-* 'deşmek, delmek' kökünden türediği açıktır. Semantik yönden de bağ vardır; bugün bile obur insanlar için midesi delik deyimi kullanılmaktadır.)

tüş-(ü)k kişi 'tembel, işten güçten geri kalan haylaz' (s.195), *[tüş-* 'düşmek; inmek': *er tamdın tüşdi* 'adam damdan düştü' s.270],

süz-(ü)k l-tsüzülmüş ve temiz olan her şey': *süzük suw* 'süzülmüş su' 2-'yakut ve yakut gibi değerli taş' (s.196), *[süz-* 'süzme' : *ol suw süzdi* 'o, su süzdü' s.268],

seş-(ü)k at 'çözülmüş at' (s.196), *[seş-* 'çözmek': *er attın kişen seşdi* 'adam atın kösteğini çözdü' s.270],

sew-(ü)k neiĭ 'sevilen nesne' (s.194), *[sew-* 'sevmek': *ol meni sewdi* 'o, beni sevdi' s.271],

köl-(ü)k nen 'iğreti nesne' (s.197), *[köl-* 'hayvanı işe koşmak' Bu eylem kökü Divarı'da geçmiyor],

tawra-q ışçı 'kıvrak, çalışkan işçi' (s.236), *[tawrcı-* 'davranmak; büyümek, güçlenmek' s.566),

tıgra-q er 'yılmaz, yiğit adam': *oğraq eri tığraq I yemi anıg oğlaq I süt üze sağraq I yeri taqı ağlaq* 'Oğrak boyunun adamları yiğittir, yemekleri oğlaktır, süt kabının üzerinde sürahileri bulunur, yerleri de çoraktır' (s.235-36), [tıgra- 'diğrek, katı, sert olmak': *er tıgradı* 'adam, katı oldu' s.566),

çalpa-q ış 'karışık iş' (s.236), *"çalpa-* 'karıştırmak, çamura bulamak'(Oivan'da geçmiyor. MA)],

çaxşa-q 1-'dağ tepelerindeki taşlık yer': *çaxşaq üze ot bolmas çağraq bile uwut bolmas* 'dağ çakşağmda ot, dazda (kelde) ut (utanma, sıkılma) olmaz', 2- 'kurutulmuş şeftali ve üzüm' (Karlukça) (s.236), *[çaxşa-* 'çağıl, çuğul etmek, ses vermek -takılan süs eşyası-': *taş caxşadı* 'taş çağıl çuğul etti' s.569],

çıgru-q yer 'çiğnenerek sertleşen, katılaşan yer· (s.235), *[çıgru-* 'gevşek bir şeyin sertleşmesi': *yer çıgrudu* 'yer sertleşti' s.567),

sağl-Iıq 'dişi koyun; sağılan hayvan' (s.237), *lsagıl-* 'sağılmak': *süt sağıldı* 'süt sağıldı' s.330],

qarna-q er 'koca karınlı adam' (s.238), [< *"qarna-* < *qarın],*

çıhra-q ün 'gür ve pürüzsüz ses' (s.612), *[çıı1ra-* 'çınlamak': *ol qonragu çıhradı* 'o çan çınladı' s.618),

yahşa-q er 'geveze adam· (s.612), *[yanşa-* 'baş ağrıtmak, ağız kalabalığı etmek' (Divan'da geçmernektedir.j],

ker-(i)k 'geniş': *aydım anar sewük I bizni tapa nelük I keçih yazı kerik I kırlar eDiz beDük* 'sevgilime söyledim; bizim tarafa yüksek büyük, geniş kırları geçerek nasıl geldin' (s.59), *[ker-* 'germek, çekip uzatmak; kapatmak (karlukça); üremek; havlamak' s.267),

kewşe-k nen 'yumşak, gevşek nesne; yumuşak giysi', *kôwşe-k et* 'gevşek et', *köwşe-k etmek* 'iyi hamurdan yapılan ekmek' (s.241) *[kewşe-* 'geviş getirmek; gevşemek': *qurç nen kewşedi* 'katı şey gevşedi' s.570],

seDre-k qapug 'parmaklıklı kapı', *seDrek böz* 'seyrek bez' (s.240), *[seDre-* 'incelmek, seyrelmek, seyrekleşmek; elbise erpimek': *kişi seDredi* 'halk seyrekleşti' s.566],

sürt-(ü)k 1-'ezilen, sürüştürülen her şey' *sürtük eşler* 'sevici, lezbiyen' (s.240), *[sür/-* i 'tembel adam' (Bu

nek; sürmek': *ol etmekke yag sürtti* 'o, ekmeğe yağ sürdü' s.629), *ıatuq* sıfatı kullanılır.

tu-y-(u)q 'sisli, puslu; kapalı; canı sıkılmış': *tuyıq kişi* 'canı sıkılmış kişi', *tuyuq kün* ;;.422),

puslu gün' (s.518), *[*tu-y* sesi ses ahenginin bir sonucu olarak ekle kök arasına girmiştir dil' (s.451), *[yorı-*

.568),

qıy-(ı)q kişi 'sözünde durmayan adam', *qzyıq nen* 'eğri olan her şey' (s.518), *[qıy-*), *jyeni-* 'yalnız kadın

en dönmek; kıymak, eğrilemesine doğramak' s.553],

köy-(ü)k nen 'yanmış şey' (s.519), *[köy-* 'yanmak, yakmak' < *kön-* : *otun köydi* - 'sallamak, çalkamak,

yandı' s.553),

qurga-q 'kurak': *ündep ulug taparu tawrap kelip yügürgil I qurgaq yılın boDun kör* ak nesneyi katılaştırdı'

tüser qodı ıl 'seni, yaşlı bir adam çağırırsa davranarak koş; kurak yıllarda millete bak; erdemli kişi - Oğuzca'

e konarlarsa sen de birlikte kon' (s.473), *[qurga-* 'kurumak': *yer kurgadi* 'yer kurudu' .ndırrnak': *er yugurdi*

qogşa-q nen 'gevşek, çürük nesne' (s.239), *[qogşa-* 'gevşek olmak (katılar için)': *qatıg* *(: üs es körüp yüksek*

»gşadı 'sert nesne gevşedi' s.570],

sın- (u)q (Oğuzca) > *sın-(u)q nen* 'kırılmış .şey' (s.604) *[sın-* 'kırılmak, bozulmak, , yüksek havadan görüp

nek': *yıgaç sındı* 'ağaç kırıldı' s.278],

suvı-q 1-'cıvık; yoğurt, pekmez gibi durultularak akar haline getirilen her şey': *suvıq* i4), *[yükse-* 'yükselmek,

t 'sulu yoğurt', 2- *suvıq quDruq* 'katır kuyruğu gibi kılsız ve uzun kuyruk' (s.517), [< ıesne' (s.241), *[kewre-*

RD, c.lII, s. Clauson'a göre, *suwuq* < *suwa-* 'toprağı sulamak, hayvanı suvarmak' GC, 8],

ıo-q kişi 1-'tok adam'(s.195): *aç ewek toq tölek* 'aç aceleci, tok dölek (gönlü sakin) 93), *[bedü-* 'büyümek':

(s.195), *toq er* 2- 'Türklerirıki gibi saçı olmayan adam': *ıoq yılkı* 3- 'boynuzsuz liği gitmiş olan her şey"-

n'(s.167), *[*to-* 'dolmak'], , c.Il, s.155), *yerük nen*

yaldrı-q - yoldrıq- yaldrıq nen 'cilalı leğen gibi nesne', *yaldrıq işler* 'süslü kadın' ı olan şey' (s.452), *[yer-*

) fyaldrı- 'az ışımak, az parlamak': *kün yaldrıdı* 'güneş az ışıdı' s.633], ayca yarmak')

yagu-q yer 'yakın yer', *yaq yaguq* 'erkek akrabalar' (s.456), *ıegme kişi öz bolmas, yat* .ır:

tüz bolmas 'değme kişi kendin gibi olmaz, yabancı hısımla bir olmaz' (s.218), *fyagu-*

ışmak': *beg kelmeki yagudı* 'beyin gelmesi yaklaştı' s.481],

yıra-q yer 'uzak yer' (s.456), *yıraq yer sawın arqış keldürür* 'uzak yerin salığını

n getirir' (salık: olmuş veya olacak bir olay, bir olgu ile ilgili verilen bilgi, haber) (s.61),

'uzaklaşmak, ırak olmak': *yıradı nen* 'nesne uzaklaştı' s.481],

yat-(u)q - İ-yatuq nen 'atılan unutulan her şey', *2-yaluq kişi* 'tembel adam' (Bu anlama bağlı olarak) şehirde rehavet içinde yaşayan Oğuzlar için de *yatuq* sıfatı kullanılır. (s.450),

yat-(ı)q 'yatacak yer' (451) *[yat-* 'yatmak': *er yattı* 'adam yattı' s.422),

yorı-q 'uz (iyi, güzel) dilli', *yorıq NI* 'uz dil, fasih dil' (s.451), *[yorı-* 'yürümek, gitmek' s.480],

yeni-k 'her şeyin hafifi': *yenik nen* 'hafif, yeğni nesne' (s.482), *iyen;-* 'yalnız kadın için doğurmak'],

yay-(ı)q - yay-(ı)ğ kişi 'huyu dönek kişi' (s.454), *['yay- - yaD-* 'sallamak, çalkamak, kımıldatmak, meyletmek, meylettirmek' s553],

yurnşa-q 'yumuşak' (s.463), *ol yumşaq netini qaıurdı* 'o, yumuşak nesneyi katılaştırdı' (s.306), *[yumşa-* 'yumuşamak': *yumşadı nen* 'nesne yunışadı' s.578],

yügr-(ü)k at 'koşucu, geçici at', *yügrük bilge* 'bilgin, akıllı, erdemli kişi - Oğuzca' (s.464), *[yügür-:* (at için) 'koşmak; geçmek seğirtmek, bezi dalgalandırmak': *er yügürdi* 'adam seğirtti, koştu' s.473],

yükse-k 'herhangi yüce ve uzun şey', *yüksek lag* 'yüksek dağ': *üs es körüp yüksek qalıq qodz çoqar I bilge kişi ögüt berip tawraq ugar* 'kerkes kuşu leşi, yüksek havadan görüp aşağıya iner, bilgin kişi vererek (öğüdü işittiği zaman) iyi anlar' (s.464), *[yükse-* 'yükselmek, uzamak': *yüksedi nen* 'nesne yükseldi, uzadı' s.578],

kewre-k nen 'kamışla, kamışa benzer gevrek olan her nesne' (s.241), *[kewre-* 'zayıflamak, gevşemek' *anzg küçi kewredi* 'onun gücü kevredi' s.567-8],

bedü-k 'her şeyin büyüğü': *bedük tewe* 'büyük deve' (s.193), *[bedii-* 'büyümek': *oglan bedüdi* 'çocuk büyüdü' s.558],

yer-(ü)k 'yarılmış, yırtılmış, uzunlamasına yarılmış ve güzelliği gitmiş olan her şey'- *yeruk eşler* 'vajina ve rektum ayırımı yırtık bir kadın' (s.452=RD, c.II, s.155), *yerük nen* 'yarılmış, yırtılmış, uzunlamasına yarılmış ve güzelliği gitmiş olan olan şey' (s.452), *[yer-* 'yarmak, yaş bir şeyi demirle kesmeksizin uzunlamasına yarmak, kolayca yarmak']

Ek ile türeyen sözcüklerin ikileme şeklinde kullanımı da vardır:

azuq munuq 'kaçan, yoldan çıkan, azan' (s.45),

kertük kemrük 'kesik, gedik' (s.241),

Bazan pekiştirilmiş şekilde de kullanılır:

yapyaru-q nen 'apaydınlık nesne' (s.451),

C- Kalıcı İsim Yapma İşlevi

Örneklerden de anlaşılacağı gibi, ekin oldukça işlek bir şekilde fiilden isim yapma işlevini de yüklendiğini görürüz. Bunların çoğu somut (alet ve eşya) bazıları ise soyut kavramlara (sekiz sözcük saptadık) isim olurlar:

yar-(ı)q 'oyluk kemiklerinin başı (s.451), *[yar-* 'yarmak, bir şeyi keserek zorla yarmak, parçalamak' s.469],

ur-(u)q 'ip urgan' (s.45), *rur-* 'koymak, takmak, yapmak' CG, s.214],

al-(ı)q 'kuş gagası'(Oğuzca), (s.46), *[al-* 'almak, ele geçirmek; kabul etmek' s.276],

er-(ü)k 'duvar ve duvara benzer şeylerdeki gedik': *künde erük yok begde qıyıq yok* 'güneşte gedik yok, beyde caymak yok' (s.47), *[er-* 'irkilmek, yalnızlık duymak; yarmak (duvar)': *ol tam erdi* 'o, duvar deldi' s.96],

sün-(ü)k 'kemik': *eDgü er sünükü erir alı qalır* 'iyi adamın kemiği erir çürür, adı kalır' (s.605), *[<sün-* 'kendi kendini gizlemek; zorla içeriye sokmak' RD, c.lll, s.171; Clauson ise, < **sün-* GC, s.838],

eşü-k !-'üste giyinilen, bürünülen her nesne', 2-'hanlardan beylerden birisi öldüğü zaman mezarı üstüne serilmek üzere gönderilen kumaş' (s.48), *[eşü-* 'örtmek, bürümek': *ol anar yoğurkan eşüdi* 'o, ona yorgan örttü' s.556),

üşi-k 'yemişleri yakarak büyümekten alıkoyan soğuk', (s.48), *[üşi-* 'soğukta üşümek': *er üşidi* 'adam üşüdü' s.556 J,

üriie-k 'kireç' (s.73), [< **üriie-* < *ürün* 'ak olan şey; beyaz' GC, s.234],

agru-q 'pılı pırtı, ağırlık': *ağır agruq qayuda qaldı* 'ağırlık, pılı pırtı nerede kaldı' (s.62), *[agru-* 'ağırlaşmak': *agrudı nen* 'nesne ağırlaştı' s.140],

aDr-(ı)q 'ayrık, ayrık otu' (s.62),

osr-Iuiq 'osuruk' (s.62), *[osur-* 'osurmak': *er osurdı* 'adam osurdu' s.98],

igd-(ü)k 'süt ve yoğurttan yapılan ve peynir gibi yenen bir yiyecek' (s.65), *[igiD-(igit-)* 'terbiye etmek, eğitmek; yetiştirmek': *ol anı igiti* 'o, onu eğitti, yetiştirdi' s.114],

butı-q 1-'budak, her şeyin dalı, *budağı'-bzıta-q,* 2-'küçük testi', 3-'atın ayak derisinden yapılan tulum' (s.189) *[butz-* 'budamak· s.59 J],

tuza-q 1-'tuzak, av için kullanılır' (s. I91), *keyik tuzaqqa ilindi* 'geyik tuzağa yakalandı' (s.111), 2-'sevgi; sevgi için söylenen söz' =*tuzaqı* [Dankoff sözcüğü < *tuza-* 'tuzlamak'şeklinde açıklamaktadır (RD, c.111, s.203) fakat türeyen ile türeten arasındaki anlam yükünü (content) açıklamak zordur],

ıanu-q 'tanık, şahit' (s.191), *tayaq bile taymas ıanuq sözün bütmes* 'dayangaç ile olan kalımaz, tanık sözüne inanılmaz' (s.518), *[tanu-* 'danışmak; işaret etmek; söylemek, emretmek; tavsiye etmek'],

suD-(u)q 'tükrük' (s.192), *suDuq agızda yogruldı* 'tükrük ağızda yoğruldu' (s.486), *[sıl)-* 'tükürmek': *er suDtz* 'adam tükürdü' s.633],

qat-(ı)q 1-'sirke yoğurt gibi tutmaç yemeğine katılan nesne', 2-'herhangi bir nesneye katılan' (s.192), *[qat-* 'katmak, karıştırmak'),

qaşu-q 'kaşık': *quruq qaşuq agızqa yaramas qurug söz kulaqa yaqışmas* 'kuru kaşık ağıza yaraşmaz, kuru söz kulağa yakışmaz' (s.192), *[qaşı-* 'kaşımak': *ol meni qaşıdi* 'o, beni kaşıdı' s.562, *qurı-* 'kurumak's.560],

qaw-(u)q 'sidiklik, mesane' (s.192), - *qavuq* (s.517), [*"qaw-* 'sıkmak, ezmek; birlikte gelmek'],

qalı-q 'hava' (s.192), *[kalı-* 'sıçramak, çamışlarımak': *at qalıdi* 'at sıçradı' (s.564), GC, s.620],

qom-(u)q 'at gübresi' (Dankoff, eserinde bu sözcüğü atlamıştır) (s.193), [Clauson sözcüğü,< *qom-* 'dalgalanmak' (s.277-78) şeklinde açıklamaktadır GC, s.627),

qon-(u)q 'misafir': *bardı eren qonuq bulup quıqa saqar I qaldı alıg oyuq körüp ewni yıqar* 'konuk bulduğu zaman uğurlu sayan adamlar gitti; karşıdan bir karaltı görseler - konuk geliyor diye - çadırını yıkıp gidenler kaldı'(s. 193), *[qon-* 'korunak, bir yere konmak': *kuş kondı* 'kuş kondu' s.526],

bür-(ü)k 'sofra başı, şalvar uçkuru gibi şeylerde bulunan yuvarlak iplikler; püskül' (s.193), [*<bür-* 'büzmek': *ol yançuk agzı bürdi* 'o, torbanın ağzını büzdü' s.266],

beze-k 'nakış' (s.193), [beze-'süslemek, nakışlamak': *ol ewin bezedi* 'o, evini süsledi' s.560],

böl-(ü)k 'bölük'(insan ve hayvan): *bir bölük qoy* 'bir bölük koyun sürüsü' *bir bölük kişi* 'bir bölük adam' (s. 193), *[böl-* 'bölmek' Bu fiil kökü Divan'da geçmemekle birlikte bazı eski metinlerde karşımıza çıkmaktadır.Bk GC, s.332],

tep-(ü)k ' özel şekilde hazırlanmış ayak topu' (s. 194), *[tep-* 'döğmek, vurmak, tepmek'],

tüfek 'ibrik ve ibriğe benzer şeylerin emziği' (s.194), [Bu sözcüğün kökünün *tüt-* mi yoksa, *tüte-* mi olduğu tartışma konusudur. Clauson, *tüte-* olduğunu söylerken (GC, s.455), Dankoff sözcüğün kökünün *tüt-* olmasının mümkün olduğunu savunur. (RD, c.III, s.206) Divan'da geçmiş zaman, *tüteıı* şeklinde yazılırken; geniş zaman, *ıüıiür* şeklinde yazılmıştır.208a],

teş-(ü)k 'deşik, yarık': *teşük suwda belgürer* "yarık suda belli olur' (s.194-5), [*teş-* 'deşmek, delmek' Bu eylem kökü Divan'da geçmemektedir].

tôşe-k 'döşek' (s.195): *tôşek ıôşeldi* 'döşek döşendi' (s.332). *ltöşe-* 'döşemek'],

tişe-k 'şişek, iki yaşını bitirerek üç yaşına basmış olan koyun· (s.195), *[fişe-* 'dişemek, dişlerini keskinleştirmek': *tegirmen ıişedi* 'değirmen taşını dişedi s.561],

tüle-k 'dört ayaklı hayvanların tüylerini atma (dökme) zamanı': *ol koy tüleginde keldi* 'o, koyun kırkımında geldi' (s.195), *ltüle-* 'tüyünü dökmek': *aı ıüledi* "at tüyünü döktü' s.563 Not: Günümüzde bile Kıbrıs Ağzında *tavuğu tüy/emek* ' kesilmiş tavuğu tüylerinden temizlemek' şeklinde söyleyişe rastlamaktayız],

sid-(ü)k 'sidik' (s.196), *[siD-* 'işemek': *er siDti* 'adam işedi' s.634],

kô-k 'kök' (s.408), [< **kö-* 'bağlamak' N.H. s.21].

köp-(ü)k 1-'suyun köpüğü', 2-'kaynayan tencerenin köpüğü' (s.196), *[köp-* 'köpürmek, köpüklenmek' Divarı'da geçmemektedir].

ked-(ü)k 1-'kepenek, yağmurluk', 2-'tüyden yapılmış bir takke olup tulganın altına giyilir' (s.196), *[keD-* 'giymek': *er ton keDti* 'adam elbise giydi. s.634J.

kerek < *kerge-k* 'gerek, olmalı, yaraşır, lazım, ihtiyaç; gerekti· (s.197), *taşıg ısrumasa ôpmiş kerek* 'taşı ısıramayan öpmeli'(s.92), *nerek* 'neye gerek· < *ne kerek: bu sancı nerek* 'bu senin nene gerek' (s.197), *[kerge-* 'yaraşmak· s.182],

kez-(i)k 'sıtma hastalığı' *sarık kezik* "sarılık hastalığı' (s.197), *lkez-* ·gezmek, dolaşmak'], Not: Dankoff, Kaşgarhnın aynı sayfada, aynı imla ile verdiği *kezik* 'sıtma hastalığı' ve 'işte nöbet' sözcüklerinin birincisini *g* ile diğerini ise *k* ile okumuş ve her ikisini de *kez-* 'gezmek, dolaşmak' köküne bağlamıştır. Nöbet; sıra ile yapılan görev anlamındadır; diğer taraftan sıtma hastalığında da ateş belirli aralarla hastayı yoklar. Bu nedenle bu iki sözcüğün, yan anlam kazanmış tek bir sözcük olması daha akla yatkındır.

köl-(ü)k 'arka; yük yükletilen herhangi bir hayvan' (s.197), *[köl-* 'hayvanı işe koşmak' Bu eylem kökü Divan'da geçmiyor],

boyna-q 'dağ boynu, belen', 2-'kertenkele' (s.522). *lboyna-* 'kurulmak, gururlanmak, böbürlenmek, mağrur olmak, dik başlı olmak'],

ıopra-q 'toprak' (s.235), *ükün ıopraq* 'yığılmış toprak' (s.52), *ltopra-* 'kurumak': *ot topradı* 'ot kurudu's.566],

ıarma-q 'yırtıcı hayvanların pençesi' (s.235), *[tarma-* 'tırmalamak': *ol anıg yüzin tarmadı* 'o, onun yüzünü tırmaladı' s.444) ,

tawra-q (çabukluk): *ıawraqın kel* 'çabuk gel' (s.236), *[tawra-* 'davranmak; büyümek güçlenmek' s.566],

çalpa-q 'kir, pislik' (s.236), *[*çalpa-* 'karıştırmak, çamura bulamak'],

tumş-(ı)q 'kuş gagası' (s.236), [< *"ıumış-* < **tum-*> *tomur-* 'tomruk yapmak; kesmek' (s.311) GC, s.509),

yahra-q 'dağ kıvrımı ve bükünüsü, u geçilmesi zor dağ yolu· (s.612), *[yanra-* 'saklanması gerekeni açığa vurmak, söylemek': *ol bir söz yahradı* 'o, saklanması gereken sözü söyledi' s.619],

kert-(ü)k 'ağaçta açılan kertik', *kerı-tık* 'ekmek ve ekmeğe benzer şeylerin sayısını bilmek için bir ağaçta yapılan kertik, çetele' (s.241), *[kert-* 'kertmek': *ol yıgaç· kertti* 'o, ağaç kertti' s.629),

kösr-(ü)k 'köstek' (s.241), *[kösür-* 'hayvanın ön ayaklarını kösteklemek': *ol anıg kôsürdi* 'o, atın ayaklarını köstekledi's.308J,

sökr-(ü)k 'kadının cinsel organı· (s.240), *[*sökür-* < *sök-* ·sökmek, yarmak, yırtmak' s.275, GC, s.822],

sekri-k 'dağda atlamakla geçilen yer· (s.240), *[sekri-* 'seğirtmek': *er sıuwka sekridi* 'adam suya seğirtti' s.567],

köli-k 'gölge' (s.206), *[köli-* 'gömmek': *ölüg kölidi* 'ölüyü gömdü' s.564],

kôşi-k 'örtü, perde' (s.206), *[köşi-* 'kapatmak, örtmek': *ram künüg köşidi* 'duvar, güneşi kapattı örttü' s.562],

ıüne-k 'hapishane, zindan'(Barsgarı dilinde) (205), *lfüne-* 'gecelemek': *ol mende tünedi* 'o, benim yanımda geceledi' s.564],

ıaya-q 'dayak, dayanak': *küDegü tayak berdi* 'güveyi (geline) dayanak verdi' (s.518), *[taya-* 'dayak koymak, dayak dikmek, dayamak': *ol am ıayadı* 'o, ona dayak koydu' s.565),

taïı-Ịuị̀q 1-'hakanlar sefere çıktığında onlara verilen yemek ve yemeğe benzer armağan', 2-'çevgen oyununda topu geçirebilen adama verilen ipek kumaş parçası', 3-'savaşta mızrakların *ve* bayrakların uçlarına takılan ipek kumaş' (s.604), *[ıaı1-* 'bir şey ile sarmak': *ol anıg başın taïıdı* 'o, onun başını bir sargı ile sardı' s.614],

yaru-q 'yarık; yerde, duvarda, sırçada ve benzeri yerlerde oluşan yarık': *bu ayaknıg yaruqı bar* 'bu kabın yarığı var· (s.451), *[yar-* 'yarmak, bir şeyi keserek zorla yarmak, parçalamak' s.469],

yat-(ı)q 'uyku' (s.451), *[yat-* 'yatmak': *er yattı* 'adam yattı' s.422],

yas-(ı)q "gedeleç, ok kuburu, sadak - Oğuz ve Kıpçak dilleri dışındaki Türk dillerinde': *opraq yasıkdın tozlug ya çıkar* 'kapanmış gedeleçteri tozlu yay çıkar' (s.451-2), *[yas-* 'dağıtıp yaymak; çözmek': *er yasın yasdı* 'adam, yayının kirişini çıkardı' s.470 GC, s.974],

yit-(ü)k 'kaybolan şey, yitik'(s.452), *er yitük sordı* 'adam yitik sordu, yitik aradı' (s.524), *[yit-* 'kaybolmak, yitmek': *yitti nen* 'nesne yitti, kayboldu' s.422],

yeze-k 'asker öncüsü'(s.452), *yezek kamug yeri yezedi* 'askerin öncüsü bütün yeri dolaştı' (s.481) *[yeze-* 'aramak üzere dolaşmak'),

yast-(u)q 'yastık' (s.463), *ol ahar yastuq yasıadı* 'o, ona yastık yastadı'(s.576), *[yasıa-* 'yastık dayamak, yaslanmak; söz dokundurmak'],

yüdr-tüjik 'yüklük; dolap, masa ve buna benzer üzerine eşya ve elbise konan şeyler' (s.464-5), *[yüDür-* 'yüklemek': *ol teweke yük yülrürdi* 'o, deveye yük yükledi' s.473),

yelpi-k 'cin çarpması, yel çarpması': *erke yelpik ıegdi* 'adama yel dokundu' (s.464), [< *yelpi-* (Divan'da geçmiyor. MA)],

tile-k 'dilek' (s.207), *[tile-* 'dilemek, istemek; beklemek. aramak': *o/ anı tiled!* 'o, onu diledi' s.563),

yaz-(u)q 1-'günah': *oı tütünsüz bolmas yigiı yazuqsuz bolmas* 'ateş dumansız, genç günahsız olmaz' 2-'boşaıınış': *yazuq at* 'boşanmış, bağından çözülmüş at' (s.45 l), *[yaz-* 'şaşmak, yanılmak; çözmek - Oğuzca' s.469- 70J.

iste-k 'istek, araştırma, irdelernc:' *istek qopdı* 'istek geldi' (s.72), *[iste-* 'istemek; arkasına düşmek; aramak' s.152],

kôl-Iiik 'gölge' (s.206), [< *köl-* < **kö-* 'bağlamak' NJ-I. s.21],)

emge-k 'emek, mihnet': *emgek eginde qalmas* 'sıkıntı sırtta kalmaz' (s.68), [ernge- 'emek vermek, zahmet çekmek': *er emgedi* 'adam emek verdi' s.145),

bıruq (< *buyur-(u)q,* sözcükle ilgili bu açıklamayı, Kaşgarlı yapıyor) 'Hakanın yanına, aşamasına göre büyükleri alan, yer gösteren adam, teşrifatçı' (s. 190), *[buyur-* 'buyurmak, emretmek' (Oğuzca)],

bulga-q 'Düşman gelmesi yüzünden halk arasına düşen karışıklık': *bulgaq tüküş bolsa qaçan bilgin yiter / yaiiş aq telim sayrap am ıamgaq qatar* 'karışıklık çok olursa bilgin kaybolur, geveze çok söylerse ağzının kurumasından çenesi yorulur' (s.235), *[bulga-* 'bulandırmak': *ol suwug bu/gad,* s.571],

yafıl-(u)q 'işte, sözde, hunun gibi şeylerde yapılan yanlışlık' (s.612), *[yafııl-* 'yanılmak': s.470],

Ender de olsa, *-(1)q / -ıi)«, -(u)q / -(ü)k* ekinin eklendiği sözcüğe zarf işlevi yüklediğini yansıtan örnekler de saptadık:

yalavaç uzaq bardı 'elçi, gideli çok oldu' (s.45),

yit-(ü)k 'kaybolan şey, yitik'(s.452), *er yitük sordı* 'adam yitik sordu, yitik aradı' (s.524), *[yit-* 'kaybolmak, yitmek': *yitti nen* 'nesne yitti, kayboldu' s.422],

yeze-k 'asker öncüsü'(s.452), *yezek kamıg yeri yezedi* 'askerin öncüsü bütün yeri dolaştı' (s.481) *[yeze-* 'aramak üzere dolaşmak'],

yast-(u)q 'yastık' (s.463), *ol anar yastuq yasıadı* 'o, ona yastık yastadı'(s.576), *[yasta-* 'yastık dayamak, yaslanmak; söz dokundurmak'],

yüdr-tüţk 'yüklük; dolap, masa ve buna benzer üzerine eşya ve elbise konan şeyler' (s.464-5), *[yüDür-* 'yüklemek': *ol ıeweke yük yüdürdi* ·o. deveye yük yükledi' s.473],

yelpi-k 'cin çarpması, yel çarpması': *erke yelpik ıegdi* 'adama yel dokundu' (s.464), [< *yelpi-* (Divan'da geçmiyor. MA)],

tile-k 'dilek' (s.207), *[tile-* 'dilemek. istemek: beklemek. aramak': *ol cını tiledi* 'o, onu diledi' s.563],

yaz-(u)q 1-'günah': *of tütünsüz bolmas yigit yazuqsuz bolmas* 'ateş dumansız, genç günahsız olmaz' 2-'boşanmış': *yazııq at* 'boşanmış, bağından çözülmüş ar (s.451), *[yaz-* 'şaşmak, yanılmak; çözmek- Oğuzca' s.469-70J.

iste-k 'istek, araştırma, irdeleme': *istek qopdı* ·istek geldi· (s,72), *[iste-* 'istemek; arkasına düşmek; aramak' s.152],

köl-(i)k 'gölge' (s.206), [< *köl-* < *"kô-* 'bağlamak· N.H. s.21],

emge-k 'emek, mihnet': *emgek eginde qalmas* ·sıkıntı sırtta kalmaz' (s.68), [erngе- 'emek vermek, zahmet çekmek': *er emgedi* 'adam emek verdi' s.145],

bıruq (< buyur-(u)q, sözcükle ilgili bu açıklamayı, Kaşgarlı yapıyor) 'Hakanın yanına, aşamasına göre büyükleri alan, yer gösteren adam, teşrifatçı' (s.190), *[buyur-* 'buyurmak, emretmek'(Oğuzca)],

bulga-q 'Düşman gelmesi yüzünden halk arasına düşen karışık lık": *bulgaq üküş bolsa qaçan bilgiñ yiter I yahşaq telim sayrap am tamgaq qatar* 'karışıklık çok olursa bilgin kaybolur, geveze çok söylerse ağzının kurumasından çenesi yorulur· (s.235), *[bıı/ga-* 'bulandırmak': *ol suwug bulgadı* s.571 J,

yahl-Iuiq 'işte, sözde, bunun gibi şeylerde yapılan yanlışlık' (s.612), *[yanıl-* 'yanılmak': s.470],

Ender de olsa, *-(ı)q I -(i)k, -(ıı)q I -(ii)k* ekinin eklendiği sözcüğe zarf işlevi yüklediğini yansıtan örnekler de saptadık:

yalavaç uzaq bardı 'elçi, gideli çok oldu' (s.45),

art-(u)q 'artık, ziyade' (s.62), *yogurqanda artuq aDaq kösülse üşiyür* 'yorgundan ziyade ayak uzatılırsa, üşür' (s.336), *[art-* 'artmak'],

ortuq erden artuq a/mas 'ortak, ortağından artık, fazla almaz' (s.62),

Bu ekle isimleşen sözcükler daha sonra isimden fiil yapma, isimden isim yapma eklerini alabilirler.

ol yıgaç buuqladı 'o, ağaç budadı' (s.591), *[butı-* ağacın dallarını budamakJ,

ol oğlın tutuqladı 'oğlunu hadım etti; oğlunu hadımlarla kıyasladı' (s.592),

anuqluk 'işe hazırlanma' (s.86), *[cınu-* 'hazırlanmak' s.557],

üzüklük'kesilme, ayrılma' (s.87) vb.

Ekin yardımcı ünsüzleri genelde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymazlar:

yft-(fj)k (s.452), *kg_d-(fj)k* (s.196) vb.

Uyan örnekler de vardır:

ygJ-(!)q (s.451), *gJ-(!)q* (s.46) vb.

Karşılaştırma

Kuta<lgu Bilig'te de Divan'da olduğu gibi *-{ı)q I -ti)];* *-{u)q I -(ü)k* ekinin esas işlevinin isim yapmak olduğunu görürüz. Dizinde, başka anlamları dışında, mastar anlamı da olan üç sözcük saptayabildik; ancak, bunların ikisinin cümle içindeki kullanımJarında mastar anlamı yoktur:

ayıq 'vade; vait, söz verme' *ayıqlıg turur bu ölüm belgülük(2286),*

yorıq 'akma, akıcı, huy, hareket' *bularda di eDgüyonq bu turur* (4670)

Bir örnekte ise mastar anlamı sezilmektedir:

qatıq 'katılmak, karıştırılmak' *bir ol bir qaııqsız qarıqsız arıg* (3899),

Diğer taraftan söz konusu ekin isim türetmede oldukça işlek olduğu görülür:

aDruq 'fark, farklı' *bu aDruq biligdin ayur bu ti/im* (201)

agruq 'ağırlık, mal, giyecek ve eşya, yük; kaygı ve endişe' *kişi aqruqı ho/masa bu boguz* (3667),

yazuq 'suç günah' *oğuldın yazuq yok atadın cefa (* 1224) vb.

İsim soylu bu sözcüklerin bir çoğu sıfat olarak görev yapar:

artaq 'fena, bozuk', *uwuı ol iter qılqı artaq kişig* (2763).

NEAR EAST UNIVERSITY LIBRARY 1988 - LEFKOŞA

süzük 'süzük, süzülmüş', *aqıglı süzük yul suwı eksümez* (973),

yaruq 'aydınlık, parlak' *yaruq yaz yana qurdı devlet yasın* (65) vb.

Kaşgarlı'da olduğu gibi Kutadgu Bilig'te de *-(ı)q / -(i)k, -(u)q / -(ü)k* bazan eklendiği sözcüğü eylemi nitelendiren zarf haline getirir:

açuq 'açık', *tuz etmek yitürgil açuq tut yüzün* (4219) vb.

Eski Türkçe'de söz konusu ekin isim-fiil olarak kullanımı yoktur. Fiilden isim ve sıfat yapma işlevi vardır

A- Sıfat Yapma İşlevi

teglü-k 'kör'[< *teg-il-* 'dokunulmak'], (A.V.G. s.58).

süz-(ü)k 'temiz, arı' *[süz-* 'süzmek, temizlemek"]. (A.V.G. s.58),

ıd-tuıq 'rnukkades' *[ıd-:* 'göndermek'], (A.V.G. s.58).

art-(u)q 'fazla, ziyade, artık' (M.E),

er-(i)g 'erişilebilir, yetişilebilir' *[er-* 'ermek, yetişmek'], (M.E) vb.

B- İsim Yapma İşlevi

Bu ek ile *-(ı)g / -(i)g; (ıı)g / -(ü)g* arasında belirgin bir fark yoktur. İsim olarak karşımıza çıkan sözcükler şunlardır:

anu-q 'hazır, hazırlık' *[anun-* 'hazırlanmak'] (A.V.G. s.54),

közün-(ü)k 'pencere' *[közün-* 'görünmek'] (A.V.G. s.54),

bar-q 'mal, mülk' *[*bar-* 'mevcut olmak, var olmak') (A.V.G. s.54),

yanl-(u)q 'yanlış' *[yaFıl-* 'yanılmak'], (A.V.G. s.54),

yara-q 'silah, teçhizat, (M.E)

Ek, Eski Anadolu Türkçesi' nde de iki işleve sahiptir; fiilerden isim ve daha çok sıfatlar türetir:

A-Sıfat Yapma İşlevi

art-tuıq 'fazla, ziyade': *dahi çıbanda olan arıuk eli gidere* (M. Bay. XIV. 3-TS),

ayr-(u)q 'başka, gayri, diğer': *diinya ıaıludur: illd Tanrı Tadld sizi bundan değşür; ayrııq yere iletür* (Yüz. Ha. XIV. 169-TS),

böl-(ü)k 'parça, kısım': *bir bölük bal iki bölük su şol kadar qaynatalar, üç bölükten bir bölüğü qala* (Mü. Şi. XIV-XV. 151-2-TS),

sın-(ıı)q 'kırık': *gel sınııq gönülden özünü saqın* (Yuz. Da. XIV. 3-TS) vb.

yaraş-uq 'münasip layık, uygun' *sohbetlerümüzün bizüm iy can yaraşugi I sen can ile hoşdur I zira ki qulun derdine derman yaraşugi I sultan ile hoşdur* (ŞD 104 13-FKT, s.318) vb.

B- Kalıcı İsim Yapma İşlevi

döşe-k 'yatak': *sarayda yahşi maqam tertip etliler bisatlar döşedi döşekler saldı* (Ferec. XV. 173-TS),

buyr-(u)q 'emir, ferman': *buyruq oldu cebrail tiz in yire* (Yuz. Şeyd. Xlll. 7-TS),

qon-(u)q 'misafir, konuk': *dünye ribdında çün yolcı qonuqsın bugün* (ŞD 174-3 FKT),

Aradaki yardımcı ünlü daima yuvarlaktır:

buyr-(u)q, köyn-(ü)k, sın-tujq vb.

Fiilin kökü ünsüz ile bitiyorsa, ek doğrudan eklenir:

Ör: *ada-g-ı, dile-g-ün, dile-k* vb.

Çağdaş Uygur Türkçesi'nde de ekin mastar yapma işlevi yoktur. *-(ı)q 1-(i)k; -(u)q I -(ü)k* sadece fiilin gösterdiği hareketin sonucu olan isim ve sıfatlar türetir. Örneklerdeki *-(ı)q 1-(i)k; -(u)q I -(ü)k* ekinin hangisinin gerçekten bu ek olduğu, hangisinin *-(ı)g I -(i)g; -(u)g 1-(ü)g* ekinin sedasızlaşması sonucu meydana gelen olduğunu saptamak zordur. Biz örneklerde önceliği Kaşgarlı'da geçen sözcüklerin bugünkü Uygurca'daki şekillerine verdik:

A- Sıfat Yapma İşlevi

yaru-q 'aydınlık'> *yoru-q* 'aydınlık, ışıklı'(ENN),

boz-(u)q 'bozuk, yıkık, kırık her şey'> *buz-(u)q* 'bozuk'(ENN),

oyna-q eşler 'oynak kadın'> *oyna-q* 'oynak'(ENN).

axsa-q 'aksak topal'> *axsa-q* 'aksak, topal' (ENN),

tüz-(ü)k 'düzgün, doğru'(ENN),

yép-ılıq 'kapalı, örtülü' (ENN),vb.

B- Kalıcı İsim Yapma İşlevi

yast-(u)q 'yastık'> *yast-ıuıq* 'yastık, minder' (ENN),

ıile-k 'dilek' > *ıile-k* 'dilek'(ENN),

tuza-q 'tuzak, av için kullanılır' > *ıuza-q* 'tuzak, pusu'(ENN),

sün-(ü)k 'kemik'> *baş süüigi* 'baş(kafatası) kemiği'(ENN),

tapşur-(u)q, 'ödev, vazife' (ENN), vb.

-(ı)q 1-(i)k; -(u)q I -(ü}k eki Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde çok sık kullanılan, işlek bir ektir. Fiillerden isim ve sıfatlar türetir.

A- Sıfat Yapma İşlevi:

yan-(ı)q (orman), çürü-k (elma), ez-(i)k (toplum) (TDB jvb.

B- Kalıcı İsim Yapma İşlevi:

dile-k, öksür-(ü)k böl-(ü}k (TDB) vb.

Örneklerden de görüldüğü gibi ek, fiilimsi yapmaz. Fiilin gösterdiği hareketten doğmuş bulunan veya o hareketi yapan nesneleri karşılar.

4- *"-ma /-me":*

Mastar eklerinden bir diğeri de *-ma I me* ekidir. Diğer mastar ekleri kadar yaygın değildir. İsim-fiil olarak karşımıza sadece bir örnek çıktı:

qar-ma 'yağma': *qagun qarma bolsa iDisi ekki e(li)gin tegir* 'kavun yağma edilse sahibi onu iki eliyle yakalar (s.207-218), [E.A.T"de Xl Vyyda şurasından burasından kavramak, avuç içine alıp tutmak 'anlammda *qarmala-* eylemi geçmektedir (TS, c.IV, s.2318). Yine bugün Anadolu ağızlarında 'avuçta sıkmak, avuçlamak' anlamında *qarmala-* eylemi kullanılmaktadır DS, c.VIII, s.2665]

-ma I -.me" eki, *-maq I mek* eki kadar hareket anlamı taşımaz; o hareketle yapılan işi ifade eder. Bu nedenle iş ifadesini yitirmeden sıfat gibi ismi niteleyiklerini görürüz.

B- Sıfat Yapma İşlevi

Eki alan sözcükler ismin önüne gelerek onu niteleyen bir sıfat olarak karşımıza çıkar. Böyle kullanımlarda kelime, eylem (özelde iş) anlamını yitirmez ve sıfat-fiil gibi kullanılır. Eserde sıfat tamlaması kuran on üç örnek saptadık:

ör-me saç 'örme saç'(s.77), *[ör-:* 'saçı kıvrım yapmak, örmek's.96J,

ük-me[ök-me] toprak, yığma ıoprakIs.?"), *[ük-* 'yığınak, biriktirmek': *ol yarmaq ükdi* 'o, para biriktirdi' s.94]

ıD-mayılqı 'yaşlı olduğu için yük vurulmayıp bırakılan hayvan'(s.77), [*ıD-* 'salmak, göndermek, serbest bırakmak')

çoqra-ma yul 'fışkıran kaynak' (s.246, 446), *[çoqra-* 'pınarda suyun tencerede bir şeyin kaynaması': *mıhar çoqradi* 'pınar kaynadı' s.567]

köçür-me oçak 'bir yerden bir yere taşınabilen ocak' (s.246), *köçür-me oyun* 'on dört adı da verilen bir oyun' (s.246), *[köçür-* 'göçürmek; yazmak, istinsah etmek, nakletmek': *ol anı ewdin köçurdi* 'o, onu evden göçürdü' s.307]

tıq-ma üzüm 'taneleri birbirine sıkışık olan üzüm'(s.272) *[tıq-* 'tıkmak, doldurmak': *ol qapqa un ıiqdı* 'o kaba un tıktı's.272],

bıç-ma yorınçga 'biçme yonca' (s.217), *[bıç-* 'kesmek, biçmek' s.265]

Uk-me nen 'dikilmiş nesne' (s.218), *ltik-* 'bir şeyi delmek, dürtmek, sokmak; (ağaç) dikmek; bir şeyi dikey duruma getirmek; (dikiş) dikmek· s.274],

qutur-ma börk 'önde, arkada iki kanadı olan börk (s.246), *[qutur-:* 'dökmek; bitki ve tohumun çabucak büyümesi; haddini aşmak, haylaz olmak, kayıtsız olmak (çocuklar için)' *oğlan quturdi* 'çocuk şımardı' s.306],

qaı-ma yuvga 'yağda pişirilen ufalanmış ekmek' (s.218), *[qat-* 'katmak, karıştırmak'].

qır-ma topıq 'oval topaç (s.218), *[qır-* 'kazımak, bir şeyi kökünden çıkarmak; kırmak s.267],

qıy-ma üşgre 'bir çeşit erişte' (s.521), *[qıy-* 'sözden dönmek; kıymak, eğrilemesine doğramak'],

teg-me 'değme, her, türlü türlü' *tegme kişi öz bolmas; yat yaguq tüz bolmas* 'değme kişi kendin gibi olmaz, yabancı hısımla bir olmaz' (s.218), *[ıeg-* 'değmek; dokunmak; ermek. erişmek, varmak; yakalamak; düşmek; hücum etmek'],

tegir-me nen 'çörek, para ve değirmen gibi yuvarlak olan her şey. (s.246), Not: Bu gün bu sözcük, Anadolu ve Kıbrıs ağızlarında da (DS, c.IV, s.1400), *deyirmi* veya *değirmi* şeklinde yaşamaktadır. Zaten Clauson bu sözcüğün aslının *ıegir-mi* olduğunu ve *-mı / mi* ekiyle türetildiğini, bu şeklin de *-ma / -me'den* geldiğini anlatır' *(TDJ\,* s.26) *[rtegir-* 'dolaşmak ']

Sıfat-fiil görevindeki sözcüklerden bir tanesinin, Oğuzcada, pekiştirilmiş şeklinin de kullanıldığını saptadık:

testegirme 'desdeğirrni, çok yuvarlak' (s.165)

C- Kalıcı İsim Yapma İşlevi

Bu eki alan sözcüklerin çoğu kez isimleştiklerini görürüz. Bu çeşit on dokuz sözcük tespit ettik:

qır-ma 'biçimi yumurta gibi, oval olan şey' (s.218), [*qır-* 'kazımak. bir şey, ıto!..WlClen çıkarmak; kırmak' s.267],

kes-me 'gözü kapatmamak için saçın kesildiği yer; kakül; zülüf.' (s.77), *tünle bile basıımız I iegme yanak busıımız I kesmelerin kes/imiz I mıhlak erin biçtimiz* 'geceleyin bastık; her yandan pusu kurduk, perçemlerini kestik, mıfilak adamlarını cestik' (s.218), *[kes-* 'kesmek': *ol yıgaç kesdi* 'o, ağaç kesti· s.269],

az-ma 'taşağının derisi yarıldığı için aşamayan koç' (s.77), *[az-* 'azmak, yoldan çıkmak']

eg-me 'kemer (s.77), leg- 'eğme': *ol buıaq egdi* 'o. dal eğdi' s.94J,

çal-ma 'koyun ağıllarında yada deve ahırlarında toplanıp kesilerek kışın yakmak için kurutulan kesek' (s.218), *[çal-* 'yere çalmak, vurmak, yenmek; söz- kulağa çalmak'],

tiz-me 'şalvarın uçkurluğu, torbanın ağız bağı ve buna benzer nesneler' (s.218), *[tiz-* 'dizmek' J,

yar-ma 'bir çeşit katmer; uzunlamasına yarılan herhangi bir şey' (s.459), *ryar-* 'yarmak, bir şeyi keserek zorla yarmak, parçalamak, yere sınır çizmek· s.469),

bulga-ma: 'yağsız ve tatsız bulamaç '(s.246), [*bulga-* 'bulandırmak']

bür-me 'don torba gibi şeylerin ağı· *ol nıaiia bürme büriişdi* 'o bana ağ dikmekte yardım etti.' (s.315), *[bür-* 'büzmek': *ol yançuq agzı bürdi* 'o, torbanın ağzını büzdü.' s.266]

quy-ma 1-'bir çeşit yağlı ekmek', 2-'eritilerek dökme yoluyla yapılmış olan havan, kandil ucu gibi alet.' (s.521), [Danko ff sözcüğün 'dökmek, devam etmek' anlamlarına gelen *qud-* (Divan'da geçmiyor. MA) eyleminden türediğini belirtir. (RD, c.lll, s. l45) Ayrıca Divan'da 'koymak; koyuvermek, bırakmak; çalkarnak ' anlamları yanında ' dökmek· anlamı da olan *quy-* eylemi vardır: *quydi bulıt yagmurın I qarıp tutar cıq tarın I qırqcı qoDtı öl qarın I aqın aqar ahraşur* 'bulut yağmurunu koyuverdi; o, ak ağını gererek tutar; karını kırlara koydu; sel inleyerek akar' s.461 J

uy-ma 'çizme yapılacak Türkmen keçesi' *ol mana uyma basışdı* 'o, bana keçeden çizme yapmaya yardım etti'(s.319-370), *[uy-* 'yerleştirmek, sıkıştırmak': *ol unıig uydı* 'o, unu basarak sıkıştırdı s.97]

süz-me 1-'Bir çeşit yağsız, kuru peynir", 2- 'ayran süzmesi' (s.218), *lsiiz-* 'süzme'],

tut-ma 'sandık' (s.2 l 7), *[fut-* 'tutmak, yakalamak']

ulrtı-ma 'yaş, taze peynir' (s.83), *[uDıı-* 'uyutmak, katılaştırmak, peynir yapmak.': *"ol, uDıtma ııDıttı"* 'o peynir yapu's.l lz]

tüg-me 'düğme, gömlek hırka, kaftan gibi şeylerin düğmesi' (s.218) *lfı'ig-* 'düğümlemek, ağlamak': *er fügün tügdi* 'adam düğüm düğümledi' s.274]

-ma I -me ekini almış bazı sözcüklerin; nereden, hangi anlam bağlantısı kurularak türetildikleri, çok açık değildir. Bunlar aşağıdadır:

ol-ma 'çanak, çömlek' *ol-* 'olgun, yumuşak, tam veya fazla pişmiş olmak veya hale gelmek' eyleminden türediği düşünülse de nasıl bir anlam gelişmesine uğradığını açıklamak zordur. (s.77),

yal-ma 'kaftan'(s.459), [< *ya/-'soymak, açmak' GC s.929],

ege-me 'bir çeşit çalgı'. Clauson 'a göre bu sözcük, 'törpülemek' anlamına gelen *ege-* fiilinden ti.iremiştir.(GC s.l08) Söz konusu çalgı aletinin yayla, yani yayın tele sürtülerek çalındığı göz önüne getirilirse, bu akla yakın bir görüştür. (s.520),

sat-ma 'kulübe, dağ bekçisinin geceleri barınmak için ağaç üzerine yaptığı çardak' (s.218) Bu isim fiilin *sat-* 'satma' eyleminden gelmediği bellidir. Clauson'a göre *sap-* 'ipliği iğneye geçirmek, saplamak; bir şeyi sarmak' eyleminden türemiş bir isimdir.(GC, s.801),

-ma /-me ekini alarak isim-fiil, isim veya sıfat görevini yüklenen kelimeler, *-la- I -/e-* ekiyle fiil olabilir:

nen qarma-la-dı 'bir şeyi yağmaladı' (s.218), *ol qarma-la-dı nehni* 'o, nesneyi kaptı, yağmaladı' (s.599),

ol menig birle tawar qarma-şdı Kaşgarlı 'ya göre kelimenin aslı *qarma-Ia-ş* 'tır. 'o, benimle mal yağmalamakta yarış etti' (s.377),

qız kesme-le-n-di 'kız zülüflendi' (s.533),

er tügme-le-n-di 'adam düğmelerini ilikledi' (s.533)

Bu eki almış sözcükler bazen birleşik isim oluştururlar. Örnek:

tutmaç< tutma aş 'bir çeşit yemek' (s.227),

yarmaş < yarına aş 'iri öğütülmüş bulgur ve buna benzer şeyler'(s.462), *!yarma* sözcüğü Anadolu'da; 'buğday, arpa, mısır, bezelye vb.nin iri çekilmişi, dövmesi' anlamlarında kullanılmaktadır. DS, c.Xl, s.4186]

yarmaş un 'ince un' (s.462)

Bundan önce incelediğimiz diğer iki ek gibi "incelik-kalınlık" uyumuna uyar:

ör-me, ıD-ma vb.

Karşılaştırma

-ma I -me Kutadgu Bilig'te çok seyrek geçer; mastar (isim-fiil) anlamlı sözcük türettiğini bir örnekte saptadık:

Çağdaş Uygurca'da söz konusu ekin, iş isimleri (mastar) ve kalıcı nesne isimleri yapmak gibi başlıca iki işlevi vardır. Örnek:

A- Mastar Yapma İşlevi

tug-ma 'doğma' (ENN s.425)

yolli-ma 'yollama gönderme' (ENN s.470)

esli-me 'anımsama' (RÖ s.38) vb.

B- İsim Yapma İşlevi

bas-ma 'matbu',

uyuş-ma 'demek',

Bu isimlerin bazen sıfat görevi yüklendikleri de olur. Örnek:

as-ma saet 'asma saat',

yasi-ma külke 'yapmacık gülüş'

tug-ma qargu 'doğma kör; doğuştan kör'(ENN s.425)

Çağdaş Türkiye Tiirkçesi'nde *-ma / me* ekinin işlevi, fiilin bildirdiği hareketle yapılan işi ifade etmektir. *-mak I mek* ekinde olduğu gibi bütün fiil kök ve gövdelerine getirilebilir ve "Büyük Ünlü Uyumu"na uyar. Örnek:

oqu-ma, yaz-ma, bil-me, git-me, yaptır-ma, bildir-me vb.

Bunun dışında yine geçmişte olduğu gibi, kalıcı isimler de meydana getirir. Örnek:

dondurma 'bir tür sütlü; soğuk yenen tatlı adı'.

qazma 'kazmaya yarayan bir aletin adı',

asma 'bir bitki adı',

qavurma 'bir yiyecek' vb.

İsirnleştiğinde, geçmişte örneklerine sıkça rastladığımız gibi, sıfat görevini de üstlenebilir. Örnek:

dolma kalem, değme aşçı, kes-me taş, yapma bebek vb.

4- *"-ğu I -gü"*

Ekin geçtiği örneklere baktığımızda *-gu / -gü* 'nün kelimeye iki temel işlev yüklediğini görürüz. Bunlar; daha sınırlı sayıda mastar ve sıkça sıfat ile isim türetrnektir.

A- Mastar Yapma İşlevi

Kaşgarlı ekin mastar yapma işlevini anlatırken, bu eki almış sözcüklerin, esas mastar olmayıp, "ilgi hali" içerisinde mastar özelliği kazandıklarını söyler.

Kaşgarlının verdiği örneklerden *-gu / -gü* ekinin tam anlamıyla bir isim-fiil (mastar) olduğunu diğer bir deyişle eylemin adını yansıttığını; ve isim gibi kabul görüp kullanıldığını görmekteyiz. Kaşgarlı söz konusu eki alarak eylemsi olan sözcüklerin isim gibi kabul gördüklerini diğer bir deyişle isim çekim eki alabildiklerini şöyle açıklar:

"Fiillerin bu çeşidi, isim yerinde yürür; çünkü ona bitişiktir, muzafır (tamlanan). *senig barguit kaçan* denir ki 'senin gitmen ne zaman' demektir. Burada Oğuzlar *senig barasıh kaçan* derler. Yine *menig bargum yaktı* denir ki 'benim gitmem yaklaştı' demektir. Üçüncü şahısta *anıg bargusu* denir; Oğuzlar *menig barasım* derler ki 'benim gitmem' demektir. *sin* ile *ye* Oğuzların dilinde bu çeşit isimlerde getirilmesi kuraldır. Kelime ister *kaf* lı ister *k~fli* olsun, iş değişmez; ancak *gayn'lı, kaf* lı kelimelerde bu hüküm başkalarının dilinde değişir. (s.303 = B.A., c.ll, s.69)

Saptadığımız örnekler şunlardır:

kül-gü l-'gülüş': *yay yaruban ergüzü I aqı aqın mundızı I tugdi yaruq yulduzı I tıhla sözüm külgüsüz* 'bahar giderken erimiş olan karlar çoşkun seller gibi aktı, tan yıldızı doğdu; sözümü gülmeden dinle'; 2- *-külı-gü* 'kalp krizi': *er külgü bardı* 'adamı kalp krizi yakaladı' (s.216), *[kül-* 'gülmek': *er küldi* 'adam güldü' s.277],

ıez-gi 'düşman gelmesi yüzünden halk arasında olan ürküntü': *iezgi boldu* 'düşman gelmesi yüzünden halk arasında ürküntü oldu' (s.216), *[tez-* 'kaçmak, tezikrnek '],

tur-gu 'durmak': *emgeksizin turgu yoq mıında yamu I eIrgülükig körmeDip ajun çıqar* 'emek çekmeksizin dünyada durmak yoktur; bir iyilik görmeden dünya biter, gider' (s.211) *[tur-* 'durmak; çıkmak, yükselmek; ayakta durmak, kalkmak; zayıflamak.'],

ül-gü 'kendi kendine söz vererek bir işi üzerine almak, ant' [*iil-'bülme pay etme'],

"<gu / -gü" ekiyle mastar anlamı sözcükler iyelik eki de alabilirler. Örnek:

seniñ ÇJJ.[ğy,ii qaçan 'senin gidişin ne zaman'(s.303) [Oğuzlar'da *senin barasıii qaçan]*

meniñ ÇJJ.[ğy_m yaktı 'benim gitmem yaklaştı(s.303) *[Oğuzlarda menih barasım yaktı}* -

anıg bargusı 'onun gidişi'(s.303),

8- Sıfat-fiil Yapma İşlevi

Söz konusu ek, mastar işlevinden daha sık olarak sıfat anlamlı sözcükler de türetir. Bu sözcüklerin bazı örneklerde eylem anlamlarını yitirmedikleri, sıfat-fiil özelliği gösterdikleri görülür:

ıal-qu 'eğrilmiş, bükülmüş nesne': *ıalqu yışıg* 'bükülmüş ip' (s.215), *ltalqu* < *"ıalq-ğu, talq-* '*bağlamak, bükmek, çarpmak'],

qat-qı - (qat-ğı) kişi 'kimseye boyun eğmeyen kişi, katı adam' (s.215), *qıqrıp atıg kemşelim I qalqan sünün çomşalım I qaynap yana yumşalım I qaıgı vası yawalsun* 'bağırarak atı sürelim, kalkanla, süngüyle vuruşalım, kaynayarak yumuşalın, katı düşman yumuşasın' (s.221), *[qat-* 'katmak, karıştırmak': *ol sirkeni yoğrutqa qattı* 'o, sirkeyi yoğurta kattı' s.413], *[qat-* 'katmak, karıştırmak'],

ıawraı-ğu yıp 'kıvratılacak ip'(s.443), *[tawrat-* !-'acele etmek, acele ettirmek': *er tawrattı* 'adam acele etti'; 2-ip eğirmek': *uragut yıp ıawraıı* 'kadın ip eğirdi' s.429J,

ula-ğu nen 'kendisiyle bir şey ulanan nesne(s.Sü), *[ula-* 'ulamak, eklemek; ulaşmak ve buluşmak'],

erme-gü 'eringen, tembel üşenen kimse': *ermegüke bull! yük bolur* 'üşengeç kimseye bulut yük olur' (s.81) [*erin-* 'üşenmek' eylemiyle anlamsal bir ilişkisinin olması güçlü bir olasılıktır.]

iikü (< tik-kü) 'parça' (sözcükle ilgili morfolojik bilgileri Kaşgarlı'rın kendisi veriyor): *bir tikü et* 'bir parça et' (s.546), *[tik-* 'bir şeyi delmek, dürtmek, sokmak; (ağaç) dikmek; bir şeyi dikey duruma getirmek; (dikiş) dikmek'],

qur-ğu (qor-ğu) er 'taşkın, zevzek, anlayış ve zekası eksik adam' (s.214), *[qorgu* < *qorq-gu,* iki hecedeki ünsüzlerin düşmesi (crasis) olayı düşünülebilir. GC, s.653],

tepret-gü nen 'hareket ettirilecek şey' (s.443), *[tepret-* 'hareket etmek, kımıldatmak' s.429],

kerşe-gü at 'kürek kemiğinin altında yağırı (yara) bulunan at' (s.246), *[*kerşe-* < *keriş* 'atın yarnı, sırtı'],

tutuz-ğu nen 'buyrulması ve tutulması haklı olan şey' (s.245), *[tutuz-* 'emretmek'],

qarna-ğu er 'koca karınlı adam' (s.246), *[<*karna-< karın],*

bur-qı nen 'kırışık nesne, yüzünü ekşitmiş kişiler için kullanılır' (s.215), *baqmas bodun sewüksüz I burqı yüzi saranqa I qazgan olıç tüzunlük I qalsun çawıh yarınqa* 'millet,

sevgisiz, yüzü ekşi, sıkı kişiye bakmaz; yavrum, yumuşak huyluluk kazan, sanın yarına kalsın' (s.391), *[burq-qı < "burq- < biir- /*bur-* 'büzmek'].

qot-qı er 'alçak gönüllü, yumuşak huylu kişi' (s.215), *!qoD-* "koymak, bırakmak' < **qo-* 'aşağı koymak, yere koymak'),

sehre-gü at 'kendisinde engi hastalığı bulunan at, burnundan irin gibi sümük akar; burnu akan çocuk (mec.)', *[sefire-* 'burunda akıntı olmak· < *senir* 'dağ çıkıntısı, dağ burnu; herhangi bir duvarın ucu'],

Bazı örneklerde ekin, gereklilik anlamı bildiren sıfat-fiil görevinde sözcükler türettiğini görürüz. Örnek:

yopa-ğu ış 'üzerinde durulmaması, yapılmaması gereken iş (s.459), *!yopa-* "ihmal etmek': *er ışıg yopadı* 'adam işi ihmal etti, üstüne düşmedi' s.480]

asurt-ğu ot 'aksırtkan ot' (s.635), *[asıır/-* aksırtmak s.635)

tapuz-ğu nen 'bilmece' (s.245), [*Lapuz-* 'bilmece söylemek veya sormak']

Bazen bugünkü Türkiye Türkçesinde de rastladığımız gibi sıfat-fiilin önündeki "tanılanan"ın kullanılmadığını görürüz. Örnek:

bizih anda bir çart algumız bar 'bizim onda bir parça alacağımız var' (s. 172)

İki örnekte ekin eyleme gereklilik anlamı kattığını saptadık.

bu ton ol yama-ğu, 'bu elbise yamanmalıdır' (s.460),

bu er ol uzun yaşa-ğu 'bu adam uzun yaşamalıdır' (s.460)

Bu anlamda sadece bir yerde, sözcüğün eylemlere ait olumsuzluk ekini aldığına rastladık. Bu, bir dörtlükteydi:

bardın nelük aymadıh
kerü körüp qaymıdıh
köhül berü yaymadıt
boldun erinç bol-ma-tf !!

'Gittin neden söylemedin; geri bakıp kayırmadın, gönül verip .meyletrnedin, olmayacak bir şey oldun' (s.553) *[bol-* 'olmak' s.30],

C- Kalıcı İsim Yapma İşlevi

Yukardaki örneklerin dışında bu eki alan sözcükler; zaman, mekan ve alet ismi olurlar. Kaşgarlı bunu şöyle açıklar:

"İsmi zaman, ismi mekan, ismi alet: Asıl kelimeye - Çiğil, Yağma, Toxsı, Argu, Yukarı Çine kadar Uygur dillerince- tok ve *kaf* lı kelimelerde *vav, gayn;* ince ahenkli kelimelerde- *gayn* yerine *vav, kef* getiri1ir... ismi zaman için: bu *ya kurgu ugur ermes* denir ki 'bu yay kurulacak vakit değildir' demektir.

İsmi mekan için *bu turgu yer ermes* denir ki 'bu, durulacak yer değildir' demektir." (s.302,303 = BA, c.H, s.67, 68)

Ekin böyle durumlarda türettiği sözcükler sıfat yapma işlevinde de gördüğümüz gibi genellikle, bir ismin önüne gelir ve sıfat tamlaması kurarak zaman, mekan veya alet isimleri oluştururlar:

biiit-gü ugur (s.425), *ıarıt-ğu yer* (s.425), *arıt-ğu nen,* (s.425-426) vb.

Böyle durumlarda eki alan sözcüğün eylem anlamını yitirmeden sıfat görevi üstlendiği başka bir değişle sıfat-fiil olarak görev yaptığı görülür:

a- Zaman ismi olurlar:

Ek bu kullanımlarda isim soylu yüklemleri zaman açısından belirten bir işleve sahip eylemsidir:

biiig biiit-gü ugur 'kitap yazdıracak zaman (s.425), *[hitit-* 'yazdırmak' s.415],

at kôzet-gü ugur 'at gözetecek vakit' (s.425), *[közet- < köz at-* 'gözetmek'],

bu ewke kir-gü öD ol 'onun eve girme zamanıdır, (s.303), *[kir-* 'girmek' s.267],

ol bizke kel-gü bold, 'onun bize gelme zamanıdır' (s.303), *[kel-* 'gelmek' s.29],

tepret-gü ugur 'harekete geçilecek zaman(Uygurca) (s.443) *ıawrat-ası ugur* (Oğuzca) (s.444), *[tepret-* 'hareket etmek, kımıldatmak' s.429; *ıawrat-* 1-'acele etmek, acele ettirmek' 2-ip eğirmek' s.429],

bu uraguı yeni-gü 'bu kadın doğurmak üzeredir'(s.460), *!yeni-* 'yalnız kadın için doğurmak']

ulı-ğu 'uluyacak. zaman': *bu ugur ol bôri ulıgu* 'şimdi kurtların uluma zamanıdır (s.80), *[ulı-* 'ulumak': *bôri ulıdi* 'kurt uludu' s.556J,

boşu-ğu 'salıverme zamanı': *at boşugu bold,* 'atın salıverme zamanı geldi' (s.224) *[boşu-* 'boşalmak, çözülmek'],

qurı-ğu 'bir şeyin kuruduğu vakit' *[qurı-* 'kurumak'],

Söz konusu ek, zaman ismi yaptığı durumlarda, "olmak" veya "imek" anlamında olan "er-" fiilin olumsuzu olan "errnes" fiili kullanılarak, cümle olumsuz duruma getirilir:

bu toğragu uğur ermes 'bu [et] doğranacak zaman değildir' (s.583)

b-Yer ismi olurlar:

Ek, burada da isim soylu yüklemi yer-mekan açısından belirten, vurgulayan bir işleve sahip eylemsidir:

tarıg ıarıt-ğu yer 'ekin ekecek yer'(s.425),

tarıg arıt-ğu yer 'buğday arıtacak yer' (s.425), *[ıarıı-* 'ekincilik etmek, ektirmek' s.424-5],

arıt-ğu yer 'arıtacak yer' (s.426), *larıt-* 'temizlemek': *of ıarıg arıttı* 'o, buğday temizledi' s.112],

tepreı-gü yer 'hareket edilecek yer'(s.443), *[tepret-* 'hareket etmek, kımıldatmak': *ol ıepreııi nehni* s.429],

yon-guyer 'yürünecek yer'(s.459), *[yarı-* 'yürürnek, gitmek' s.480),

oyna-guyer 'oynayacak yer· (s.73), *loyna-* 'oynamak"],

bar-guyer 'gidilecek yer' (s.537), *[bar-* 'varmak, gitmek']

tur-guyer 'durulacak yer' (s.537), *[tur-* 'durmak; çıkmak, yükselmek; ayakta durmak, kalkmak; zayıflamak'],

Bazı örneklerde ekin, eylem anlamını yitirmiş olarak somut kavramlara isimler türettiğini görürüz:

baqu (< baq-quı 'tepe, yüksekçe yer'[sözcük le ilgili bu morfolojik bilgiyi Kaşgarlı'nın kendisi veriyor), (s.545), *[baq-* 'bakmak': *ol maiıa baqdı* 'o, bana baktı' s.272],

seku 'dükkan, seki' (s.547) [< *sek-kü* kelimenin *sek-* eyleminden türemesi akla yakındır. Mukaddimetü'l Edeb'te, 'sıçratmak' anlamında *sekirı-* eylemine rastlarız. (Mukad. s.174) Anadolu Ağızlarında, 'evlerin önünde yazın oturmak için taş ve çamurdan yapılan, yarım metre yüksekliğinde set' ve 'merdiven, merdiven basamağı' anlamında *seki* sözcüğü kullanılmaktadır. (DS. e.x, s.3568)],

c- Alet ismi olurlar:

Burda ek, somut kavramlara fiil kökenli sözcüklerden isimler türeten isim yapım işlevindedir:

kes-gü nen 'kesecek nesne, keski, (s.10), *[kes-* 'kesmek' s.269],

ur-ğu nen, 'kendisiyle bir şeye vurulan nesne'(s.10), *[ur-* 'vurmak, döğmek': *çat çat urdı* 'çat çat vurdu' s.161)],

bıç-ğu 'bıçkı' (s.10),

ewüs-gü 'kendisiyle bir şey savrulacak alet'(s.11) *[ewüs-* 'savurmak' s.11)

tang arıt-ğu nen 'buğday arıtacak nesne'(s.425-426), *[arıt-* 'temizlemek' s. l 12),

bitig biiit-gü nen 'yazı yazılacak nesne' (s.425), *[bitil-* 'yazdırmak' s.415),

yöle-gü nen 'destek olan, dayanılan nesne· (s.460), *[yöle-* 'desteklemek, destek vermek' s.481],

ye-gü nen 'kendisiyle yenilecek şey' (s.304), *[ye-* 'yemek, yeyip telef etmek': *er aş yedi* 'adam, aş, yemek yedi s.472),

yıgaç· bıç-ğu 'ağaç kesilen şey, bıçkı' (s.304).

sor-gu 'kan emilen aygıt'(s.304) *[sor-* (burda) 'emmek, sormak, aramak.': *sordı* 'emdi' s.12)

törpi-gü 'törpü' (s.246), *[töıpi-* 'yontmak, törpülemek'),

yüli-gü 'saç traş eden ustura' (s.521), *[yiili-* 'traş etmek': *er saç· yıilidi* 'adam saçını traş etti' s.193]

bile-gü 'bileği' (s.225), [*bile-* 'bilemek': *ol biçek biledi* 'o, bıçak biledi, bıçağı bileği üzerine sürdü' s.563],

ite-gü 'değirmen taşı üzerine konulan ağaç parçası. ki unun biraz kalın olması istenirse taş, bununla biraz yukarı kaldırılır, ince olması istenirse aşağı indirilir' (s.81), (Sözcük, 'un elerken dökülmemesi için yere serilen bez, ya da şaplanmış deriden yapılan örtü' anlamında Anadolu Ağızlarında yaşamaktadır. DS, c.Vll, s.2567), *[it-* 'itmek' eylemiyle ilişkisi düşünülebilir. Anadolu Türkçesinde *iteleyip slime/emek·* başa kakmak' deyimi vardır. Kıbrıs Ağzında da 'sürükleyip çekiştirmek' anlamında *itekle-* eylemi vardır.],

es-gü 'süpürge' (s.77), *[es-* 'esmek': *esin esdi* 'esinti esti' s.93),

qaqrat-ğu 'ürkütüp kaçırmak için çalman şey' *ol qaqratgu qaqratıı* 'o, kaçıracak şey çaldı' s.431 *[qaqrat-* 'davul çalarak zararlı hayvanları, kuşları kaçırtmak'],

soqu (< soq-qu) 'havan' (sözcükle ilgili bu morfolojik bilgiyi Kaşgarlı'nm kendisi veriyor), (s.545), *[soq-* 'sokmak, delmek, döğerek inceltmek, toplamak'(Oğuzca): *men anı ewke soqdum* 'ben, onu eve soktum' s.273],

biti-gü 'kalemliği ile hokkası bir arada olan yazı takımı' (s.521), *[biti-* 'yazmak'],

ıuşa-ğu 'köstek, kösteğe vurma zamanı ?' (s.224) *[tuşa-* 'atın topallayarak yürümesi' GC, s.562],

qana-ğu 'kan alınacak aygıt' (s.225), *[qana-* 'kanamak, kan gelmek; kan almak': *er burnı qanadi* 'adamın burnu kanadı's.426],

ıire-gü 'direk, kendisine bir şey dayanılan her nesne, direcen ve buna benzer şeyler' (s.225), *[tire-* "dayak veya direk dikmek': *ol qapug tiredi* 'o, kapıya direk dikti' s.559),

köze-gü 'küskü, taş delmeye yarayan, ucu sivri demir alet': *közegü uzun bolsa elig kôymes* 'küskü uzun olsa el yanmaz' (s.225), *[k.öze-* 'ateşi çevirmek, karıştırmak; toplamak': *ol ot közedi* 'o, ateşi maşa veya küskü ile çevirdi. karıştırdı' s.560-561J.

süpür-gü 'süpürge' (s.245), *[süpür-* 'süpürrnek: *ol ew süpürdi* 'o, ev süpürdü' s.311],

kötür-gü 'kendisiyle bir şey götürülen nesne' (s.245), *[kötür-* 'götürmek': *er yük kôtürdi* 'adam yük götürdü' s.306],

qondı-ğu 'dören, harman döğeni' (s.246). *[qondı-* 'parlatkaçla bir şeyi parlatmak': *ol qılıç qondıdı* 'o, parlatkaçla kılıcı parlattı' s.566],

qoiira-ğu 'çan' (s.613), *ol qoiiragu çıhratıı* 'o, çıngırağı çınlattı' (s.441), *[qofıra-* 'kalınlaşmak (ses)': *oğlan üni qohradi* 'çocuğun sesi kalınlaştı' s.619],

saçraı-ğu 'bir çeşit kuş tuzağı': *saçratgudın qorqmış quş qırk yıl aDrı yıgaç üze qonmas* 'tuzaktan korkan kuş kırk yıl çatal ağaç üzerine konmaz'(s.e Jü), *[saçra/-* "istemeksizin sıçratmak': *ol mana suw saçrattı* 'o, benim üzerime istemeksizin su sıçrattı' s.430],

d- Çeşitli somut ve soyut isim olurlar

ter-gü 'sofra üzerindeki çeşitli yemek; sıra. dizi· (s.216), *[tir-* - *ter-* 'bir araya getirmek, toplamak'],

oxşa-ğu 'oyuncak, kadın için de kullanılır' (s.81) *[oxşa-* 'benzemek'],

ôr-gü 'örküç, hörküç (s.77), *lör-* 'belirmek, çıkmak. kopmak; yükselmek - bulut' J.

iç-kü 'içki, içilen her şey' (s.77), *[iç-* 'içmek, bir şeyi içmek veya sorup içine çekmek': *er suw içdi* 'adam su içti's.92],

ber-gü 'borç': *anıg mana bir at bergüsi har* 'onun bana bir at borcu ve~eceği var' (s.215), *[ber-* 'vermek, gelmek's.79].

qalŕ-ğu 'kaygı, tasa' (s.214), *[qaD-* 'tipiden ölmek· eyleminden türediği düşünülse de aradaki semantik bağ pek güçlü değildir. GC, s.598].

büt-gü 'kaka, büyük aptes (çocuk dilinde)': *bükü bar mu* 'kaka var mı?' (s.216), *[büt-* 'bitmek (bitki), yaratılmak, doğmak (Kıpçakça); kısılmak (ses); borcu yada alacağı gerçekleştirmek; kapanmak (yara); sona ermek, yok olmak, bir şeye inanmak'],

keD-gü 'ne olursa olsun giyilecek nesne' (s.216), *[keD-* 'giymek'],

taya-ğu 'taş ve tezek parçası' (s.521), *[taya-* 'dayak koymak, dayak dikmek, dayamak' eyleminden türediği düşünülse de bu eylemle aralarında kabul edilebilir anlamsal bağ yoktur.],

qurı-ğu nen 'kurumak üzere olan şey (s.223), *[qurı-* 'kurumak': s.560],

tala-ğu 1-'çabuk öldüren ağı', 2-'iç ağrısı' (s.225), *[tala-* 'zarar vermek' GC, s.497],

tuma-ğu 'solunum, sindirim gibi bazı aygıtların veya bazı organların içini örten ince z.arın iltihaplanıp sıvı salgılaması, dumağı, nezle' (TS, c.I. s.708), (s.225) *l*tuma-* < *tum* 'soğuk'],

qasır-qu 'kasırga' (s.245) *[*qasır-* < *"qas-*, bugünkü Türkiye Türkçesi'rıde kullanılan *qasıp qavurdu* 'büyük zarar verdi' deyimindeki *qas-* eylemiyle ilişkisi düşünülebilir],

ıüşür-gü u 'çayın ırmağa karışan ağzı, değirmenin bir ırmağa olan savağı' (s.245), *[tüşür-* 'düşürmek, indirmek': *ol eligdin yarmaq ıüşürdi* 'o, elinden para düşürdü' s.308),

külle-gü u 'güveyi': *yowuşlug kelin küDegü yawaş bulur* 'armağanlı gelin, güveyiyi yumuşak huylu bulur' (s.449), [< *"kül)e-* 'evlenmek'],

temre-gü u 'kabarcıklı bir çeşit cilt hastalığı, ternreği' (s.246), *[*temre-* < *ıemür* 'demir']

sôgne-gu¨ 'et ile tırnak arasında çıkan sivilce· (s.246), *[sögne-* 'siğile ilaç yapmak, sağaltmak': *er sôgül sôgned!* 'adam sivilceye ilaç yaptı, sağalttı· s.576],

yıra-ğu 'çalgıcı; şarkıcı' (s.459) *[*yıra-* <*yır* 'koşma, türkü, gazel']

Kaşgarlı, Oğuzlar'da *-gu / -gii*'nün yerini *-ası / -esi* ekinin aldığını kitabının birçok yerinde söyler:

"Zaman ve mekan isimlerinin sonundaki *gayn'lar* Oğuzlarca *elife* çevrilir. Türkler 'gidilecek yer'e *bargu yer,* Oğuzlar *harası yer* derler. 'Duracak yer'e Türkler *turgu uğur,* Oğuzlar *turası ugur* derler. (s.28 = BA, c.I, s.33),

"Oğuzlar bu isimlerin hepsinde *gayn* veya *kef* yerine *elif, vav* yerine, *sin* getirirler ve şöyle söylerler: *tang arıt-ası uğur,* 'buğday temizleyecek zaman' *tang arıt-ası yer* 'buğday temizlenecek zaman' *tarıg arıt-ası nen* 'buğday arıtacak nesne·(s.426 = BA, c.JI, s.322),

veya;

"İsimlerin bu çeşidi - evvelce gösterilmiş olan bu yolda, Oğuzlardan başka, öbür Türklerin dillerinde olduğu gibi *-gayn'* lı, *kaj'* Jı kelimelerde değişir; kural geçmiştir. Oğuzlara gelince: Aygıt adları, onların dilinde bütün fiillerde *sin* ve *ye* iledir." **(Not:** bu seslere *elif* de eklenmeliydi. MA)

Nasıl ki *yıgaç bıç-ası nen ye(y)-esi nen* derler, 'ağaç biçecek aygıt', 'yemek yiyecek nesne' demektir." (s.304 = BA, c.U, s.70),

ya da;

"Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Bulgar dillerinde bu isimleri yapmak için, emri hazır sıygasına *sin, ye* ve *vav* harfleri getirilir." **(Not:** burada *vav* harfinin yeri yoktur, *elif* harfini kastediyor olmalı) (s.302 = BA, c.11, s.67)

Ek, bu işlevlerinde bundan önce ele aldığımız - *(ı)g I -(i)g; -(ı)q I -(i)k* ekiyle benzer bir işleve sahiptir, hatta dört örnekte, bu eklerin ayni kök veya gövdelere gelerek aynı anlamlı sözcükler türettiğini saptadık:

1- *ıôrpi-gü* 'törpü' (s.246) - *ıôrpi-g* 'törpü' (s.240)

2- *tez-gi* 'düşman gelmesi yüzünden halk arasında olan ürküntü' (s.216) - *tez-(i)g* 'halk arasında ürküntü' (s.194)

3- *qarna-ğu er* 'koca karınlı adam' (s.246) - *qarna-q er* 'koca karınlı adam' (s.238) ,

A-tapuz-ğu nen 'bilmece' (s.245) - *tapz-(u)g* 'halkın birbirini sınamaya çektikleri bilmece': *tapuzgug tapıızdum* 'bilmece sordum' (s.232),

Diğer yandan, aynı kök veya gövdeye gelen söz konusu ekler, farklı anlama sahip sözcükler türetir. Bu durumda olan on bir sözcük saptadık:

1- *ula-ğu nen* 'kendisiyle bir şey ulanan nesne'(s.80) - *ıla-g* 'ulak; beyin emriyle koşa koşa giden postacının- başka birata erişip bininceye değin- bindiği ar (s.73),

2- *bıç-ğu* 'bıçkı' (s.10) - *bıç-(u)q* 'kesik şey; kesilmiş parçalanmış her şeyin yarısı': *bıçuk yarmak* 'yarım para; paranın yarısı' (s.199),

3- *bitı-gü* 'kalemliği ile hokkası bir arada olan yazı takımı' (s.521) - *bitı-g* 1-'kitap', 2- ,muska' (s.193),

4- *kötür-gü* 'kendisiyle bir şey götürülen nesne' (s.245) - *anıg yük kötr-(ü)g-i kör* 'onun yük götürmesini gör (mastar)' (s.350),

5- *qurı-gu* 'kurumak üzere olan' (s.223) - *quru-ğg ew* içinde kimse bulunmayan ev'; *quru-g olma* 'kuru testi' (s.188),

6- *ıur-ğu* 'durmak' (s.211) - *ıur-tujğg ,·eya tur-(ı)g* 'dağlarda sığınılacak yer'(s.187, 496),

7- *bu ton ol yama-ğu* 'bu elbise yamanmalıdır' (s.460) - *yama-g* 'yama': *ol yamag sökti* 'o, yama söktü' (s.275)

Ekin, sıfat yapım eki olan *-lı I -li; -lıg I -lI«* ekinin olumsuz şekli olan *-sız I -siz* ekini de alabildiğini bir örnekte saptayabildik:

türlü çeçek yazıldı I barçın yaDım qarıldı I uçmag yer; körüldi I tumlug yana kelgüsüz

türlü çiçekler açıldı; ipek kumaştan yaygı serildi, cennet in yeri görüldü kış gene gelecek değildir' (s.72)

Bu eki almış fiillerin gerek fiil gerekse isim işletme eklerini almış olmaları, sözkonusu yapıdaki sözcüklerin işlevlerinin fiillerle isimler arasında bir yerde olduğunu göstennektedir.

Yukarıdaki birçok örnekten de görüldüğü gibi ek kalınlık-incelik uyumuna uyar, Örnek:

yama-gu (s.460), *aru-gu* (s.425), *biiigu* (s.425), vb.

Diğer yandan düzlük-yuvarlaklık uyumu yoktur. ekin ünlüleri değişmez:

törpi-gii. (s.246),, *küDg-gjj_*(s.449) vb.

Ek birkaç istisna dışında ünlü uyumuna uymaz. Bazıları şunlardır:

iç-kü (s.77), *soku* < *soq-qu* 'havan' (s.545) vb.

Ekin ünsüzünün sedasızlaşmasıyla ilgili ifadelere sadece bir yerde, rastladık; bu da Kaşgarlı'nın ne demek istediğini açıkça yansıtmaz:

Öbür Türkler *bu tag agqu errnes* derler, 'bu, dağa çıkacak zaman değildir' anlamınadır. Ben, sana yukarıda gösterdiğim üzere kelimenin sonunda *gayn* bulunursa bu manada bir *kaf* getirilir: *agqu* kelimesindeki ka/böyledir.(s.303 = BA, c.II, s.68)

Karşılaştırma

Kutadgu Bilig'te *-gu / -*gü'nün esas işlevi, isinı ve sıfat anlamJı sözcükler türetmektir. Bunun dışında bu eki alan bazı sözcüklerin mastar anlamlı olarak kullanıldıklarını görürüz:

ögü 'övme, övgü' sökgü 'söğme, söğgü': *aqı ögüsi ol saran sökgüsi* (1731),

awıngu 'avunma': *özün iki künlük awıngu üçün* (3532),

bermegü nen 'bir şey vermemek': *ayıp birmegü nen tilin aymagu* (2811) vb.

Ayrıca, ek, mastar anlamlı sözcüklere hazan 'zorunluluk ve gereklilik' anlamı katar:

bargum kelir 'gitmek zorundayım': *qadaşımqa bargum kelir örtügün* (5663),

anungu kerek 'hazırlanmak gerek': *oqıgçı kelürke anungu kerek* (1473) vb.

-gu / -gii'nün bazan -aynı kullanış Kaşgarlı'da da karşımıza çıkar- eylem anlamı yitirmeden gelecek zaman anlamlı sıfat işlevi yüklenen sözcükler de türettiğini saptadık:

keçgü sewinç 'geçecek sevinç': *ya keçgü sevinçig sewinç timegil* (5187).

egin bügü ton 'sırtı örtecek elbise", *qarın ıaôgu aş* 'karın doyuracak yemek: *bügü ton hem karın toDgu aş* (3665), vb.

İsimler, Kaşgarlı'daki örneklerde olduğu gibi somut ve soyut kavramlara isim olur!

bitigü 'kalem': *bitigü bile qoldı qagıd ıeıig* (1342).

qalığu 'kaygı, düşünce': *kokuz boldı qaDgu sewinç tolıı* (617),

keDgü 'giyecek, elbise': *yigü keDgü mingü at aDgır sülük* (4441) vb.

Ekin, Kutadgu Bilig'te -Kaşgarlı'da rastlamadığımız- bir işleviyle karşılaşırız: Bu gelecek zaman ifade eden çekimli fiiller yapmaktır:

özün kôçgü mundın 'kendin buradan göçeceksin' (1445).

tirig ôlgu ahır 'canlı sonunda ölecek' (237) vb.

Ekin, Eski Türkçe'de, üç işlevinin olduğu gözlemlenir:

A- Mastar Yapma İşlevi

ig toga kıığusi yoq 'hastalıkların gitmesi yok' *lkit-* 'gitmek' (AVG s.52).

paşik sôzlekkü ayu yarlıqadıhız olarqa 'onlara ilahiler söylemeyi emrettiniz' (AVG s.52)

saqlan-gu ol 'korunmak mecburiyetindedir, korunmalıdır' (AVG s.83) vb.

B-Sıfat Yapma İşlevi

-ğu 1-gü (seyrek olarak) *-qu / -kü* eki fiillere gelir ve zorunluluk, olabilirlik anlamı veren sıfat-fiiller yapar. Kaşgarlı'da da ekin buna benzer işlevinin olduğunu görmüştük (AVG s.36)

Eğer bu sıfat-fiil nitelendiren olarak bit ismin önüne gelirse, bu şekil ilgili olduğu ismin aracılığıyla birşeyler yapılabildiğini veya yapılmak zorunda olduğunu, veya birşey yapmak adetinde olunduğunu; ilgili ismin anlattığı şeyin yapılabileceğini veya yapılması adet haline getirildiğini ifade eder. Örnek:

qıl-maqu qılınç 'yapılmayacak iş, yapılmaması gereken iş' *[qıl-* 'yapmak") (AVG s.56)

qutqar-qu tınlıglar 'kurtarılabilir canlılar, kurtarılması gerek canlılar *[qutqar-* 'kurtarmak'], (AVG. S.56)

küzeı-gü ermez 'gözetilmesi gerekmez; gözetilecek değildir' *lküzet-* 'gözetmek, korumak'], (AV.O s.56)

sinhadiwipqa bar-gu erser 'Seylanà gidecek ise, Seyları'a gitmesi gerekirse' *[bar-* 'gitmek'] (AV.O. s.56)

alaiiadtur-gu saqınç 'zayıflatıcı düşünce' *ţalaiïadıur-* 'zayıflatmak'] (A.V.G. s.56)

oz-gu kutrul-gu yol 'kurtarıcı yol' *[oz-* 'kurtarılmak'; *kuırul!:* 'kurtulmak'] (A.V.G s.56)

B- İsim Yapma İşlevi

-gu 1-gü (seyrek olarak) *-qu I -kü.* faaliyet ismi. soyut isim. alet ismi de yapan bir ektir ve bu işlevi, Kaşgarlı'daki işleviyle paralellik gösterir. Örnek:

urun-gu 'savaşçı', *[urun-* 'kendi kendine vurmak; vurmak'] (A.V.G. s.52),

bel-gü 'işaret, alamet', *[bel-gür-* 'görünmek, belirmek'] (A.V.G. s.52),

bıç-gu 'bıçak, bıçkı', *['bıç-* 'biçmek'] (A.V.G. s.52),

yilpi-gü 'yelpaze', *[yilpi-:* yellemek'] (A.V.G. s.52).

lS toga kit-güsü yok 'hastalıkların gideceği yok; hastalıklar tükenmez' *[kir-* 'gitmek'] (A.V.G. s.52),

paşik sözle-kü-g ayu yarlıqadıhız olarqa 'onlara ilahiler söylemeyi emrettiniz, *lsöz/e-* 'konuşmak') (A.V.G. s.52),

tüke-güçe ur- 'sonuna kadar vurmak', *[tüke-* 'tükenmek'] (A.V.G s.52)

Yukarıdaki örneklerden de gördüğümüz gibi söz konusu ek **Eski Türkçe** dönemindeki işlevini daha sonra Kaşgarlı'da da sürdürmüş isim-fiilleri sıfatlar ve isimler türetmiştir.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde, ek, diğer dönemlerdeki mastar ve sıfat türetme işlevini yitirir. (Kaşgarlı Oğuzların eki bu fonksiyonuyla kullanmadıklarını söyler) Ek, bu dönemde alet ismi ve diğer soyut ve somut isimler türetir. Örnek:

yiy-gü 'yiyecek': *melek gibi degül yiyguden azat* (Işk. XIV. 52-1-TS)

sev-gü 'sevda': *sevgü nesne dilden eksilmez olur* (Ga. XIV. 22-TS),

ne qay-gu 'ne kaygı, ne gam': *qaygum gicesi nür-i hayalinde subh olur* (Ş.D 109-13 - F.K.T. s.300),

aç-qu 1-'açacak, parlatacak şey; cila': *eyüler gönlüne ol açqudurur* (Kel. XIV. 90-1 - TS), 2- 'anahtar': *her qapu açqusuna dendaneyim* (Ruşeni. XV. 121- TS)

yan-qu tyan-gui, 'aksiseda, yankı': *dertsizlere benim sözüm benzer qaya yanqusuna* (Yunus. XIII-XIV. 110 -TS)

F. K. Timurtaş, "Batı Türkçesi'ndeki eklerin başındaki -(Jg düştüğü için bu ek aslında *-qu I* kü'dür; konsonant ahengi dolayısıyla bu şekilde bulunduğu düşünülebilir" görüşündedir.(F.K.T. s.51).

Örneklere bakarak, bu dönemde henüz düzlük- yuvarlaklık uyumunun oluşmadığını söyleyebiliriz.

Örneklerden de görüldüğü gibi ekin fiilimsi yapma işlevi yoktur. Bu özellik, onu Karahanlı Türkçesi döneminden ayırır.

Çağdaş Uygur Türkçesi'nde ekin belli başlı iki işlevinin olduğu görülür:

A-Eylemsi Yapma İşlevi

-gu I gü; -qu I kü, sıfat-fiil yapan ek olarak karşımıza çıkar. "Tam bir sıfat-fiil eki özelliği göstermez. Bu ek, bazı birleşik şekillerde görülür. *-gu I -sa: -qu I kü,* ekinin iyelik eklerinden sonra *bar* 'var', *yok* 'yok' veya *kel- ·*gelmek' kelimeleriyle birlikte istek çekimini karşılar." (R.Ö) Örnek:

kör-güm bar 'göresim var' (R.Ö. s.105),

kör-güm yoq 'göresim yok'(R.Ö. s.105),

kör-güm keldi 'göresim geldi' (R.Ö. s.105)

Sözkonusu ek *dek* edatı ile birleşerek (-acak kadar) anlamı verir. Örnek:

yoldaşlar qanaetlengüdek sözlelmeymen 'yoldaşların kanaat edeceği kadar konuşmam' (R.Ö. s. 105),

men hazir gaday, işenmisihiz sürüştürüp bekin mende ya altım, ya kümüş, ya qolga çikkudek mal-mülk yoq 'Ben şimdi yoksulum, inanmazsanız araştırıp bakın; bende altın, gümüş veya ele gelecek kadar mal mülk yok' (R.Ö s.105)

Ekin yukarıdaki örneklerde fiile kattığı anlama Kaşgarlı'da rastlanmaz.

-S» I gü, -qu I kü sıfat-fiil ekinin üçüncü teklik şahıs iyelik ekiyle birleşik ek teşkil ettiği görülür, ki bu kullanıma da Kaşgarlı'da rastlanmaz:

kel-gusi 'gelecek' (R.Ö. s.105),

yeı-küsi 'ulaşılacak' (R.Ö. s.105)

B- İsim Yapma İşlevi:

Sözkonusu ek fazla olmasa da fiilere gelerek isimler türetir. Bu isimler fiilin gösterdiği hareketle ilgili çeşitli nesneleri karşılar.

éçiı-qu 'maya,' (E.N.N s.121),

téril-gu 'ekinlik yer'(R.Ö. s.41),

yékil-gu 'yakacak' (R.Ö. s.41),

tuy-gu 'duygu' (R.Ö. s.41),

sez-gü 'sezgi' (R.Ö. s.41) vb.

Bu ek dönüşlülük ekinden sonra geldiği bazı kelimeleri fonetik değişikliğe *(-n > Pi)* uğratır:

çéçila-hgu 'saçılmış, dalgın' (R.Ö. s.41),

yıgla-hgu 'gözü yaşlı' (R.Ö s.41) vb.

Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde Eski Anadolu Türkçesi'nde olduğu gibi ekin fiilimsi türetme işlevi yoktur. "Umumiyetle yapma ifade eden fiilerden isim yapar ve bu isimler daha çok yapılanı, bazan yapanı, bazan yapma işini; hülasa fiilin gösterdiği hareketle ilgili çeşitli nesneleri karşılarlar." (M.E) Örnek:

say-gt, bıç-qı, iç-ki, ser-gi; il-gi,

ďuy-gu, bur-gu, ôr-gü, uy-qu (< uyu-qu) (M.E s.187)

Örneklerden de görüleceği gibi ek, ünlü uyumlarına ve ünsüz uyumu kuralına (consonant harmony) uymaktadır. Oldukça işlek bir ektir. Günümüzde bu ekle, yeni sözcükler türetilmektedir:

olgu, yargı vb.

5-"-(ı)ş I -(i)ş, -(u)ş I -(ü)ş"

İsim-fiil yapan ve oldukça işlek olan eklerden biri de *-(ı)ş I -(i)ş, -(u)ş I -(ü)ş* 'tür. Kaşgarlı'nın mastarlar hakkında genel bilgi verdiği s.18-19'da sözkonusu ekten söz etmez. Diğer yandan, "Fiillerden Türeyen İsimler Üzerine Söz" başlığı altında verdiği bilgilerde, *-(ı)ş I -(i)ş, -(u)ş I -(ü)ş* ekinin isim-fiil sözcükler yapma işlevinden söz etmektedir:

"Kendisinde bilirlik sıfatı bulunan adama denilen *biliş* kelimesindeki *şın* gibi. Bu kelime *bildi* fiilinden alınmıştır.

'Uğraşmak' ve 'savaşmak' demek olan *uruş* ve *toquş* kelimelerindeki *şın* harfi de böyledir *urdı, toqıdı* sözlerinden alınmıştır. (s.10 = BA, c.T, s.12)

Çevirisinden faydalandığımız Dankoff, isim-fiil ve sıfat-fiil yapan ekleri sıraladığı eserinin üçüncü cildinde (RD, c.JII, s.328) bu ekten söz etmez. Sadece; Fiilden Türeyen Fiiller (Deverbal Verbs) başlığı altında *-(ı)ş / -(i)ş, -(u)ş / -(ü)ş* 'ün işteş anlamlı fiiller türettiğini anlatır.(RD, c.IIJ, s.318) Sıkça örneğine rastladığımız, isim-fiil yapan bu ekten söz edilmemesi bir eksikliktir. Diğer yandan yine eserin Ill. (dizin) cildinde Dankoff, söz konusu eki almış eylem kök ve gövdelerini, eylem durumlarının (işteş çatılı) devam etmesine veya isim-fiil ve isim durumuna girmelerine göre ayrı ayrı belirtir. Divarı'da ekin, işteş çatılı eylemler türetmesinin dışında, iki temel işlevinin olduğunu görürüz:

A- Mastar Yapma İşlevi:

Ek isim-fiil yapma işlevindeyken, *-maq / -mek* veya *-ma / -me* gibi bütün fiil kök ve gövdelerini içine alan geniş bir kullanım sahasına sahiptir.

a- İki Taraflı Hareketi Gösteren Mastarlar Yapar

-(ı)ş / -(i)ş, -(u)ş / -(ü)ş ekinin sıklıkla; karşılıklı yapılan iş, kılış eylemlerine isim olan sözcükler yaptığını görürüz:

öp-(ü)ş 'öpüş,' (s.42), *[öp-* 'öpmek' s.92),

it-(i)ş 'iki kişi arasında el ile karşı koyuş, itişme' (s.42), *[it-* 'itmek': *ol anı illi* 'o, onu itti, çarptı eliyle veya ayağıyle itti, onu yere düşürdü' s.95],

öçe-ş 'yarış' (s.42), ['bahis tutuşmak, yarış etmek' anlamındaki **öçe-* fiilinden türemiştir RD, c.ITI, s.46],

al-(ı)ş ber-(i)ş 'bir hakkı alma, bir hakkı verme' (s.43), *[ber-* 'vermek, gelmek's.79J,

baq-(ı)ş 'bakış, birbirine gözle bakış' (s.184), *[baq-* 'bakmak' s.272],

tap-(ı)ş 'iki adamın karşılıklı birbirlerine güvenmeleri' (s.184), *[tap-* 'tapmak; hizmet etmek; bulmak, sezmek, kaybolanı bulmak']

tut-(u)ş 'çıkışma, çekişme' (s.184), *[tııt-* 'tutmak. yakalamak' s.441-2],

toqı-ş 'cenk,. savaş' *toqış içre urışıım I ulug birle qarışıım I ôguz atın yarıştım I aydım emdi al utar* 'savaşta vuruştum, büyük (kavim) ile karıştım (çarpıştım), alnı akıtmalı at ile yarış ettim, ona "al Utar!" dedim' (s.185), *[toqz-* 'insan- döğmek (Oğuzca); demir- döğmek; vurmak, kapı- vurmak; çarpmak; dokumak; dokunmak; götürmek ve batırmak' s.562],

teg-(i)ş 'değişme. Bu, birisine senin bir lokma vermen, onun da sana vermesi gibidir'(s. 185), [Bu sözcüğü Dankoff *tikiş* olarak okumuş, ve sözcüğünün kökünü 'bir şeyi deimek, dürtmek, sokmak; ağaç dikmek; dikiş dikmek· anlamlarına gelen *tik-* eylemine dayandırmıştır. (RD,c.III, s.189) Clauson da sözcüğü, 'ulaşmak· anlamındaki *ɨeJ!-* kökünden üremiş olarak göstermiş ve *tegiş* olarak okumuştur. CG, s.487],

szq-(ı)ş 'itişme çarpışma'(s.185), *[sıq-* 'sıkmak': *ol üzüm sıqdı* 'o, üzüm sıktı' s.273],

sök-(ü)ş 'söğme, söğüşme'(s.185), *[sök-* söğmek, sövmek' s526J,

sik-(i)ş 'sikiş'(s. 185), *[sik-* 'sikmek· s.202, 275],

qaç-(ı)ş 'halk arasında uyuşmazlık, döğüş: *qaçış bolsa qaya körmes* 'halk arasında anlaşmazlık ve ürküntü olsa kimse birbirine yan bakamaz· (s.185), *[qaç-'kaçmak;* gitmek's.265],

quç-(u)ş 'kucaklaşma' (s.185), *[quç-* 'kucaklamak' *ol mini quçdı* 'o, beni kucakladı' s.265],

ker-(i)ş 'kavga, çekiş': *nelük kerişsih* 'niçin uğraştın, kavga ettin' (s.186), *[ker-* 'germek, çekip uzatmak; kapatmak (Karlukça); üremek; havlamak'].

kel-(i)ş 'geliş'; *kel iş barış* 'gidiş geliş' (s.186), [*kel-* ·gelmek' s.29],

oyna-ş 'oynaş, başka biriyle sevişen kadın' (s.73), *[oyna-* 'oynamak' s.379],

yar-(ı)ş (1) 'yarış, at yarışı' (s.448), *ol anı yarışta qalıurdi* 'o, onu yarışta geçti, arkada bıraktı' (s.362),

yar-(ı)ş (2) 'iki adam arasında mal üleşme'(s.448), [Her iki sözcük de 'yarmak, bir şeyi keserek zorla yarmak, parçalamak; yere sınır çizmek'anlamındaki *yar-* kökünden türemiştir: *er yıgaç yardı* 'adam ağaç yardı' s.469],

yum-(ı)ş 'iki ve ikiden fazla kimse arasında elçilik'(s.449), [Clauson'a göre bu kelime; *yumgak* 'yumak, yuvarlanan ve yuvarlak olan her şey' (s.463), *yumur* 'hayvanların göden barsağı'(s.448) ve *yumurtga* 'yumurta'(s.631) kelimelerinin de türediği **yum-* kökünden türemiştir GC, s.934 *Bizceyumış'm* 'gözü, dudakları ve parmakları kapama· anlamına gelen *yum-* kökünden türemesi, sözcüğün semantiği yönünden, daha uygundur; göz veya dudakların yumulmasıyla göz kapakları veya dudaklar arasında bir temas sağlanır. Elçinin görevi de bir uzlaşma sağlamak veya işi bitirmek için taraflar arasında teması sağlamaktır.],

yöw-(ü)ş 'hısımların elbise veya mal ile yardımlaşması' Bu çok kere gerdeğe konulan gelin hakkında söylenir; çünkü, hısımlar onu donatmak için üzerlerine düşen armağanı verirler. (s.449), *[yow- I yöw-* 'koşmak': *er qadaşın qurdı yowdı* 'adam yakınlarına vardı. ona mal vererek gönlünü aldı' s.471],

sandır-tılış 'kavga, çekişme': *sabanda sandrış bolsa örtgünde irıeş bolınas* 'tarla ekilip sürülürken kavga olursa, harmanda gürültü olmaz' (s.203), *[sandrı- > sanrı-* 'saçmalamak': *esrük sanrıdi* 'sarhoş saçmaladı's.567].

irıe-ş 'araştırma, irdeme; iş hususunda vaki olan bahis, döğüş kavga': *irıeş kopdı* 'bahis kızıştı' (s.61), *[irıe-* 'arkasına düşmek; istemek': *er ışıg irtedi* 'adam işi istedi. arkasına düştü's. 139],

ur-(u)ş 'vurma, savaş'(s.42), *qol): qıqrıp ogıış terdim /yagı qaru kiriş qırdum / toqış içre uruş berdim I eren körüp başı tıgdi* 'aşağıya bağırarak oymağı topladım: düşmana karşı yay kurdum, savaşta vuruştum; (düşman) adamları(mı) görüp başlarını eğdiler' (s.310), *[ur-* 'vurmak, dövmek; koymak, yapmak; takmak' s.59]

sarma-ş)-'bir şeyin bir şeye karşılıklı sarılması. girmesi' 2-'bir karışıklık anında halkın yaşadığı karmaşa': *sarmaş baldı* 'karmaşa oldu' (s.231), *[*sarma-< *sarum < saru-* 'etrafını kaplamak, sarmak' GC, s.852-853),

kehe-ş 'işlerde danışma, görüşme, düşünme' (s.604), *Lkene-* 'danışmak, görüşmek': *ol mana kenedi* 'o, işini benimle danıştı, görüştü's.616],

süPi-(ü)ş 'savaşta saldırma ve süngü ile dürtme' (s.604), *fsü1-* 'saklanmak; zorla içeriye sokmak;': *ördek qamışqa sühdi* 'ördek kamışlığa veya çerçöpün arkasına saklandı' s.614],

b- İki Taraflı Hareket Anlamı İçermeyen Mastarlar Yapar

-(ı)ş I -(i)ş, -(u)ş I -(ü)ş eki karşılıklı yapılan eylem isimleri dışında, somut eylemlerin adı olan sözcükler yapar. Bunlar etken-geçişli veya geçişsiz eylemlerin adı olabilir:

at-(ı)ş 'atış'(s.42), *[at-* 'atmak' s.95],

öt-(ü)ş 'oyunda ütme, yutma'(s.42), (Kıbrıs ağzında *yüt-* şeklinde kullanılmaktadır) *[öt-* 'bir şeye geçmek, delmek; boşalmak'],

ag-(ı)ş 'yükseliş'(s.42), *[ag-* 'çıkmak, belirmek; aşmak. yükselmek; değişmek, başkalaşmak, bozulmak, meyletmek, dönmek' s.96],

uw-(u)ş 'ufalanıruş nesne'(s.42), lıuw- 'ufalamak. parçalamak': *ol etmek uwdı* 'o, ekmek ufaladı' s.93],

uq-(u)ş 'anlayış' (s.42}, *[uq-* 'anlamak' s.93],

al-(ı)ş 'borçluyu, borcu yüzünden sorguya çekme '(s. 45), *[al-* 'almak' s.94],

çal-(ı)ş 'çelme, güreş' (s.185), *[çal-* 'yere çalmak. vurmak, yemmek; süz- kulağa çalmak' s.276],

qap-(ı)ş 'kapıp alma, yağma etme'(s.185), *[qap-* 'kapmak (burada), çalmak; dokunmak, çarpmak, uçurmak; hücum etmek ve defetmek' *er ton qapdı* 'adam elbise kaptı' s.265],

ker-(i)ş 'savaşta dayanma' (s.186), *[ker-* 'germek, çekip uzatmak; kapatmak (karlukça); üremek; havlamak'] ,

saq-tıış 'sayma, sayış': *qara tünüg keçürsedim I agır um uçursadim I yeıigenig qaçursadım I saqış içre künüm ıugdı* 'karanlık gecenin geçmesini diledim, uykuyu uçurmak istedim; yedi kardeş yıldızını kaçar kerre saydım; sayarken güneşim doğdu' (s.554), *[saq-* 'saymak': *bardı eren qonuq kôrüp qutqa saqar I qaldı yawuz oyuq kôrüp ewni yıqar* 'konuk gördüğünde uğur sayan kimseler gitti, bir karartı gördüğünde evini yıkan kötüler kaldı' s.55],

tıD-(ı)ş 'engellik, engel oluş' (s.205), *[tıD-* 'geri koymak. men etmek'],

kör-(ü)ş 'bakış, bakma'(s.186 = RD, c.I, s.285), *[kör-* 'görmek, bakmak' s.267),

aDr-(ı)ş 'ayrılış': *kizlep tutar sewüklük I aDrış küni belgürer I başlıg kôzüg yapsama I yaşı anıg sawruqar* 'sevgiyi gizli tutar, ayrılık günü belirir; yaralı gözü kapatma, onun yaşı fışkırır, savrulur' (s.353), *[aDır-* 'ayırmak'],

üDr-(ü)ş 'seçme, nesnelerin arasından birini seçme' (s.61), *[üDür-* 'seçmek, üstün tutmak'],

alqı-ş 'dua etme, övme, birinin iyiliklerini sayma' (s.61), *[alqa-* 'alkışlamak, övmek'],

qarg-(ı)ş 'Janet etme, ilenme': *tehri qargışı anıg üze* 'tanrının laneti onun üzerine' Kaşgarı'ya göre bu sözcük sıfat olarak da kullanılır: *kargış kişi* 'lanetlenmiş kişi' (s.232), *[qarga-* 'lanet etmek, beddua etmek; lanetlemek'],

-(ü)ş ekini alan *ük-* eylemi zarf olarak kullanılır. Kaşgarlı bu sözcüğü isim-fiiller sırasında verdiğine göre söz konusu sözcüğün fiilimsi anlamını yitirmediğini düşünmektedir:

ük-(ü)ş 'çok' (s.47), *bu er ol üküş qaıurgan* 'bu adam çok övünen, sevinen, gülen kişidir' (s.257), *tirig esen bolsa lafı üküş körür* 'yaşayanın başı esen gitse, çok şaşılacak şeyler görür' (s.43), [*ük-* 'yığmak', 'biriktirmek': *ol yarmak ükdi* 'o, para biriktirdi' s.94],

C- Sıfat, Sıfat-fiil Yapma İşlevi:

Yedi örnekte, söz konusu eki almış sözcüklerin sıfat, sıfat-fiil olarak kullanıldığını görürüz:

uw-(u)ş etmek 'ufalanmış ekmek'(s.42),

yawa-ş kişi 'yumşak huylu adam'(s.449),

igd-ı-ş yılqı ' haşarı; bir şeyden huylanıp yürümeyen, geri geri giden hayvan' (s.43), [...] inat etmek' kökünden türemiştir(RD, c.III, s.32): *ol anar igedi* 'o, ona kafa tuttu, inat [...] s.556],

bil-(i)ş 'biliş, tanış; bilen, bilici' (s.[illegible]O), (Kaşgarlı, bu sözcüğün mastar olarak değil de [...] olarak kullanıldığını söyler. s.184; fakat biz Divan'da sözcüğün böyle kullanımını [...]madık.)

borba-ş 'neresinden çıkılacağı belli olmayan. karışık': *borbaş ış* 'karışık iş' (s.231), [...] "işi sallamak, savsaklamak, üzerine düşmemek'],

batr-(u)ş suw 1-'bulanık su', 2-'bir çeşit erişte çorbası' (s.231), *[batur-* 'saklamak, [...]mak, bağlamak'],

qarg-(ı)ş kişi 'lanetlenmiş kişi' (s.232),

C- Kalıcı İsim Yapma İşlevi:

-(ı)ş / -(i)ş, -(u)ş / -(ü}ş ekini alan bir çok isim-fiil zamanla eylem anlamlarını yitirir ve [...]ikle somut bazen de soyut varlıklara isim olur:

teg-(i)ş 'her şeyin sonu bitimi' (s.185) [hem Clauson hem de Dankoff bu sözcüğün [...]'ulaşmak' kökünden geldiğinde hemfikirdirler]

al-(ı)ş 'su ağzı ve suyun havuza döküldüğü yer' (s.43), *[al-* 'almak': *ol alımın aldı* 'o, [...]acağını aldı' s.94],

ül-(ü)ş- ül(ü)g 'pay, hisse' (s.43), [*ü/-'bölme pay etme' RD, c.JII, s.59],

bur-(ı)ş 'derideki ve elbisedeki buruşukluk' (s.184), *[bür-l*bur-* 'büzmek': *olyançuq [...]ğzı bürdi* 'o, torbanın ağzını büzdü' s.266],

bıç-(ı)ş 'büyüklerin konukluğuna, düğününe, davetine gidenlere verilen ipekli kumaş' [...]s.184), *[inç-* 'kesmek, biçmek' s.265],

bag-(ı)ş 'parmakların ve başka uzuvların ek yerleri; kamışla kamışa benzeyen şeylerin [...]ğumları da böyledir' (s.184), *[ba-* 'bağlamak, örgü yapmak' *ol atıg badı* 'o, atı bağladı' [...]s.553],

bul-(u)ş 'kişinin yaptığı işten kazancı' (s.184), *[bul-* 'bulmak': *vi yarmaq buldi* 'o, [...]para buldu' s.275],

bol-(u)ş 'sözle yardım': *ol mana boluş qıldı* 'o, bana sözle yardım etti' (s.184), *[bal-* [...]olmak' s.30],

taw-(ı)ş 'his, duygu, kımıldama' (s.185, 517)

çıq-(ı)ş 'çıkar menfaat': *ol ışıa çıqış yok* 'o işte çıkar yok'(s.185), *[çık-* 'çıkmak': *küç eldin kirse ıôrü tühlükten çıqar* 'zor (zulüm) kapıdan girince görenek bacadan çıkar' s.273-495],

sor-(u)ş 'buğday başaklarındaki taneler sertleşmeden önce, başak alevde ütülür (ütmek: ateşten veye yüksek bir ısıdan geçirmek), sonra döğülerek yenir' (s.185),(sor- 'emrrıek, içine çekmek' GC s.855 - RD c.III, s.165],

sög-(ü)ş (Oğuzca) 'kebap etmeye yarar oğlak, yahut kuzu'(s.185), *[*sög--* 'kebap etmek, kızartmak' RD, c.III, s.166],

qar-(ı)ş 'karış' *bir karış* 'bir karış' (s.185), [Clauson, bu sözcüğün *qarı, qarış, qarış-* ve *karşı* sözcüklerinin de türediği **qar-* köküne dayandırmaktadır GC, s.663],

qog-(u)ş (]) 'değirmen oluğu, oluk', *ıegirmen qoguşı* 'değirmen oluğu' (s.185),

qog-(u)ş (2) 'ok yapmak için kesilen ağaç, huş ağacı'(s.185), [Dankoff; *qow-* 'kovmak, kovalamak; sürmek' eylemini her iki sözcüğün türediği kök olarak göstermektedir: RD, c.III, s.144],

keç-(i)ş 'ırmağın, derenin geçidi': *ol keçişni suw ele/ti* 'su, o geçidi, o köprüyü götürdü' (s.186),

ker-(i)ş 1- 'üstüne çıkılabilen dağ tepesi'(Oğuzca); 2-'atın yamı sırtı': *keriş yagrı oğulka qalır* 'sırt yağırı oğula kalır' (s.186), *[ker-* 'germek, çekip uzatmak; kapatmak (karlukça); üremek; havlamak'),

kir-(i)ş (1) 'bir adamın akarlarından olan geliri'(s.186), *lkir-* 'girmek': *ol ewke kirdi* 'o, eve girdi' s.267),

kir-(i)ş (2) 'yay kirişi'(s.186), : *qurug yıgaç egilmes qurmış kiriş tügülmes* 'kuru ağaç eğilmez, kurulu kiriş düğülmez' (s.108), [Dankoff: her iki sözcüğün de *kir-* 'girmek' kökünden türediğini söyler. (RD, c.111, s.106-107) Bizce *kir-(i)ş* (2)'nin *ker-* 'germek, çekip uzatmak' kökünden gelmesi semantiği bakımından daha uygundur],

yag-(ı)ş 'İslamdan evvel Türklerin adak için, yahut Tanrılara yakınlık elde etmek için putlara kestikleri kurban' (s.448), *[yag-* 'yağmak, dökmek' kökünden türemiştir ve esasen özel olarak; 'içilen içkiden mabut payı olarak yere dökmek' anlamındadır. GC, s.908],

yawa-ş 'başı sert (inatçı) olmayan her hayvan için kullanılır': *qoldaş bile yaraşgıl I qarşıp adın üdürme I bek tut yawaş taqagu I sülün yazın ederme* 'arkadaşın ile yaraşıklı ol, ona aykırı giderek başkasını seçme, yavaş huylu tavuğu sağlam tut. kırda sülün arama' (s.449), [< **yawa-* kökünden türemiştir GC s.880],

aDr-(ı)ş 'ikiye ayrılan yolun başı' (s.61), *[aDır-* 'ayırmak'],

arq-(ı)ş 1- 'kervan': *yıraq yer sawın arqış keldürür* 'uzak yerin salığını kervan getirir' 2- 'yurdundan arı düşmüş birine gönderilen kimse, elçi haberci, mektup': *anıg arqışı keldi* 'onun habercisi geldi' (s.61), *[arqa-* 'yoklamak, arayıp taramak (Oğuzca)' (GC, s.217): *of anıg ewin arqadı* 'o, onun evini yokladı' s.145],

eg-(i)ş 'maden eritildiği zaman çıkan pislik', *[ege-* 'eğelemek, gıcırdatmak': *ol biçek egedi* 'o, bıçak eyeledi'],

ig-(i)ş 'bir şeyden huylanıp gidemeyen, geri geri giden hayvan' (s.73), *[ige-* 'inat etmek'],

arw-(ı)ş 'büyü, efsun': *arwış arwaldı* 'büyü yapıldı' (s.130), *qam arwış arwaldı* 'şaman büyü yaptı' (s.144), *[arwa-* 'büyü yapmak'],

bulga-ş 'düşmanın gelmesi üzerine halk arasına düşen karışıklık' (s.231), *[bulga-* 'bulandırmak'],

terge-ş 'sıkıntı, kalabalık yüzünden yürümekte güçlük' (s.231), *[*terge-* < *terig* 'derme, deriş'< *ter-* 'bir araya getirmek, toplamak'],

suwsu-ş 1- 'buğdayın gücü gittikten sonra alman son suyu', 2- 'üzerine su katılan ayran' (s.231), *[suwsı-* 'sulanmak, sulu olmak': *sirke suwsıdı* 'sirke sulandı' s.569]

qatl-(ı)ş 'nehrin kollarının birleştiği yer; su kollarının birleştiği yerde oluşan su birikintisi' (s.231), *[katıl-* 'karıştırılmak; erkek-kadın çiftleşmek': *arpa ügür birle qaıldı* 'arpa darı ile karıştırıldı' s.329],

qırı-tış 'gerek insanın ve gerek başkasının yüzünün rengi' (s.231), *[*qırt-* < *qır-* 'kazımak, bir şeyi kökünden çıkarmak; kırmak' GC, s.649],

Bazı örneklerde, *-(ı)ş / -(i)ş, -(u)ş / -(ü)ş* ekiyle isimleşen sözcüklerin isim tamlamasında ikinci öğe (tamlanan) olduğu görülür:

suw ıergeşi 'derenin kollarındaki suyun toplandığı yer' (s.231),

yer qırtışı 'yer yüzü' (s.231),

Ek isim-fiil veya isim yaparken, isimden isim, isimden fiil yapma eklerini veya isim çekim eklerini aldıklarını görürüz; bu da bize bunların gerçekten ya bir eylemin, yada bir varlığın adı olduğunun en güzel kanıtıdır:

kel-(i)ş-lig bar-(ı)ş-lıg ew 'gelen ve gidenin evi, konuk odası'(s.186), *[kel-* 'gelmek' s.29], *[bar-* 'varmak, gitmek'],

uq-tuş-luğ kişi 'anlayışlı kişi'(s.42),

uq-tuş-luğ er 'anlayışlı adam'(s.85),

yöw-(ü)ş-lüg - yôwüşlüg kelin küdegü yawaş bulur 'armağanlı gelin, güveyiyi yumuşak huylu bulur'(s.449),

yum-ıış-çı 'melek' Bu sözcüğün kullanımıyla ilgili Kaşgarlı'nın ifadeleri B. Atalay ve Dankoff tarafından değişik anlamlar doğuracak şekilde farklı çevrilmiştir. Atalay:

"yumuş: İki ve ikiden ziyade kimse arasında elçilik. Bu sözden alınarak, *melek'e yumışçı* denebilir; çünkü *melek* Arapça *alük* kelimesinden alınmıştır, "elçilik" demektir. Türkler melek ismini hiç bilmezler." (s.449 = BA, c.III. s.12)

B. Atalay'ın bu çevirisinden, Kaşgarlı'nın. dini etkenlerle dilimize Arapçadan giren terimlere, Türkçe bir sözcükten yeni bir terim türeterek karşılık bulma çabası içinde olduğunu anlamaktayız. Bu ifadelere göre *yumuşçı* ismi kullanılmasına rağmen *melek* anlamında kullanılmamaktadır ve Kaşgarlı tarafından dini bir kavram olan *melek* ismine karşılık olarak önerilmektedir. Dilini seven her aydından da bu davranış beklenir.

Dankoff un çevirisi şöyledir:

'yumtş, yumış "A message *(ri.wıla)"* between two men, or other. Hence they call "an angel *(malak)": yumışçı* since the word *malak* [in Arabic) derives from *alük* meaning "message" (risāla)." The Turks do not know any word for "angel. - *yumuş, yumış* iki kişi veya başkası arasında mesaj (ileti). Arapçadaki melek, mesaj anlamındaki *alük'tan* türediğinden dolayı meleğe *yumışçı* derler. Türkler *"me/ele"* için herhangi bir kelime bilmezler.' (s.449 = RD, ell, s.152)

Dankoff'un bu çevirisinden ise *yumışçı* isminin *melek* terimini karşılayacak şekilde kullanıldığını ve Türklerin Arapça bir sözcük olan *melek* ismini hiç bilmedikleri anlamını çıkarırız. Bizce B. Atalay'ın çevirisi daha doğrudur. Kaşgarlı var olan sözcüğe, dini bir terimi karşılayabilmek için yeni bir anlam yüklemek istemekte, bu düşüncenin doğruluğunu göstermek için de *yumışçı* ile *melek* sözcükleri arasındaki anlam paralelliğini vurgulayarak *melek* kelimesinin morfolojik açıklamasını yapmaktadır.

qar-tıış-la-dı - ol barçın qarışladı 'o, ipek kumaş karışladı' (s.590),

sor-tuiş-la-dı - ol tang soruş/adı 'o, buğday başağını (yemek için) üttü' (s.591),

yawa-ş-la-n-dı - er yawaşlandı 'adam yavaşladı, dölek leşti, yumşak huylu oldu' (s.492),

qog-Iuış-la-n-dı - suw qoguşlandı 'su fışkırdı' (s.400),

qarşadi < qarış-a-dı= ol tonug qarşadı 'o, giysiyi karışladı, karışla ölçtü' (s.570),

ıoqı-iş-ka - qoDgıl mana aqılık bolsun maha ayaga I ıDgıl meni ıoqışqa yôwgil mana ulaga 'beni bırak, eliaçıklık benim takma adım olsun; beni savaşa gönder, bana yardım et (s.520)

-(ı)ş I -(i)ş, -(u)ş I -(ü)ş ekiyle yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi isim-fiil ve isim haline giren fiil kökleri, on sözcükteki istisna hariç; *-IOS- I -(i)ş-, -(u)ş- I -(ü)ş-* ekiyle bu kez ortaklaşma ve birliktelik ifade edecek şekilde türerler:

öpüş- öpüş-: ol menig birle öpüşdi 'o, benimle öpüştü' (s.99)

baqış= baqış-: olar bir birke baqışdı 'onlar birbirine bakıştılar' (s.320),

uwuş- uwuş-: ol mana eimek uwuşdi 'o, bana ekmek ufalamakta yardım etti' (s.102),

çalış - çalış-: ol menig birle çalışdı 'o, benimle güreşti' (s.322),

boluş - boluş-: ol mana boluşdi 'o, benden yana çıktı· (s.322),

ıawış - ıawış- Bu sözcüğün çekimli eylem haline rastlamadık; ancak *"-gani -gen"* ekini almış örneğini saptadık: *satışgan ıawışgan.* Bu sözler *sattı* ve *ıawdi* sözlerinden alınmıştır. (s.258 = BA, c.l, s.519)

buluş- buluş-: olar ekki bir birig bulışdı ' onlar ikisi buluştular' (s.322) vb.

İstisnalar, yani *-(ı)ş I -(i)ş, -(u)ş I -(ü)ş* ekiyle mastar olup da *-(ı)ş- I -r;Jş-, -(u)ş- I -(ü)ş-* ekiyle, birlikte-karşılıklı yapılan eylemleri anlatan yeni kelimeler oluşturamayan fiiller şunlardır:

tapış (s.184), *ötüş* (s.42), *ülüş* (s.43), *bagış* (s.184), *sôgüş* (s.184), *qarış* (s.185), *yumış* (s.449), *yawaş* (s.449), *oynaş* (s.73), *arqış* (s.6 I), *bulgaş* (s.231), *suwsuş* (s.231)

Karşılaştırma

Kutadgu Bilig'te de *-(ı)ş I -(i)ş, -(u)ş I -(ü)ş* ekinin. Divarı'daki işlevine paralel işlevler yüklendiğini görürüz. Ek, çoğunlukla karşılıklı yapılan eylemlerin adı olan isim-fiiller yapar:

baqış 'bakış, bakma, bakışma' *yiti közlüg ol kör baqışı yıraq* (1855),

kiheş 'danışma, görüşme' *qamug qılgu işke kiheş ol emi* (5651),

söküş 'söğme *isizke söküş eDgü ôgdi bulur* (239),

toqzş 'savaş' *uzatma işiñ sen çerig tir toqzş* (2365) vb.

Bunun dışında diğer eylemlerin adı da olabilen sözcükler de türetir:

keçiş 'geçme' *ıirigke bu neiidin keçiş yok kadaş* (3665),

ağış 'yükseliş, çıkış' *bu eDgü agış teg ağır agguka* (903), vb.

Ek, eylem özelliğini yitirip somut veya soyut kavramlara isim olabilen sözcükler de türetir:

çıqış 'menfaat, çıkar' *çıqış kôrmese iş bolur erke qor* (1316).

kiriş 'gelir' *biiigçi küDezgü kiriş hem çıqış* (2774).

yumuş 'hizmet, vazife' *qara saç örühi ölümdin yumuş* (1105),

ulluş 'hisse, nasip, pay, kısmet' *ere} qolsa emgek tegir ol ulluş* (432) -vb.

Eski Türkçe Dönemi için esas başvuru kaynağımız olan A. Von Gabain, *-(ı)ş / -(i)ş, -(u)ş / -(ü)ş* ekini fiilden isim yapma ekleri başlığı altında verir, diğer bir değişle bu dönemde ek, kalıcı isimler yapar:

uruş 'savaş', *[ur-* 'vurmak'], (AVG, s.55),

busuş 'keder', *[busan-* 'üzülmek, kederlenmek'], (AVG, s.55),

yaraş 'sıfat, selamet', *[yara-* 'yaramak'], (AVG, s.55),

sığış 'sıkıntı', *[sık-* 'sıkmak'], (AVG, s.55) vb.

A.Von Gabain, ekin mastar işlevini yansıtan örnek vermez; diğer taraftan Orhun Yazıtları'nda ekin mastar anlamlı sözcük yaptığına dair bir örnek tesbit ettik:

ıegiş 'çatışma' (TT, s.110)

Ekin, Kaşgarlı'da rastladığımız sıfat-fiil yapma işlevine (bk. s.97-8) bu dönemde rastlamadık.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde ekin, Kaşgarlı'da da gördüğümüz iki esas işlevi var:

A- Mastar Yapma İşlevi:

bilişün 'bilişin' (DV 303-10 FKT s.81),

inişde 'inişte' (HŞ 1445-FKT s.81),

gülmeyişi 'gülmeyişi' (At 19-2 FKT s.81) vb.

A- İsim Yapma İşlevi:

Bu dönemde de ek kalıcı isimler yapar. Örnek:

qargış, -qarış, -qarqış 'beddua ,ilenç, lanet': *ol zamanda beg/erin alqışı alqış, qarqış idi* (Dede. XIV. 118-TS),

biliş 'bildik, tanıdık, dost, aşina': *qonuq eyiiti: fülân şehirde bir hi/iş evine qonuq oldum* (Kel. XIV. 85-TS),

qırış 'savaş, harp': *qırış güni öndin deper alpımız salur qazan* (Dede. XIV.]36-TS),

doquş 'çarpışma, mücadele': *daqı düşmanı uzluq ve anulluq birle dibinden qoparmaq tizrek olur, savaş ile ve doquş ile qoparmaqıan* (Kel. XIV. 122-1 -TS),

ülüş 'hisse, pay, kismet, bölük, kısım': *eğerçi aşıkı çohdur, benim gibi yohdur / ben anı külli dilerem, ulluş ile nideyim* (Kadı. XIV. 447 -TS) vb.

Çağdaş Uygur Türkçesi'nde de ekin iki işleve sahip olduğu görülür. Özellike mastar yapma işlevi çok yaygındır:

A- Mastar Yapma İşlevi

ahlitiş 'anlatış', (RÖ, s.38),

biliş 'biliş', (RÖ, s.38),

öginiş 'öğrenme', (RÖ, s.38),

çüşiniş 'açıklama'(RÖ, s.38) vb.

B- İsim Yapma İşlevi

Seyrek olarak kalıcı isimler de yaptığı görülür:

tonuş-biliş 'tanıdık, bildik', (ENN, s.42),

tülüş 1-'ülüş, pay, hisse'; 2-'nasip, kader. kısmet'(RÖ. s.445) vb.

Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde, ekin esas işlevi diğer dönem ve lehçelerde olduğu gibi hareket ve iş isimleri, başka değişle mastar anlamlı sözcükler yapmaktır:

arayış, (TDB, s.184),

söyleyiş, (TDB, s.184),

oturuş (TDB, s. 184) vb.

Bunun dışında yine diğer dönemlerde gördüğümüz gibi kalıcı isimler de yapar:

buluş 'icat',

alış-veriş 'ticaret' vb.

Bölüm il

Sıfat-fiiller (Partisipler)

Sıfat-fiiller, fiilimsilerin isim ve çoğunlukla sıfat olarak kullanılan bölümüdür. Cü içinde sıfat görevi yapmaları, sıfat tamlamalarında tamlayan olmaları bakımından sıfat. k zaman da isim görevi yapmaları nedeniyle isim olurlar:

konuşan çocuklar: sıfat

kaçacak delik ara-: sifat

yiyecek: isim

çekecek: isim vb.

Sıfat-fiiller, nesnelerin hareket özelliklerini karşılarlar. Bu yönüyle fiil şekli o kabul görürler. Diğer yandan bunlar, hareket özelliklerini belirtmek suretiyle nes

İlgi çekici nokta daha sonra belirteceğimiz gibi, Kaşgarlı -kendisi de Uygur (Karahanlı) olması nedeniyle- genellikle Uygur dilinde konuşanların ve onlara uyanların Türkçesini öne çıkarırken; burada Oğuzlara ait bir şekli öne çıkarmasıdır.

Kaşgarlı eserinin birçok yerinde söz konusu ekin "Oğuz"lara ait olduğunu belirtir:

"Bu ayırımdan doğrudan doğruya fail olan *et ıoğraguçı, ewke uğraguçı* gibi ki, et doğrayıcı, eve uğrayıcı demektir. Oğuzlarla Kıpçaklar ve göçebelerden kendilerine uyanlarla Suvarlar *ttogradaçı, tugradaçı* derler, kuralı geçmiştir." (s.582 = B.ı\,c.III, s.314)

veya;

"Bu ayırımdan ismi fail, öbür Türklere göre *suwgarguçı, ıolrgurguçı;* Oğuzlara göre *toIrgurdaçı, suwgardaçı* şeklindedir" (s.394 = B.A,c.11, s.256).

veya;

"Bu ayırımdan ismi fail öbür Türklerin dilinde *ıapınguçı, yükünguçı* şeklindedir. Oğuzların dilinde ismj fail *tapındaçı, yükündeçi* şeklini alır." (s.350 = B.A,c.JI, s.168)

başka bir yerde;

"Bu ayırımın doğru faili *ıawraıguçı, tepretgüçi* şeklindedir. Oğuzca'da *tawrattaçı tepretıeçi* olur." (s.442 = B.A. c.II, s.360)

Bu ek, bir eylemi arasıra yapan bir özneyi bildiren kelimeler türetir. Kaşgarlı bir işi devamlı yapanı, başka bir deyişle bir mesleği bildiren kelimelerin, söz konusu ekle değil "ek yığışması"la oluşan *"<ıgçı"* şeklinin fiillere eklenmesiyle yapıldığını söyler:

"Hısımlar, dünürler arasında gelip giden adama Oğuzlar *yorıgçı* derler, *yorıdaçı* demezler. Bütün Türk dillerinde olduğu gibi çiftçiye *ıarıgçı* derler *ıarıdaçı* demezler. (s.292-293 = B.A., c.Il, s.51)

Ek, fiil kök ve gövdelerine eklenir. Karşımıza çıkan on beş örnekte sıfat görevindeki sözcüğün, önünde isim olmadan kullanıldığını görürüz:

bar-daçı 'gidici, giden' (s.281, 290,291), *[bar-* 'varmak. gitmek'].

ıur-daçı 'kalkıcı, kalkan' (s.281, 290,291). *[tur-* 'durmak; çıkmak, yükselmek: a. yakta durmak, kalkmak; zayıflamak'],

bitii-deçi 'yazdıncı' (s.424), *[bitil-* 'yazdırmak' s.415],

kôzet-teçi 'gözetici' s.424), *[közet- < köz at-* 'gözetmek'],

uğra-daçı 'uğrayıcı' (s.582), *[uğra-< uğur* 'zaman'],

toğra-daçı 'doğrayıcı (s.582), *[togra-* 'doğramak' s.566],

ıolıġur-dạçı 'doyurucu' (s.394), *[toDgur-* 'doyurmak, bıktırmak' < **to-* 'dolmak': *ewlig ıoligursa kȏzi yolqa bolur* 'ev sahibi konuğun karnını doyursa gözü yolda olur s.355],

suwgar-daçı 'suvarıcı' (s.394), *[suwgar-* 'sulamak, su vermek': *ol at suwgardi* 'o, at suladı' s.360],

ıapın-dạçı 'tapınan hizmet eden, tapınıcı' (s.350) *[tapın-* 'tapmak, hizmet etmek': *men tehrike tapındım* 'ben Tanrı'ya tapındım' s.337],

yükün-deçi secde eden, secde edici', (s.350), *[yükün-* "secde etmek, ibadet etmek': *qui ıeiïrike yükündi* 'kul Tanrı'ya ibadet etti' s.479]

ıawraı-taçı 'acele edici, acele eden' (s.442), *[tawraı-* 1-'acele etmek, acele ettirmek'; 2-ip eğirmek' s.429],

tepret-teçi' 'depredici, depreden (s.442), *[tepret-* 'hareket etmek, kımıldatmak' s.429],

ıut-taçı 'tutucu' (s.414), *[tut-* 'tutmak, yakalamak' s.441-2],

sat-taçı 'satıcı' (s.414), *[sat-* 'satmak' s.413),

Eylemsi bazen önündeki ismi niteleyerek onunla sıfat tamlaması kurar.Böyle **dört** örnek saptadık:

bar-daçı er 'gidici, varıcı,varan adam' (s.17), *[bar-* 'varmak, gitmek'],

kel-deçi er 'gelici, gelen adam' (s.17), *[kel-* 'gelmek' s.29],

bol-dạçı buzagu öküz ara be/gülük 'öküz olacak buzağı bellidir.' (s.263), *[bol-* 'olmak' *ol us boldı* 'o, iyiyi kötüyü ayırdetti' s.30],

ȏl-deçi sıçgan müş taşaqı kaşır 'ölecek sıçan kedi taşağı kaşır.' (s.220), *[öl-* 'ölmek' s.12],

Ek, bir işi arada sırada yapan özne görevli sözcükler türetirken. bazı örneklerde bu öznelerin **gelecek zaman** anlamı kazandıkları görülür:

ȏldeçi sıçğan miiş taşaqı qaşır 'ölecek sıçan kedi taşağı kaşır' (s.220),

boldaçı buzagu öküz ara be/gülük 'öküz olacak buzağı bellidir' (s.263)

Eski Türkçe'de gelecek zaman eki görevini üstlenen ekin Divan'da bu işlevi yüklenmesi çok az görülür:

qaçan körse anı türk I (bodun) ayga anıg ay-daçı muhar tegir ulugluq I munda naru keslinür (bir adamı överek) "Türklerin boyları onu gördükleri zaman diyecekler ki: "şan şöhret ve ihtişam buna yakışır ve o kişiden sonra mahrum edilecektir. '(s.177),

Sadece **bir** örnekte, söz konusu ekle sıfat- fiil olmuş kelimenin, ismin "yönelme

hali"eklerinden olan-kaile birlikte kullanıldığını saptadık:

qol-daçıqq.! miñ yagaq I barça bile ayruq tayaq 'dilenciye bin ceviz, bunun hepsiyle beraber, ayrıca dayak (s.210) *[kol-* 'rica etmek istemek': *ol mendin neh qoldı* 'o, benden bir şey istedi' s.277]

Sadece **iki** örnekte, fiilere getirilen *-ma I -me* ekini alarak olumsuz bir anlam kazanmış sıfat-fiile rastladık:

ol er et togra-!J1S!.daçı ıurur 'o adam et doğramayıcıdır'(s.583), *[togra-* 'doğramak' s.566],

ol yük yükle-medeçi turur 'o yük yüklerneyicidir' (s.583), *[yükle-* 'yüklemek': *ol teweke yük yükledi* 'o, deveye yük yükledi' s.579],

Ekimiz kalınlık-incelik uyumuna uyar. Kaşgarlı. ekin ilk ünsüzünün aslında sedalı olması gerektiğini söyler:

"Oğuz ve Kıpçak dillerinde *bitiıdeçi; közeıteçi* denir. Aslı *közetdeçi'dir;* idgam olunmuştur." (s.424 = B.A c.II s.318)

Ekteki birinci ünsüzün, bir istisna dışında. *"biti!-ffeçi"* (s.424) ünsüz uyumu (consonant harmony) kuralına uyduğunu görürüz:

bdt-f!:açı (s.281, 290,291),

közeffeçi (s.424) vb.

Ekin ikinci ünsüzü *ç* sesinin sedalı hali yoktur:

tolr̀gur-ḍaçı (s.394),

tapın-{!,aç_ı (s.350)

Karşılaştırma

Kutadgu Bilig'te de ek karşımıza, fiillerden sıfat yapan bir ek olarak çıkar:

bildeçi 'bilen, bilici' *işim barça sındı yoq ol bildeçi* (1615),

boldaçı 'olan, olucu' *usa! olmagıl ay ıirig boldaçı* (1066),

keldeçi 'gelen, gelici' *kidin keldeçike özüm sözlegü (* 192),

tahladaçı 'şaşıran' *kôrüp tahladaçı qanı bir mum* (6480) vb.

Bazı örneklerde sıfat-fiilin tamlama kurduğu görülür:

yaruttaçı 'parlayan, parlatıcı' *yaruttaçı yol (*4341),

sôzledeçi 'söyleyen, konuşan' *sôzlediçi kişi* (207) vb.

Ekin gelecek zaman kipi görevini üstlenmesi, Kaşgarlı'da olduğu gibi seyrektir:

öldeçi 'ölecek' *tirig boldun erse özün öldeçi* (1066) vb.

Ek Kaşgarlı'da olduğu gibi;

a-ünlülerin kalınlık incelik uyumuna uyar:

iahlq-dqçı (6480), *kg_l-dg_çi* (192),

b- ünsüz uyumu (consonant harmony) kuralına genelde uyar:

yarut-tqçı 'parlatan, parlatıcı'(4341),

yet-teçi 'yetişecek'(388),

öl-!f.eçi (1066) vb.

Eski Türkçe dönemindeki metinlerde ekin: sözcük türetme ve fiil işletme eki olarak iki işlevinin olduğunu görürüz:

A- İsim Yapma İşlevi

Bu dönemde sık kullanılan bir ektir. Eylemin gösterdiği işi yapanı anlatır:

kelleci 'gelecek olan(lar)' (TT. s.105)

qanığlandaçı 'cehd edici' *[qatığlan-* 'katlanmak"] (A.V.G s.55),

kelıeçi 'gelici, gelen' *[kel-* 'gelmek'] (A.V.G s.55),

B- Fiil İşletme İşlevi (Gelecek Zaman Eki)

Ekin bu işlevi yüklenmesi daha ziyade kitabelerde görülür. Yazmalarda çok ender görülür:

ölteçi sen 'öleceksin' (A.V.G s.82),

kelteçimiz 'gelereğiz'(A.V.G s.82) vb.

Örneklerden de görüleceği gibi ekin bu dönemde II. tip gelecek zaman eki işlevi varken Karahanlı Türkçe'si döneminde artık bu işlevini yitirmeye başlar. Şekil özelliklerinde göze çarpan farklılıklar yoktur: Ek kalınlık-incelik ve ünsüz uyumu kuralına (consonant harmony) uyar.

Eski Anadolu Türkçesi ve devamında Çağdaş Türkiye Türkçesi' nde bu eke rastlanmaz. Kaşgarlı'nm Oğuzlara ait olduğunu söylediği (bk. s.44) bu ek, Çağdaş Uygurca'da da yoktur.

2- *"ı-ğuçı I güçi, -quçı 1-küçi":*

Kaşgarlı eserine esas olarak "Çigil", "Kaşgar", "Balasagun", "Argu", "Barsgan", "Yukarı Çine" vb.bölgelerin Uygur Türkçesi'rıi örnek almıştır. Buna rağmen kitabın "sıfat-fiiller"i açıkladığı bölümünde, (s.17-18) Uygurca'ya ait bu şekilden söz etmez; ancak ismi fail konusu geçtikçe *-ğuçı I güçi, -quçı 1-küçi* ekinden örnekler verir:

"İsmi fail: Bu ayırımdan salim (içinde. *elif: vav: ye* bulunmayan kelime) olan ismi fa.il *bitig bititgüçi, at kôzeıgüçi* gibi ki, 'mektup yazdırıcı. ·at gözetici' demektir. (s.424 = BA. c.11, s.318),

Söz konusu ekin işlevi, yukarıda Oğuz ve onlara yakın Türk boylarına ait olduğunu belirttiğimiz *-daçı I -deçi, -taçı I -teçi* eki ile aynıdır: bir işi her zaman değil de aralıklarla yapanı bildirir. Her iki ekin işlevinin aynı olduğunu *-daçı I -deçi. -tuçı I -ıeçi* ekini işlerken Kaşgarlı'nın kendi ağzından vermiştik.

Bu ekle sıfat-fiil haline gelmiş yirmi altı değişik sözcüğe rastladık:

bar-ğuçı" 'gidici'(s.292), *[bar-* 'varmak. gitrnek].

ıur-ğuçı 'kalkıcı, kalkan'(s.292), *[tur-* 'durmak: çıkmak. yükselmek; ayakta durmak, kalkmak; zayıflamak'],

ya qur-ğuçı 'yay kurucu'(s.292), *[qur-* 'kurmak, germek, toplamak; himaye etmek' s.267),

tawar qap-ğuçı 'mal kapıcı'(s.292), *[qap-* 'kapmak (burada), çalmak; dokunmak, çarpmak, uçurmak; hücum etmek ve defetmek' s.265],

at suwgar-ğuçı 'at sulayan kimse'(s.292); *suwgar-guçı* 'suvarıcı'(s.394), *[suwgar-* 'sulamak, su vermek' s.360],

oligur-ğuçı 'uyandırıcı, uyandıran'(s.292). toDgur-'uyandırmak, uyarmak' < **oD-* 'uyanmak': *o mini oligurdı* 'o beni uykudan uyandırdı's.120),

tagqa ag-quçı 'dağa çıkıcı, dağa çıkan'(s.292), *[ag-* 'çıkmak, belirmek; aşmak, yükselmek; değişmek, başkalaşmak, bozulmak. meyletmek. dönmek· *ol tagqo agdı* 'o. dağa çıktı' s.96],

qoy sag-quçı 'koyun sağıcı'(s.292), *[sag-* 'sağmak': *er qoy sagdı* 'adam, koyun sağdı' s.271],

ewke kir-güçi 'eve girici'(s.292), *[kir-* 'girmek' s.267),

at sür-güçi 'at sürücü, at süren kimse, (s.292), *[sür-* 'sürmek, koğrnak, sürgün etmek; devam etmek' s.267],

yarmaq ıer-güçi 'para deren, toplayan kimse'(s.292), *lfir- - ter-* 'bir araya getirmek, toplamak'],

kel-güçi 'gelici, gelen' (s.424). *[kel-* 'gelmek' s.29].

biiig bitit-güçi 'mektup yazıcı' (s.424), *[biiii-* 'yazdırmak s.415].

at kôzei-güçi 'at gözetici' (s.424), *[köze!-< köz ut-* 'gözetmek'],

ewke uğra-ğuçı 'eve uğrayıcı'(s.582), *[ugra-* 'uğramak': *hey ahar uğradı* 'bey, ona uğradı' s.140),

et ıogra-ğuçı 'et doğrayıcı (s.582), *[togra-* 'doğramak· s.566].

ôgün-güçi ıiminde arta tur 'kendini öğen donunu kirletir' (s.11 O), *[ögün-* 'kendini övmek': *ol ôzin ôgündi* 'o, kendini övdü' s.11 O],

ıut-ğuçı 'tutucu'(s.414), *[tut-* 'tutmak, yakalamak· s.441-2J,

saı-ğuçı 'satıcı, satan' (s.414), *[sat-* 'satmak' s.413J.

ıapın-ğuçı 'hizmet eden, hizmet edici'(s.350), *[tapın-* 'tapmak, hizmet etmek' s.337],

yükün-güçi 'secde eden, namaz kılan, büyük önünde baş eğen' (s.350), *[yükün-* 'secde etmek,ibadet etmek' s.4 79]

tawraı-ğuçı 'acele eden, acele edici'(s.442). *[ıawraı-* l-r acele etmek. acele ettirmek· 2-ip eğirmek' s.429],

tepret-güçi 'depredici, depreden' *(s.442),[tepret-* 'hareket etmek, kımıldatmak' s.429].

tolıgur-ğuçı 'doyurucu' (s.394), *[toDur-* 'doyurmak. bıktırmak' < **to-* 'dolrnak: s.355),

Bu ekin kullanımıyla ilgili Kaşgarlı'nın verdiği örnekler arasında ancak bir tanesi açıkça önündeki ismi niteleyerek sıfat tamlaması kurmaktadır:

kül-güçi er 'gülücü adam' (s.292)

Ek kalınlık incelik uyumuna uyar. Ekin ünsüzler inin, ünsüz uyumu (consonant harmony) kuralına uymadığı görülür:

tagqa ağ-guçı ve *qoy sağ-/s.uçı*

biiit-güçi, ıut-ğuçı, kôzet-güçi; kap-guçı vb.

Bunun nedenini Kaşgarlı aşağıdaki iki örneği vererek; şöyle açık larnal...c+...a,

"Burda *gayn* harfinin *kaf* olmasına sebep, iki tane boğaz harfinin yan yana toplanması ve söyleyişinin güçleşmesi yüzündendir; bunlardan birisi. ağırlığı kaldır mak için *~:aı* harfine çevrilmiştir. (s.292 = B.A. c.11, s.50)

Karşılaştırma

Ek Kutadgu Bilig'te de karşımıza ayni işlevle çıkar; bir işi yapan failleri belirten sözcükler türetir:

basguçı 'basan, basıcı' *qalem birle bastı ol il basguçı* (2425).

bilgüçi 'bilen' *biiig bilgüçi er bolur keD ıeıig* (2224),

sôzlegüçi 'söyleyici, söyleyen' *sınap sôzlegüçi ıDuq quılug öz* (433),

sewmegüçi 'sevmeyen' *0kuş sewmegüçi seweri az ol* (2150)

Ek, Kaşgarlı'da olduğu gibi; ünlü uyumuna uyar, ünsüz uyumu (consonant harmony) kuralına uymaz:

yifgüçi 'yeten, yol gösteren' (5336).

ya[-guçı 'yatan' (5339) vb.

Eski Türkçe Dönemi'nde Kaşgarlı'da olduğu gibi, *-taçı / -teçi* ile eş anlamlı sözcükler yapar; işi yapanı bildirirler:

ôlürgüçi 'cani, katil' *[ölür-* 'öldürmek'] (AVG, s.53),

qolguçı 'dilenci' *[qol-* 'istemek, rica etmek'], (AVG, s.53),

qınaguçı 'eziyet eden, eziyet edici' *[qına-* 'eziyet etmek'), (AVG, s.53) vb.

Ek, genellike *-guçı I -güçi* şeklindedir. Seyrek olarak *-quçı I -küçi* şekli de vardır.

Eski Anadolu Türkçesi'nde Oğuzcadaki kelime içi hece başlarındaki ~ sesinin düşme eğilimi göstermesi ve ünlülerinin düzleşmesi nedeniyle ek, *-ıcı / -ici* şekline dönmüştür:

dilenici 'dilenci' (HŞ. 1131- F.K.T),

giderici 'uzaklaştıncı, çıkartıcı, yok edici, kaldırıcı· (HR 114-F.K.T).

turıcı 'kalkan, ayağa kalkan, ayakta duran' (HŞ 2256-FKT),

ôlçerici 'ateşleyici, kışkırtıcı, karıştırıcı': *od ölçerici* 'ateş karıştırıcı· (DV 307-9, FKT)

Örneklerden de görüldüğü gibi ek. bir işi alışkanlık ve hünerle yapanı anlatan sıfatlar yapar ki Kaşgarlı'da incelediğimiz *-guçı I güçi. -quçı /ı-küçi* ekiyle benzerdir.

Çağdaş Uygur Türkçesi'nde ise ek, Kaşgarlı'da rastladığımız gibi; sıkça, fiille belirtilen işi yapan kişi adı türetir:

ezgüçi 'ezici, zalim' (RÖ s.42),

aıquçi 'pamuk atıcısı'(RÖ s.42),

oquıguçi 'öğretmen'(RÖ s.42),

tekşürgüçi 'araştırıcı' (RÖ s.42) vb.

Aynı ek yukarıdaki işlevini bazı örneklerde sıfat-fiil anlamlı sözcüklerle yapar:

énikliguçi '(gramer) tanımlayan, belirten, açıklayan"(E.N.N s.125).

kôrgüçi 'gören'(RÖO s.42) vb

zulmet ara yalguz uçqan kök quşi I bu cay/arda sen söy-güçi bahar bar 'karanlıkta yalnız uçan gök kuşa *I* bu yerlerde senin sevdiğin bahar var' (R.Ö s.105)

Örneklerden görüldüğü gibi ekin ikinci ünlüsü hiç değişmez, Çağdaş Uygurca'da tüm *ı* seslerinin i'ye dönme eğilimi vardır; kısacası ek kalınlık-incelik uyumuna uymaz. Bu, ekin şekil yönünden Kaşgarlı'dan (genelde Karahanlı Türkçesinden) ayrıldığı bir husustur.

Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde de Eski Anadolu Türkçesi'nde okluğu gibi çok işlek bir fiilden isim yapma ekidir. Yaptığı isimler, çok ve devamlı yapan veya olan nesneleri karşılar (ME, s.189). Kaşgarlı'da ise bir eylemi devamlı değil de arasıra yapanı anlattığı özellikle vurgulanır. Örnek:

uçucu, görücü, döndürücü, yüzücü vb.

3- *"-gan I-gen "*

Kaşgarlı'rnn; adına, eserinin başında 'Sıfat Sayılmayan - Aslında Sıfat olmayan - Sıfatlar Üzerine Söz' başlığı altında yaptığı listede yer verdiği sıfat-fiil yapan eklerden ikincisidir. Bu ekin işlevini ve yapısını Kaşgarlı Divan'ın birçok yerinde anlatır:

'Sıfat Sayılmayan - Aslında Sıfat olmayan - Sıfatlar Üzerine Söz' başlığı altında ek hakkında şu bilgileri verir:

İkincisi: Fiilin çok yapılması, sürmesi ve devamı ile vasıflanan faildir. *ol er ol ewke bargan* gibi ki 'o adam evine çok gidendir' demektir. *ol kişi ol bizke kelgen* sözü de böyledir, 'o adam bize çok gelendir' dernektir. Bu çeşit de aslında sıfat olarak tanınmamıştır.(s.17 = BA, c.I, s.24)

Divanın birçok yerinde ekle ilgili yukardakine benzer açıklamalara rastlayabiliriz:

"İşin devamı ve işleyenden o işin çok olarak çıkmasıyle vasıflanan faildir. Bu çeşidin yapısı - bütün ayırımlarda ve bütün Türk boylarınca - emri hazır üzerine kurulur. Bu da kalın

ahenkli ve *ka.f* lı kelimelerde emir sıygası üzerine *gayn, nun, elif* getirmekle yapılır; ince ahenkli, *kef'li* ve çekmeli kelimelerde *gayn* yerine yumşak *kef* getirilir. Emri hazır sıygası *bar* olan fiilde, fiille vasıflanan işleyiciden işin çok olarak çıkması bildirilmek istendiği zaman *ol er ol ewke bargan* ve *ol er ol ışlarqa turgan* sözlerinde olduğu gibi *bargan, (urgan* denir ki 'o adam eve çok giden kişidir', 'o adam işlere çok çalışan. büyük işlere kalkışan adam' demektir." (s.293 = BA, c.JI, s.53),

"Fiilin devamıyla vasıflanan fail sıygası *tapıngan. yükungen* şeklindedir. Bu şekilde *kal, kef, gayn* ve tok seslilerle buna benzer şeyler. yukarıda açıklatmış olduğum yoldadır."(s.350 = BA, c.ll, s.168),

"İşi devam ettirmekle tanılan fail. bütün Türklerin birliğiyle. tok. *goyn* 'lı ve *kaf'i:* kelimelerde *oIrgurgan, ıolrgurgan; ke.f* li kelimelerde *külsirgen* er gibidir ki, sıra ile 'daima uyaran', 'daima doyuran', 'daima gülümseyen adam· demektir. Deveye gelince *kewşengen tewe* denir ki, 'çok geviş getiren deve' demektir." (s.394 = BA. c.ll, s.256),

"İşin devamıyle vasıflarıan fail için *tawratgan ıepretgen* denir; 'o, çok acele ettiren'. 'o, çok hareket eden' dernektir" (s.442-443 = BA. c.ll. *s.360)*

"Fiilin devamıyla vasıflanan fail sıygası, kelimeye *nun, elif, gayn* yahut *nun, elif, kef* getirilmekle yapılır; nitekim bunun kuralı geçmiştir. *ol aıg kozetgen ol, ol ewin beze/gen ol* denir ki, 'o, daima atı gözetendir', 'o, daima evini bezerendir ' demektir. Tok kelimelerde *ol tarıg ıarııgan ol, ol bugday arııgan ol* denir ki, 'o, daima ekincilik edendir". 'o, daima buğday temizleyendir' dernektir."(s.424 = BA, c.11, s.318-319).

"İşin devamı ile vasıflanan fail için *ıogragan ııgragan* denir ki. 'daima doğrayan', 'daima uğrayan,' demektir. Hepsi de bu kural üzeredir." (s.582 = BA, c.III, s.J 14),

"Sıfatlarda kelimenin aslında olmayan bir *kef* ziyade edersin. *er çömdi suwda* sözünden sıfat yapmak istersek *suwqa çômgen er* deriz ki 'suda yüzen, dalan adam' dernektir. Sıfatlarda kelimenin aslında olmayan bir *kef* ziyade kılmış oldun. Kelimenin aslında *kef* bulunursa sıfat belgisi olmak üzere bir *kef* daha getirirsin; kef'lerin birbirine girmemesi için şeddelersin; nitekim *er uragutnı sikti* sözünden sıfat yapmak istersen *sikken er* dersin" (s.202 = BA, c.I, s.401)

Kaşgarlı, ekin bu haliyle daha fazla Uygur lehçesinde kullanıldığını, Oğuzların eki, *-an I -en* şeklinde söylediklerini anlatır:

"Fiillere örnek: Türkler 'o kimse, daima evine gidendir' diyecek yerde *ol ewke bargan ol* derler. Oğuzlarla Kıpçaklar *baran ol* derler. Türklerin *ol er qulını urgan* ol dedikleri yerde bunlar *uran* derler." (s.28 = BA, cl, s.33)

Yine Kaşgarlı, Oğuzlarla Kıpçaklar'ın *-gan I -gen* eki yerine, *-aq I -ek* ekini de kullanabildiklerini şöyle açıklar:

"Bu ayırımdaki kelimelerin sonunda *nun* bulunmak gerekir. Oğuzlarla Kıpçaklar'ın çoğu bu *nun* harfini *kaf* yaparlar. İçi sıkıntılı kişiye *buşgan* denir. Oğuzlar *gayrı* harfini atarak *buşaq* derler. Bu gerçek bir kuraldır." (s.88 = BA. c.l, s.154)

Kaşgarlı *"<gan/ıgen"* ekinin eklendiği sözcüğe beş ayrı anlam kattığını söyler:

"Birincisi: Şahıs için işin devamı ve yaratılışı yüzünden işin kendisinden çokça çıkması anlamına gelmektedir. *bu oğul ol burnı ıomurgan* 'bu her zaman burnu damlayan, kanayan çocuktur' *bu er ol edgü sawın tiri/gen* 'bu, her zaman iyi ünle yaşayan kişidir'

İkincisi: Sıfatın, sıfatlanan şeyden başkasına geçmesi ve sıfatlanan şey için sıfatın devam etmesi anlamınadır. *bu er of ıonın qurıgan* ve *bu er ol suwug sümürgen* sözlerinde olduğu gibi ki 'bu, sık sık elbisesini kurutan kişidir', 'bu. suyu sömüren kimsedir' demektir.

Üçüncüsü: Sıfatlanan şeyin mef'ul anlamına olmasıdır: *hu er ol qaqılgan soqulgan bu er ol yerdin yerke sürü/gen* (eylemin edilgenlik durumundan söz ediyor)

Dördüncüsü: işleyenin dileği olmayarak işlediği işle vasıflanması anlamınadır: *bu kişi ol sözün unıtgan* ve *bu ıügün of şeşi/gen* sözlerinde olduğu gibi.

Beşincisi: Bu anlamlardan hiç birisi beklenmeyip kelime, salt isim olmaktır: *kôwürgen* 'dağ soğanı' *ıawuşgan* 'tavşan gibi" (s.261-262 = BA. c.I. s.524-525)

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi ek; bir hareketin devamlılığını, sürekliliğini, veya sık ve çok gerçekleşmesini, ifade eden sıfat-fiiller ve artık eylem anlamını yitirmiş isimler türetir.

Eserde bu eki almış çok sayıda örnek olmasından söz konusu ekin oldukça işlek bir ek olduğu sonucuna ulaşabiliriz. *"<gan/ı-gen"* ekini alarak, sıfat-fiil ve isim olarak görev yapan sözcüklerin yer aldığı **yüz yetmiş altı** örnek saptadık. Bunların **yüz kırk dördü** sıfat-fiildir.

-gan /-gen, -qan I -ken ekinin Divan'daki örneklerden iki ana işlevinin olduğunu görürüz:

A- Sıfat-fiil Yapma İşlevi:

Oldukça sık karşımıza çıkar. Yukarıda da belirttiğimiz gibi eylemi yapmayı alışkanlık haline getiren anlammda sıfat-fiiler türetir. Ekin sıfat-fiil olarak türettiği sözcüklerin gördüğü işlevleri şöyle sınıflandırabiliriz:

a- yüklem ismi (predicate noun) olur:

Örneklerin çoğunda *-gan I-gen,* ekini alan sözcükler cümle içinde bu görevdedirler:

opıı-ğan (abu-ğanş-) ol er ol özin kişiden opııgan (cıbıtgan) 'o kendini herkesten gizleyendir' (s.88), *[opıt-(abıt-)* 'gizlemek, örtülmek": *ol özin mendin opııı (cıbıuı)* 'o kendini benden gizledi' s.111]

açıt-ğan - ol küp ol süçigni açıtgan 'o küp içine konan her tatlı şeyi daima acılaştırır'(s.88), *[açıt-* 'ekşitmek; acıtmak': *ol sirke açıtı* 'o. sirkeyi acıttı' s.112],

udu-ğan - bu ot ol kişini uliugan 'bu ilaç, o adamı hep uyutmaktadır.' (s.88), *[uDıt-* 'uyutmak' s.112],

arıı-ğan - ol kişi ol tang arıtgan 'o adam, hep buğday ayıklar' (s.88), *[arı/-* 'temizlemek' s. I 12],

azıı-ğan - ol kişi ol yoldan azıtgan 'o kimse, adamı hep yoldan çıkarır; azdurırs.Sfi), *[azıt-* 'yoldan çıkarmak, azıtmak': *ol anar yol azıttı* 'o, ona yolunu şaşırttı' s. I 12J.

uzaı-gan - bu er ol ışıg uzatgan 'bu adam daima işi uzatır.' (s.88), [uzat- 'uzatmak; geciktirmek': *ol yışıg uzattı* 'o, ipi uzattı· s.1 I 3].

ozıt-ğan - bu er ol atın ozıtgan 'bu adam atını daima ileri sürer.' (s.88), *lozıt-* 'ileri sürmek's.88]

usıı-ğan - bu quyaş ol kişini usıtgan 'bu güneş, şiddetli sıcak adamı çok susatır' (s.88) *[usıt-* 'susatmak': *tuzlu/; et mini usıttı* 'tuzlu et beni susattı's.113],

agıı-ğan - bu keyik ol ıtıg tagqa agıtgan 'bu geyik o köpeği daima dağa çıkartır· (s.89), *[agıt-* 'çıkarmak yükseltmek' *ol anı tagka agıttı* 'o, onu dağa çıkardı.' s.114],

aqıı-ğan - bu tag ol tawraq aqın aqıtgan 'bu dağ yağmuru çabuk akıtır.' (s.89), [aqıt- 'akıtmak; göndermek' s.114],

oqıt-ğan - bu bitig öf kişini oqıtgan 'bu kitap insanı çok okutturur (s.89), [oqıt- 'okutmak': *ol mana biıig okıtı* 'o, bana kitap okuttu· s.114].

ulıt-ğan - bu er ol ılın ulıtgan 'bu adam köpeğini çok uluac (s.89), [ulıt- 1- 'ulutmak', 2- 'eğdirmek, büktürmek' s.114].

unıı-ğan - bu er ol söz unıtgan 'bu adam sözünü çok unutur.'(Oğuzca'da *"unııqan* olması güçlü bir olasılıktır.MA) (s.89), *[unıt-* 'unutmak': *vi sözin ınıttı* 'o. sözünü unuttu· s.115],

anut-ğan - bu er ol ışıg anutgan, 'bu adam daima işlere hazırhkhdır.' (s.89) *[anut-* 'hazırlamak': *ol yagıqa tulum anuııı,* 'o, düşmana silah hazırladı. ·s.1151.

uçur-ğan - bu er ol quşıg uçurgan 'bu adam çok kuş uçurur.' (s.89), (Oğuzca'da **uçurqan* olabilir MA) *[uçur-* 'uçurmak; düşürmek· s.98].

açur-ğan - bu aş ol kişini açurgan 'bu aş insanı çok acıktırır. '(s.89), *[açur-* 'acıktırmak, aç bırakmak': *ol anı açurdı* 'o, onu acıktırdı' s.137 J.

asur-ğan - bu er ol telim osurgan 'bu adam çok aksırır.' (s.89). *[asur-* 'aksırmak": *er asurdi* 'adam aksırdı', s.98],

osur-ğan - bu er ol osurgan 'bu adam çok osurur. ` (s.89). (Oğuzca'da *"osurkan* olabilir. *MA)[osur-* 'osurmak' s.98],

atış-ğan - ol menin birle ok aıışgan 'onu benimle, yarış için, ok atışmak adetidir.' (s.89), *[atış-* 'atışmak': *ol menig birle ok atışdı* 'o. benimle ok atıştı· s.991.

ôpür-gen- bu er ol süt ôpürgen 'bu adamın adeti başkasına süt içirmektir.' (s.89), *[ôpür-* 'içirmek': *ol mana süt ôpürdi* 'o, bana süt içirdi' s.97].

içür-gen- bu er ol telim süçig içürgen 'bu adamın adeti çok şarap içirmektir.' (s.89), *[içür-* 'içirmek': *ol anar suw içürdü* 'o, ona su içirdi s.98).

eDer-gen- bu it of keyikni eDergen 'bu köpek yaban hayvan avını çok aramaktadır.' (s.89), *[eller-* 'aramak, takip etmek, kovalamak': *yazıdakı süwlin eDergeli ewdeki tağaqu ıçğınma* 'kırdaki sülünü ararken evdeki tavuğu kaçırma.' s.224).

ewür-gen- tewür-gen, bıı er ol ışıg ewürgen tewıırgen 'bu adam her zaman işleri evirir çevirir.' (s.89), *[ewür-* 'çevirmek, evirmek; döndürmek. altını üstüne getirmek· s.99J,

ülrür-gen- bu er ol tegme nehni ülrürgen 'bu adam her şeyi seçen, öğükleyen adamdır.' (s.89) *[üDür-* 'seçmek, üstün tutmak": *qoldaş bile yaraşgıl I qarşıp adın ülrürme I bek tul yawaş taqagu I süwlin yazın ederme* 'arkadaşın ile yaraşıklı ol, ona saygı göster, ona aykırı giderek başkasını seçme, yavaş huylu tavuğu sağlam tut, kırda sülün arama.' s.449],

üşer-gen- bu er ol közi üşergen 'bu, açlık yüzünden daima gözü kararan adamdır.' (s.90), *[üşer-* 'açlıktan gözü kararmak.': *anıg közi üşerdi* 'onun açlıktan gözü karardı' s.99),

egir-gen- bu eşler ol lelim yıp egirgen 'bu kadın çok ip eğirir.' (s.90), *f€gir-* 'sevk etmek; döndürmek; çevirmek; bir yeri kuşatmak, sarmak; (burada) eğirmek' s.99J,

itil-gen- sapıl-ğan bu er ol iti/gen sapılgan 'bu birçok işlere girip çıkan bir adamdır.' (s.90), *[itil-* et- anlamındaki *it-* eyleminin edilgen halidir. (GC s.56) *sapıl-* saplamak eyleminin edilgen halidir.Gf. ` s.788),

etil-gen- menin ışım edgulüküm eti/gen ol 'benim işim daima iyiliğe yüz tutmaktu·.' (s.90) *[etil-* 'düzelmek': *beg ugurında menin ışım etildi* 'beyin sayesinde benim işim düzeldi' s.38],

üzül-gen- bu yışıg ol üzülgen 'bu daima kopan bir iptir.' (s.90) *[üzül-* 'kopmak. kesilmek': *üzildi nen* 'eşya koptu, kesildi' .s. 107).

ürül-gen- bu er ol öpken ürü/gen 'bu adam öfkeyle tulum gibi kabarır; kabarandır.' (s.90), *[ürü!-* 'şişmek, kabarmak': *er öwkesinde ürü/di* 'adanı. öfkesinden şişti, kabardı.' s.106],

esil-gen- "bu yıp ol eşilgen" 'bu ip daima uzar, süner.' (s.90). *["esil-"* 'uzamak, bir ipi, sicimi germek, sündürmek anlamına gelen *es-* eyleminden türemiştir.Ge s.247],

egil-gen- bu butaq ol egilgen 'bu dal daima eğilir.' (s.90). *[e_r;il-* 'eğilmek' s.108],

saıış-gan - alış-ğan -saıış-gan tawış-gan, olar ekki tawar saıışgan alışganlar ol 'onlar birbirlerinden mal alıp satmaktadırlar.' (s.258).

ıuruş-ğan, bu er ol kişi birle tııtçı ıuruşgan 'bu daima herkese karşı duran adamdır.' (s.258), *[turuş-* 'ayağa kalkışmak; duruşmak, karşı durmak': *kiçig ulugqa ıuruşmas qırguy sohqurqa qarışmas* 'küçük büyüğe karşı koyamaz. atmaca songura karşı duramaz· s.316),

tomur-ğan - bu ogul ol burnı ıomurgan 'bu çocuğun bumu sürekli damlar.' (s.258), *[tomur-* 'kanamak' (burun) Ge s.509],

qawur-ğan - bu bilezük ol bilek qawurgan 'bu, sürekli bileği sıkan bileziktir.' (s.258), *[qawur-* 'kavramak, sıkmak': *bilezük kün elgin qawurdı* 'bilezik cariyenin elini sıktı, kavradı' s.310]

ıaşur-ğan - bu ot ol eşiç ıaşurgan 'bu ateş sürekli tencereyi taşırır.' (s.258), *[taşur-* 'taşmasına neden olmak'< *taş-* 'taşmak' Ge, s.566].

qalnr-ğan - bu er ol eren boynın qainrgan 'bu adam sürekli insanların boynunu eğdiren kimsedir.' (s.258) *[kaDır-* 'büktürmek. eğdirmek, burdurmak': *ol anıg boynın qalhrdi* 'o, onun boynunu eğdirdi' s.307],

qıçur-ğan - bu er ol kişike qıçurgan 'bu kişi öyle birisidir ki kendisine gelen gördüğünde huyu kötüleşir, canı sıkılır.' (s.258) *[qıçur-* 'kınamak, ayıplamak; başkasının kaygısından ferah duymak': *ol anar qıçurdı* 'o, onu bir işte kınadı; ona gelen bir kaygı yüzünden kaygı duydu.' s.527],

qaçur-ğan - bu er ol qonuqnı qaçurgan 'bu, konuğunu kaçıran adamdır' (s.258), *[qaçur-* 'kaçırmak': *men anı qaçurdum* 'ben onu kaçırdım' s.307).

qatar-gan - bu alp ol yağnı qaıargan 'bu, düşmanı kaçıran yiğittir.' *(s.258)lqatar-* 'dönmek, reddetmek' anlamlarına gelen *qadıı-* eyleminden değişmiştir.Bu eylem de. **qaD-* 'döndürmek, hürmet etmek, saygı göstermek'anlamları olan eylem kökünden türemiştir RD, **c.IJI,** s.122],

ıoliur-ğan, < *ıalrgur-gan - (* s.394) *hu er ol açıg ıodurgan* 'bu aç kimseyi doyuran adamdır.' (s.258), *[toDur-* 'doyurmak, bıktırmak' < **to-* 'dolmak s.355J.

sılnr-ğan - bu er ol szDrım sıDırgan 'bu adam sırım (bazı işlerde sicim yerine kullanılmak için, sicim kalınlığında esnek deri parçası) sıyıran kişidir'(s.258), *[sıDır-* 'sıyırmak' (Divan'da geçmiyor)],

qopur-ğan - bu er ol taşıg yerden qopurgan 'bu adam taşı yerden koparan kimsedir· (s.257), *[qopur-* 'yerinden kaldırmak, kurcalamak': *ol meni ornunıdın qopıırdı* 'o, beni yerimden kaldırdı.' s.305],

qatur-ğan - bu er ol üküş qaturgan 'bu adam çok öğünen. sevinen. gülen kişidir' (s.257), *[qatgur-* 'gülerek katılmak': *er külüp qaıgurdi* 'adam gülerek katıldı· s.363_1.

ıaıur-ğan - erdi aşın ta/urgan I yawlag yagıg qaçurgan I ograk süsin qayıargan I bastı ölüm axtaru 'aşını tattırandı, yavuz düşmanı kaçırandı, Ograk askerini geri döndürendi, onu ölüm bastırdı, aktardı.' (s.257). *[tatur-* 'tattırmak': *men anar aş tat urdum* 'ben, ona aş tattırdırn's.306],

batur-ğan - bu kişi ol söz baıurgan 'bu adam sözü saklayan, ağzı sıkı, biridir'(s.257), *[batur-* 'saklamak, batırmak, bağlamak': *ol sözin mendin baıurdı* 'o sözünü benden sakladı. gizledi' s.305),

qanıt-ğan - ögdi ol erig qanıigan 'öğme, alkış kişiyi daima şevke getirir· (s.257), *[qanıt-* 'şevke getirmek' < *qcın-* 'su ile doldurmak· (s.526) fiilinden türemiş olduğu düşünülebilir],

qanaı-ğan - bu ot ol burun qanat-gan 'bu. sürekli burun kanatan bir ilaçtır' (s.257). *[qanat-'kanatmak':* *ol anın burnın qanatıı* 'o. onun burnunu kanattı· s.422).

qomıı-gan - ogul meni ewke qomıt-gan ol 'oğlum bana daima evi özletir' (s.257), *[komıt-* 'coşturmak, heyecaria getirmek': *üDik meni qomiii* "sevgi beni coşturdu' s.421],

qalıt-ğan - bu er ol atın relim qalıigaıı 'bu adam atını daima kalkılan, sıçratan kişidir'(s.257), *[qalıt-* 'atı kalkıtmak. sıçratmak· RD. c.IIJ. s. | 24)

çapıt-ğan - bu ıt ol kişike çapıtgan 'bu köpek insana çok saldırgandır'(s.256), *[çaplf-* 'saldırmak' (Uygurca): *ıı kişike çapıttı* 'köpek adama saldırdı' s.415),

sapıı-ğan - bu at ol quDruq sapıtgan 'bu at daima kuyruk sallarIs.Zôô), *lsaprt-* 'sallamak, hareket ettirmek; sallatmak': *at quDruq sapıttı* 'at kuyruk salladı' s.4151,

tarıt-gan - bu er ol telim tarıg ıarıgan 'bu adam tohumu çok ektiren kimsedir' (s.256), *[tarıt-* 'ekincilik etmek, ektirmek· s.424-5],

qurıt-gan - bu er ol telim üzüm qurıtgan 'bu adam sık sık üzüm kurutan kirnsedir'(s.256),[qun/- 'kurutmak': *kün ıonug qurıtı* 'güneş elbiseyi kuruttu' s.418],

tozıı-ğan - bu at ol telim ıopraq tozıgan 'bu at toprağı çok tozutan bir attır' (s.256), *[tozıt-* 'tozutmak': *of ıopraq ıozıtı* 'o, toprağı tozuttu' s.418].

boşuı-ğan - bu ot ol qarın boşutgan 'bu, çok yumuşaklık. ishal veren bir ilaçur Ts.Zôô) *[boşut-* 'bırakmak; boş bırakmak, serbest bırakmak; ishal yapmak· *rDu herüp boşutıuın I tawar yolug ıaşuıtum I eren esin eşüttüm I yükin barça öz! çıgdı* ·serbestlik verip bıraktım. kendini kurtarmak için mal bulsun diye dışarı çıkardım. herkesin ayıbını örttüm: o. bütün yükünü kendisi sardı'(s.113) Aynı anlamda (s.418)'de sözcük *boşat-* diye dört farklı örnekte geçmektedir: *ol lagar boşaıı* 'o, dağarcığı boşalttı'],

taşıı-ğan - bu er ol ewihe relim ıawar ıaşıtgan ·bu adam evine malı çok taşıtan kimsedir'(s.256), *[taşıt-* 'taşıtmak': *tarıg ıaşıtıı '* buğday taşıttı· s.4 ı 9].

qaşıi-ğan - bu er ol etin qaşıtgan 'bu adam kendisini çok kaşıtan kişidir"(s.256).[qaşıt- 'kaşıtmak' *er tanın qaşıttı* 'adam vücudunu kaşıtı ' (s.419) DankofT altı çizili sözcüğü *yen* (RD, ell, s.117) Atalay, *ten* (BA, c.11. s.307) diye okumuşlardır. Clauson ise. İran kökenli olarak kabul ettiği bu sözcüğü *tan* diye okumuştur. (GC. s.5ı0) Bizce *tan* şekli daha uygundur],

kakıt-ğan - bu er ol meni tutçı qaqıtgan 'bu adam beni daima kızdıran, canımı sıkan kişidir'(s.256), *[qaqıt-* 'kızdırmak, canını sıktırmak' *ol am qaqıtı* 'o, onu kızdırdı' s.420],

baqış-ğan - ol kişi birle baqışgan ol 'o, herkese göz ucu ile bakan adamdır'(s.259), *[baqış-* 'bakışmak': *ola" bir birke baqışdi* 'onlar birbiriyle bakıştılar' s.320].

ıoquş-ğan - ol er' ol yaw/ak toguşgan 'o adam yavuz çarpışan, kavgacı. cenk ateşini kızıştıran kimsedir'(s.259), *[toquş-* 'vuruşmak, çarpışmak; savaşmak': *qıs yay hile ıoqışıı I qıhır közün baqışı I ıutuşqali yaqışı I uıgalımat ugraşur* 'kış yazla vuruştu. kızgın gözle bakıştı, tutuşmak için yaklaştı, birbirini yutmağa çalışır.' s.95].

topul-gan - bu er ol çerig ıopulgan 'bu, savaş saflarını yarıp yırtan kişidir'(s.259), *[topu/-* (Oğuzca) 'delinmek': *ol üt tapıldı* 'delik delindi. s.328J.

qaııl-ğan I qarıl-ğan - bu er ol kişi birle ıuıçı qaıılgan qarılgan 'bu adam herkesle birlikte katılan, karışan kimsedir'(s.259),[qatı/- *qarıl-* 'katılmak, karışmak' (Oğuzlardan başka öbür Türklerce): *bir nen birke qatıldı qarıldı* 'bir şey birşeye karıştı's.335],

qurul-ğan - bu er ol siniri qurulgan 'bu daima sinirlenen adamdır'(s.259), *[qurul-* 'kurulmak, büzülmek': *qarvı çuvaç quruldı / tuğum tikip ırıldı / süs! anın orıldı / qanç-ok qaçar ol tutar* 'hanın yuvarlak çadırı. tuğ dikilip nöbet davulu vuruldu: düşman askeri ot gibi biçildi; nereye kaçarsa o tutar' s. 106].

quıul-ğan - bu er ol yagıdın quıulgan 'bu adam daima düşmandan kurtulan kişidir'(s.259), *[qutul-* 'kurtulmak': *er emgektin qutuldı* 'adam zahmetten kurtuldu" s.329],

qawul-ğan - bu nen ol qapugda qawulgan 'bu daima kapıda sıkışan şeydir Ts.Zöv). [Dankoff bu kelimenin 'sıkışıp arasına girmek; birlikle olmak anlamlarına gelen *"qaw-* kökünderı türediğini söyler (RD, clll, s.134)],

qoşul-ğan - bu quzı ol saglıq birle qoşulgan 'bu daima sağılan koyuna koşulan. katılan kuzudur'(s.259), *[qoşul-* 'birleşmek, katılmak, tertip edilmek. öğür (yaşça yakın) kılınmak' *bir nen birke qoşuldi* 'bir şey bir şeye koşuldu. 's.335),

sugul-ğan - bu suw ol tawraq sugulgan 'bu su her zaman çabukça toprağa soğutan, emilen bir sudur'(s.259) *[sugul-* 'toprağa sızıp kaybolmak -su için-': *suıv sugıldı* 'su çekildi' s.331),

qaqıl-ğan I soqul-ğan - bu er ol telim qaqılgan soqulgan bu daima herkes tarafından itilen kakılan adamdır'(s.259) *[soqul-* 'döğülerek incelt ilmek: *tuz soquldı* 'tuz dibekte döğüldü' s.331],

bitil-gen- bu er süke biti/gen ol 'bu adı daima orduda yazılı adamdır'(s.260), *[hiti/-* 'yazılmak': *bitig biti/di* 'kitap yazıldı' s.328J,

ıeril-gen- bular boDun ol tuıçı teri/gen 'bunlar her zaman toplanan bir ulustur· (s.260), *[teri!-* 'derilmek, toplanmak' *boDun ıerildi* 'halk toplandı' s.331],

kotur-gen- bu bugra ol yük kötürgen 'bu her zaman yük götüren dcvedirİs.Zöü). *[kötür-* 'götürmek'),

keçür-gen=bu beg ol yazuq keçürgen 'bu daima suçu bağışlayan beydir(s.Zöü) *[keçür-* 'evirip, çevirmek, başarmak; bağışlamak' *beg anın yazuqın keçürdi* 'bey onun suçunu bağışladı' s.307],

öçür-gen- yagı otın öçürgen I ıoydun anı köçürgen ı ışlar üzüp keçürgen I ıegdi oqı öldürü 'düşman ateşini söndüren, onları ordudan uzaklaştıran, kesip başaran idi; ölümün öldürücü oku değdi'(s.260), *[öçür-* 'söndürmek, yatıştırmak; soluğunu kesmek' < *öç-* 'sönmek'],

çewür-gen- bu er ol telim oq çewürgen 'bu her zaman oku çeviren adarndırrs.Zöü). *[çewür-* 'çevirmek; bir şeyi sol elin baş parmağı üzerinde çevirmek': *er oq çewürdi* 'adam tırnağının üzerinde oku çevirdi' s.310],

tegür-gen- bu er ol ışıg aDaqqa ıegürgen 'bu işi ayağına değdiren. sonuna kadar götüren *bir* adamdır'(s.260), *[tegür- 'eriştirmek,* dokundumıak, değdirmek': *ol mafia begdin söz tegürdi* 'o bana beyden söz *getirdi'* s.311],

kôler-gen- bu at of kölergen 'bu her zaman karnı şişen ve yere yayılan atırIs.Zôü), *[kôler-* 'karın şişliğinderı dolayı atın tökezlemesi': *at kölerdi* ·at tökezledi' s.3 I I].

sümür-gen- bu er ol sütüg sümürgen 'bu daima sütü sömüren adamdır' (s.261). *[sümür-* 'sömürmek' *of sütüg sümürdi* 'o sütü sömürdü. s.311].

sürül-gen- bu er ol tegme yerdin tuıçı sürü/gen 'bu her zaman her yerden sürülen adamdır' (s.261), *[sürül-* 'sürülmek, ezilmek· *at sürildi* 'at sürüldü' *monçuq sürildi* 'boncuk döğüldü, ezildi' s.330],

keril-gen- bu nen ol kerilgen 'bu daima gerilen nesnedir' (s.261). *lkeril-* "getilmek ; gerinmek, esnemek' *er kerildi* 'adam gerindi esnedi' s.336].

tiril-gen- bu er ol eDgü sawın tiri/gen 'bu her zaman iyi ün ile yaşayan kimsedir' (s.261), *[tiril-* 'dirilmek, yaşamak' *ôlüg tirildi* 'ölü dirildi' s.331].

teril-gen - tizil-gen- bu nen ol bir birke teri/Ren 'bu her zaman birbiri üzerine derilen. toplanan nesnedir' (s.261),

kesil-gen- bu yzp ol kesi/gen 'bu her zaman kopan. kesilen iptir' (s.26 I), [*kesil-* 'kesilmek': *kesildi nen* 'nesne kesildi' s.336].

seşil-gen- bu tügün ol seşilgen 'bu daima çözülen bir düğümdür" (s.261). *[seşi/-* 'çözülmek ayrılmak': *fügün seşildi* 'düğüm kendi kendine çözüldü' s.3301.

ıügül-gen- bu er ol tutçı qaşı közi tügülgen 'bu her zaman can sıkıntısından kaşı gözü çatılı kimsedir' (s.261), *[tügül-* 'düğümlenmek, yemeğin boğaza dizilmesi': *aş boguzda ıügüldi* 'yemek boğazda düğümlendi, dizildi kaldı' s.333],

ayıı-ğan - of kişi ol telim söz ayııgan 'o kişi daima söz, soru, sorandır' (s.467), *[ayıt-* 'söylemek (Oğuzca), sormak': *ol mafia söz ayıttı* 'o benden söz sordu' *men anar söz ayıttım* 'ben ona söz söyledim' (Oğuzca, Kaşgarlı'ya göre kurala uygun değil) s. l l 5],

yarat-ğan - teiiri ol yerig yaratgan ·yeri yaratan Tanrrdır' (s.467), *[yarat-* 'yaratmak: (Oğuzca) oranlamak, oranlayıp yapmak: kendinden uydurmak': *teiiri yalhuq yarattı* 'Tann ademi ve âdemden başka her yaratığı yarattı· *ol ıonug yarattı* 'o, elbise oranladı, yaptı'(Oğuzlarca söylenir) (s.422), sözcük henüz 'Tanrı' anlamında özelleşınemiştir].

yaguı-ğan - of kişi ol özin yaguıgan 'o. iyilikle kendisini daima insanlara yaklaştırandır' (s.467), *[yaguı-* 'yaklaştırmak· < *yaq-* ·yaklaşmak dokunmak: yakmak.': *of atıg mafia yaquıtı* 'o atını bana yaklaştırdı' s.423].

yagıı-ğan - teiïri ol yağmur yagıtgan 'yağmur yağdıran Tanrıdır' (s.467), *fyagıt-* 'yağdırmak.' <*yag-* 'yağmur yağması': *ıehri yağmur yagııtı* 'Tanrı yağmur yağdırdı' s. 423],

yagıı-ğan - ol kişi ol ıuıçı yagıtgan 'o kişi barıştıktan sonra daima düşmanlık edendir' (s.467), *[yagıt-* 'düşmanlık etmek'],

yomıı-ğan - ol kişiler ol yomıtgan 'o adamlar daima bir işte toplanandır' (s.467), *[yomıt-* 'toplanmak': *kişi yomıttı* 'halk toplandı' s.423].

yapur-ğan - bu er ol ışın yapurgan 'bu adam daima işini saklayan kişidir'' (s.467), *[yapur-* 'parlatmak, süpürmek, gizlemek' < *yap-* ·örtmek. kaparnak: *er sôzüg yapurdı* "adam sözü gizledi, sakladı' s.473],

yaşur-ğan - ol er ol neñin yaşurgan 'o adam malını gizleyendir' (s.467) *[yaşur-* 'gizlenmek, saklanmak' anlamlarına gelen *yaş-* kökünden türemiştir: 'örtmek. örtülmek. gizlemek' anlamlarına gelmektedir: *ol neïi yaşurdı* ·o. nesneyi gizledi. s.473].

yapuş-ğan - ol er ol işe yapuşgan 'o adam işe yapışandır. işe yapışmak adetidir· (s.467), (Oğuzca'da **yapuşqan* olması gerek. MA) *[yapuş-* "yapişmak" s.474].

yuşui-ğan - bu baş ol qanı yuşulgan 'bu daima kanı akan bir yaradır· (s.467). *[yuşul-* 'dökmek, akıtmak' anlamlarına gelen *yuş-J yüş-* kökünden türemiştir: ·akıp dökülmek. fışkırmak' anlamındadır: *qan yuşuldı* 'kan fışkırdı· s.477].

yışıl-ğan - bu er ol elgi ışqa yışılgan 'bu adamın eli işe yatkındır· (s.467), *lyışıl-* 'el işlerinde ustalaşmak': *anıg elgi tşqa yışıldı* 'onun eli işe yattı· s.477].

yıgıl-ğan - bu yer ol munda kişi yıgılgan 'bu yer halkın daima yığıldığı yerdir· (s.467), *[yıgıl-* 'toplanmak; çekinmek, kaçınmak': *boDun yığıldı* 'halk toplandı', *er ıştın yığıldı:* 'adam işten çekindi, kaçındı' s.477-478],

yıqıl-ğan - ol tam ol ıuıçı yıqılgan 'bu duvar daima yıkılan bir duvardır' (s.467), *lyıqı/-* 'yıkılmak': *tam yıqıldı* 'duvar yıkıldı' s.478],

yemür-gen- bu s1ıw ol yıgaçıg yemürgen (s.468), 'bu su o ağacı daima sökendir' *[yemür-* 'kesmek': *er yıgaç yemürdi* 'adam ağaç kesti· s.473].

yeril-gen- bu buıq ol ıuıçı yeri/gen 'bu ağaç daima çatlayan. yarılandır (s.468). *!yeril- / yarıl-:* 'yarılmak, açılmak' < *yar-* ·yarmak. bir şeyi keserek zorla yarmak. parçalamak": *buıq yerildi* 'dal yarıldı' s.477],

yümül-gen- bu er dl közi yümül-gen (s.468). 'bu adam daima gözü yumulan *adamdır'fyümül-* 'yumulmak' <*yum-ryitm-* 'yummak. gözleri kapamak· s.472].

bar-ğan - ol er ol ewge bargan ·o adam eve çok giden kişidir"(s.28. 293). *lbar-* 'varmak, gitmek'],

ıur-ğqn - 'büyük işlere kalkışan' *turgan ulug ışlaga I ıergi urup aşlaga I tum lug qadır qışlaga I koDtı erig umduru* 'büyük işlere kalkışan, yemeğe sofra seren, sert kışlarda umutta bıraktı'(s.294), *[tur-* 'durmak; çıkmak. yükselmek; ayakta durmak. kalkmak: zayıflamak').

kel-gen- ol kişi ol bizke kelgen 'o adam bize çok gelendir· (s.17). *lke/-* 'gelmek' s.29).

bezel-gen, ol ewin bezetgen ol 'o daima evini bezetendir (s.424), [bezet-'süslemek' *beDiz* 'süs, ziynet' kökünden 'süslemek' anlamında *beze-* fiili türetilerek elde edilmiştir],

qıl-ğan - ol ış qılgan ol 'o, çok iş yapan adarndırt s.ZôZ). *lcııl-* 'kılmak, yapmak. etmek, eylemek, olmak'),

kôzei-gen- ol aıig közetgen ol 'o daima atı gözetendir· (s.424). *[köze!-* < *köz at-* 'gözetmek'],

ur-ğan - er qulını urgan ol 'o, hizmetçisini sık sık döven kişidir' (s.28). *lur-* 'vurmak. döğmek; koymak, yapmak; takmak': *elgindeki nehni yerde urdı* 'elindeki nesneyi yere koydu' s.92)

qamat-ğan - bu kün ol köz qamaıgan 'bu gözü kamaştıran bir güneştir' *(s.257),[qamcıı-* 'kamaştırmak': *kün kôzüg qamaıtı* 'güneş gözü kamaştırdı· s.42\J.

eşil-gen- bu qayır ol eşi/gen 'bu daima eşilen. akan. dökülen kumdur.' (s.90), *reşil-* 'eşilmek' < *eş-* 'eşmek, taşmak'],

ükül-gen- bu nen ol tuıçı ükülgen 'bu daima yığılan bir nesnedir' (s.90), *[ükül-* 'yığılmak, toplanmak': *toprcıq üküldi* "toprak yığıldı." s.108).

tew-geıı- etni tewgen 'eti şişe saplayan' (s.202), *ltew-* 'eti şişe saplamak': *ol eiig şışqa ıewdi* 'o eti şişe sapladı s.271)

b- Eyleyici (faaliyet) ismi olur: Bazı örneklerde ek, eyleyici (faaliyet) ismi görevini üstlenen sözcükler türetir. Bu durumda sözcükler, sıfat-fiil olarak sıfat tamlaması da kurabilir:

usıı-gan quyaş qapsadi I umunçlug aDaş ıepsedi 'susatan güneş kapladı; umulan (beklenen) arkadaş çekemezlik etti' (s.88), *[usıt-* 'susatmak' s.113],

ısır-ğan - ısırgan ıt 'ısırgan köpek' (s.89). (Oğuzcada *"ısırqan* olması büyük olasılıktır. MA), *[ısır-* 'ısırmak. sokmak' *ıt tsırmas at ıepmes teme* 'it ısırmaz . at tepmez deme' s.98),

çapıt-ğan er 'boyun vuran, cellat' (s.256), *[çapıt-* 'saldırmak' (Uygurca) s.4151.

qaiıı-ğan er 'kimseye boyun eğmeyen adam· (s.256). [Dankoff a göre. geri dönmek, çekinmek anlamındaki qadıt-eyleminden türemiştir (RD c.III s.123): *er burır erken qadıtı* 'adam giderken döndü' s.416),

taşır-qan közlüg 'patlak gözlü, lokma gözlü" (s.260). [taşıır-·taşmasına neden olmak ... 'taşmak' GC, s.566],

yorıt-ğan - yorıtgan kişi 'osurgan adam' (s.467). *[varil-* ·yürütmek: içini sürdürmek ... *ot anıg qarnın yorıtıı:* 'ilaç onun karnını sürdürdü's.423 J.

yügür-gen at 'koşucu at'(s.467), *[yügür-:* (at için) 'koşmak; geçmek seğirtmek, bezi ...landırmak'],

yayıl-ğan - yayıl-ğan kişi 'bir kararda durmayan. sebatsız kimse· (s.468). *[yayı/-* ...ılmak, yayılmak, salınmak' < *yay- - yaD-* 'sallamak. çalkarnak. kımıldatmak. ...letmek, meylettirmek'(s.553): *yıgaç yayıldı* 'ağaç yel esmesi yüzünden sağa sola ...landı' s.529]

mun-ğan kişi, 'geveze, boşboğaz adam' (s.221). *[mun-* ·saçmalamak·: *qarı er ınundı* ...ar adam saçmaladı' s.279),

suwqa çöm-gen er 'suda yüzen adam' (s.202), *[çöm-* 'yüzmek. yıkanmak': *er çöııdi* ...*da* 'adam suda yüzdü' s.202],

sik-ken er 'sık sık siken adam' (s.202). *[sik-* ·sikmek·: *er ııragıını sikti* ·erkek kadını ...' s.202, 275),

kewşen-gen tewe, 'çok geviş getiren deve' (s.394). *[kell'şen-* "geviş getirmek' < *kew-* ...elemek': *tewe kewşendi* 'deve geviş getirdi' s.392),

oz-ğan at 'başkalarını geçen at' (s.237), *[oz-* 'başkasını ileri geçmek'],

kül-gen er 'çok gülen adam'(s.294), *[kµl-* 'gül~~~];·

külsir-gen er 'daima gülümseyen ,,a,d~m' (~.394), *'[kiilsir-* 'gülümsemek, gülümser ...ünrnek': *er' küffirdi* 'adam· gülümsergöründü's.Jô-l],

qudruqı öt-gen kişi, 'kıçı çok öten, çok osuran kişi· (s.238). *[öt-* "ölrnek].

qaz-ğan - qazgan yer 'içerisinde yarlar, bataklıklar'. çatlaklıklar bulunan yer· *quş* ...*uzz sagızgan I yıgaç yawuzt aFğ.an /.yer yawuzı qazgan I bodun yaıııaı barsgan 'kus/arın* ...tüsu saksağan, ağaçların kötüsü kuşburnu, yerin kötüsü bataklık olan yer. halkın kötüsü de ...ganlı'lar~pfı'.'-~(s.2~0).. ,:*[qaz-:* 'kazmak. atın haşarılanarak ayağıyla yeri kazması. ...mak'],

sar-ğan yer, 'sargan otunun bittiği yer; çorak yer' (s.220). *[sarıg* 'sarı' sözcüğüyle ...anısal ilişkisi düşünülebilir, fakat 'sarmak, ortalığı tutmak' anlamına gelen *sanı-* ...leminden türemesi daha akla yatkındır: *ol suvluq sarudı* 'o. sarık sardı· s.560 J.

süs-gen- süsgen uDqa teiir! mühüz bermes ·*çok* süsen. *boynuz* vuran. öküze *Tanrı* ...ynuz vermez' (s.603), *[süs-* 'boynuz ile vurmak, toslamak': *ııD süsdi* 'öküz tosladı· s.. 12].

yahıl-ğan er 'yanılan adam, unutkanlığı yüzünden yanlış yapan kimse' (s.613), *[yanı/-* 'yanılmak': *yazmas atım bolmas yahılmas bilge ho/mas* 'şaşmadık atış olmaz, yanılmadık bilge olmaz' s.470],

buş-ğan (Uygurca) içi sıkıntılı kimse (s.88). [*huş-* ·sıkılmak. canı sıkılmak; usanmak' *buşug buşdi* 'çok canı sıkıldı' s.187],

olrgur-ğan, 'daima uyaran'(s.394), [oDgur-'uyandırmak. uyarmak' < **oD-* 'uyanmak': *o mini alrgurdı* 'o beni uykudan uyardı· s.120J.

togra-ğan (er), 'daima doğrayan' (s.582), *[togrcı-* 'doğramak s.566),

ugra-ğan (er) 'daima uğrayan, kasteden' (s.582), *[ıugra-* 'uğramak' < *ıugır* 'zaman': *bey anar uğradı* 'bey ona uğradı' s.140],

ıut-ğan, 'çok alan' (s.414), *[tut-* 'tutmak. yakalamak· s.441-2].

sat-ğan, 'çok satan' (s.414), *[sat-* 'satmak· s.413].

yükün-gen 'her zaman ibadet eden, her zaman büyüklerin önünde eğilen' (s.350), *[yükün-* 'secde etmek, ibadet etmek' s.479]

tapın-ğan, 'her zaman hizmet eden' (s.350). *[tapın-* 'tapmak. hizmet etmek' s.337].

ıawrat-ğan, 'çok acele ettiren' (s.442), *[tawrat-* 1- acele etmek. acele ettirmek' 2-ip eğirmek' s.429],

tepret-gen 'çok hareket eden' (s.442), *[tepret-* 'hareket etmek, kımıldatmak' s.4291,

Bazen özne grubunun içinde yer alır:

yarıı-ğan, kün ol ajunug yarıığan 'her zaman dünyayı aydınlatan güneş ir'{s.âô"), *[yaru-* 'ışımak': *kün yarudı* 'güneş ışıdı' s.480],

Bir örnekte söz konusu eki almış sözcüğün isim-fiil olarak görev yaptığını saptadık:

çal-qan, 'yaranın bir yerden başka yere yürümesi· (s.221). [Bu dönem Türkçesi'rıde değilse bile 15-16.yüzyıl Anadolu Türkçesi'rıde, *çalık* 'yüzünde yara izi bulunan' ve *çalık ar* 'çok sıçrayan, yerinde rahat durmayan at' gibi *çal-* eyleminden türediği açık olan örnekler vardır. TS, c.II, s.808)

B- Kalıcı İsim Yapma İşlevi:

Söz konusu ek somut isimler de yapar. *-gan I gen. -kan I -ken* ekiyle isimleşmiş **otuz bir** sözcük tespit edebildik. Bunlardan on üç tanesinin hangi eylemden türediği kesin olarak bellidir:

etil-gen, 'atlarda bulunan bir hastalık, bezlerde oluşur. Bezler yarılarak tedavi edilir. (s.90), *[etil-:* 'düzelmek, edilmek, yapılmak' *beg ugurında menin ışım etildi* 'beyin sayesinde benim işim düzeldi.' s.38],

qagur-gan, 'yağla yoğrulan bir ekmek hamurudur. fırında veya tandırda pişirilir.' (s.258), *[qagur=qawur-* 'kavurmak': *uf tang qagurdi - qawurdı* 'o ekini kavurdu.' s.310),

qapar-ğan, 'kabartı, sivilce'(s.257), *[qapar-* 'kabarmak': *baş qapardı* 'yara kabardı' s.305],

ıopur-ğan, 'ayak basıldığında tozuyan yumuşak toprakts.Zô"). *[ıopra-* 'kurumak.'],

ıawış-ğan, tawışgan yılı 'Türklerin on iki yılından birinin adı'(s. 256), *[*taw-* 'dönmek, hareket etmek' RD c.lll s.187],

bıçıl-ğan, 'elde, ayakta; yer yüzünde olan yanklıklar' (s.259). *[bıçıl-* 'kesilmek, biçilmek': *yıgaç bıçıldı* 'ağaç biçildi' s.329].

kök ıopul-ğan, 'efsanevi bir kuş adı' (s.259), *[topu/-:* (Oğuzca) 'delinmek' *ol üt ıopıldı* 'delik delindi' s.328],

yogur-gan, 'yorgan' (s.467). (Oğuzcada büyük olasılıkla *"yogıırqan* olması gerekir. MA), ['sık, yoğun, kalın' anlamlarına *gelenyogıın / yogon* sıfatıyla ilişkisi düşünülebilir GC, s.904],

sıç-ğan, 'fare, sıçan' (s.220), *[sıç-:* 'sıçmak *er sıçdı* 'adam sıçtı' s.265],

sıç-ğan yılı, 'Türkler'in on iki yıllık devresinden bir yılın adı' (s.220),

sar-ğan, 'çorak yerlerde biten bir ot' (s.220),

tal-qan, 'kavrulmuş ve dövülmüş tahıl ununa şeker veya tatlı yemiş katılarak yapılan yiyecek; kavut' *oğlum ögüt algı! I biligsizlik keler I ıalqan kimin bolsa I anar bekmes qaıar* 'oğlum öğüt al; bilgisizliği gider; ki.min kavutu varsa ona pekmez katar' s.221 *ııolqan. talqgan'ıii* kısaltılmışıdır ve 'zarar vermek' anlamındaki *ıalq-* kökünden türemiştir CG.s.496],

ör-gen (Oğuzca), 'urgan' (s.66), *[ör-:* 'saçı kıvrım yapmak, örmek' s.96].

-gan I-gen, ekini almış bazı isimlerin hangi kökten. hangi mantıkla türetildiği; kesin olarak ispatlanamamakla birlikte bazı görüşler ileri sürülebilir:

çel-gen 'gem dizgini (s.222), ['yedeğinde götürmek' anlamındaki *çet-(*Oğuzca /Kıpçakça) *I-yet* eylemiyle ilişkisi düşünülebilir: *ol at yetti* 'atı yedeğinde götürdü' s.422],

ügür-gen, 'Karluk Türkmenleri'nin yediği taneli bir bitki' (s.90) Not: 468'de "yügürgün" diye geçmektedir. [Clauson sözcüğün. 'beşiği veya beşikteki çocuğu sallamak; birini överek ona oyun oynamak' gibi anlamları olan *ügri-* eyleminden türemiş olabileceğini

öne sürerken (GC, s.115), Dankoff, 'darı' anlamındaki *ügür* kelimesinden türediğini üne sürer (RD, c.III, s.58]

sowuş-ğan, 'solucan yüzünden olan sarılık hastalığı (Uzôv). [bu sözcüğün 'cıvıklaşmak' anlamına gelen *suwış-* veya "srvamak anlamına gelen *sııwaş-* eyleminden türediği düşünülebilir: *yogurmış ıın suwışdi* 'yoğrulan un suyun fazlalığından cıvıklaştı'; *ol maha eıv suwaşdı* 'o bana ev sıvamakta yardım etti' s.319-320],

sıqır-qan, 'büyük sıçan' (s.260). [·ıslık çalmak· anlamındaki *sıqır-* eylemiyle ilişkisi düşünülebilir. Sıçanlar ancak sessiz bir ortamda duyulabilen tiz sesler çıkarabilir],

az-ğan, 'gül gibi kırmızı, beyaz çiçek açan ve kırmızı meyve veren ağacımsı bir bitki' (s.220), ['azmak yoldan çıkmak, tehlikeli hale gelmek' anlamındaki *az-* eylemiyle ilişkisi düşünülebilir: *ol yol azdı* 'o yolu şaşırdı' s.96],

kôsür-gen, 'bir çeşit köstebek' s.245'te *kôsürge* olarak geçmektedir. (s.260), ['hayvanın ön ayaklarını kösteklemek' anlamında *kôsür-* eyleminden türediği düşünülebilir: *ol atığ kôsürdi* 'o, atın ayaklarını köstekledi' Köstebek de açtığı çukurlarla hayvanın yürüyüşünü zora sokar]

ıal-ğan ig, 'sara' (s.220). [Bu sözcüğün. 'topa ve benzeri şeylere vurmak' anlamındaki *tal-* kökünden türetildiği düşünülebilir: *er topıqnı aDrı bile taldı* 'adam topa çatal değnekle vurdu' (s.275) Bu hastalığa yakalanan kişi, sara nöbetinde kendini top gibi bilinçsizce yerden yere vurur. Nitekim Dankoff da bu görüştedir. RD. c.lll. s.1741.

Bu ekin bazı örneklerde isimlere geldiği de görülür. Buna uyan üç örnek vardır:

baş-ğan, 'bir çeşit büyük balık' *budun başğanı* şeklinde 'bir milletin başı' anlamında da kullanılmaktadır (s.220), (Oğuzca'da büyük olasılıkla *"başqan* olması gerekir. MA) *[baş* 'baş' *er başı tazgırdi* 'adamın başı kelleşti' s.356]

in-gen, 'dişi devc'[Dankoff bu sözcüğü, inek sözcüğünün de türediğini varsaydığı *"in* köküne dayandırmaktadır RD.c.ITI, s.34],

ıemür-gen, (Oğuzca) 'ok temreni' (s.260), *[temür 'demir' uygur yıgaç uzun kes ıemür kısga kes* 'ey Uygur! Ağacı uzun, demiri kısa kes' s.269]

Aşağıdaki sözcüklerin hangi kökten türedikleri ise açıkça belli değildir:

sağız-ğan, 'saksağan, bir çeşit kuş. '(s.258),

kömür-gen. (Uygurca) - *kömür-gen* (Oğuzca) 'dağ soğaruts.Zôü).

baz-ğan, 'mersin ağacının yemişi· (s.220).

qal-qan,/ qal-qaii 'kalkan' *qıqrıp aıig kemşelim I qalqan süiiün çomşalım I qaynap yana yumşalım I qaıgı yağı yawalsun* 'bağırarak atı sürelim, kalkanla, süngüyle vuruşalım, kaynaşarak yumuşalım, katı düşman yumuşasın· (s.221).

ömgen, 'şahdamarının iki tarafında bulunan damar· (s.73). [Kuzey-doğu lehçelerinde *ömgön* şeklindedir GC, s.159]

Bazı örneklerin, yabancı dillerden dilimize geçmiş olması güçlü bir olasıhktır:

subur-ğan - subuz-ğan, 'rnüslüman olmayanların rnezarhğı(s.Zô ɔZ), Clauson bu sözcüğün Soğdakçadaki *"zmry'n* kökünden türediğini söyler. (GC s.792).

tutur-qan, 'pirinç' (s.259),

qum-ğan, 'ibrik, güğüm, gülsuyu şişesi· (s.221). (Clauson bunun. Arapça *qumqıma* sözcüğünün dilimize geçmiş şekli olduğunu tahmin etmektedir ((jC. s.627)

Divanda *gani-gen* ekinin sıfat-fiil görevli sözcükler yaptığı cümlelere baktığımızda, bu cümlelerin Türkçe'nin cümle yapısına uymadığını: ifadelerin Türkçe ifade tarzına uzak olduğunu görürüz. Ör:

ol kişi ol tarıg arıigan 'o adam. hep buğday ayıklar." (s.88).

ol kişi ol yoldan azıigan 'o kimse, adamı hep yoldan çıkarır: azdırır'(s.88) vb.

Divanı taradığımızda söz konusu eki alan sözcük sayısının; diğer eylemsi eklerini alan örneklere göre sayıca çok daha fazla olduğunu görürüz (yüz **kırk dört** cümle). İncelediğimiz ek böyle sözlük nitelikli tarihi bir metinde geçiyorsa, bu ekin en doğal halini; başka bir deyişle doğru anlam ve işlevini bizlere önce atasözleri ve deyimler sonra da o döneme ait nazım parçaları aktarabilir. Nitekim diğer eylemsileri incelerken Kaşgarlı'nın da sık sık, atasözleri ve dörtlüklerden yararlandığını görmekteyiz: fakat bu eki almış. yüklem ismi ve eyleyici ismi (agent noun-sıfat-fiil) görevindeki sözcüklerin bulunduğu cümlelerin hiçbiri atasözü değildir, yalnızca üç tanesi nazım parçasından alınmıştır:

1- *erdi aşın ıaıurğan I yawlag yagıg qaçurğan I ograq susin qayıargan I bastı ölüm axtaru* 'aşını tattırandı, yavuz düşmanı kaçırandı. Ograk askerini geri döndürendi. onu ölüm bastırdı, aktardı.' (s.257),

2- *yağı oıın öçürgen I toydun am kôçürgen I ışlar üzüp keçürgeıı I tegdi oqı öfdürü* 'düşman ateşini söndüren, onları ordudan uzaklaştıran, kesip başaran idi; ölümün öldürücü oku değdi' (s.260),

3- *turğan ulug ışlaga I ıergi urup aşlaga I ıumlug qadır qışlaga I qoDtı erig umduru* 'büyük işlere kalkışan, yemeğe sofra seren, katı kışlarda umutta (umar bir halde) bıraktı' (s.294)

Bu örneklerdeki cümle yapısı, Türkçe cümle yapısına uygundur. Ayrıca *ol aıığ kôzetgen ol* 'o, daima atı gözetendir' *ol ewin bezetgen ol* 'o, daima evini bezetendir' *ol tang tarıtgan ol* 'o, daima ekincilik edendir' *ol buğday arıtgan ol* 'o, daima buğday temizleyendir' (s. 424) gibi örneklerde de cümle yapısının Türkçe sentaksa uygun olduğu görülür.

Kaşgarlı'nın bu eki anlatan örneklerde kendi kurduğu ve Türkçe cümle yapısına uymayan cümleleri kullanmasının nedenini eserinde seslendiği milletin diline yani Arapça'ya yakın bir cümle yapısı kurma çabasına bağlayabiliriz.

Ek büyük bir çoğunlukla karşımıza; *-gan / -gen* (sedalı) olarak çıkmaktadır:

aru-ğan (s.88), *bakış-ğan* (s.259), *yapıış_-gan* (s.467), *bezet-gen* (s.424) vb.

Ekin *-qan / -ken* şekline, sıfat-fiil, sıfat, ve diğeri de isim-fiil anlamlı toplam üç sözcükte rastladık:

sik-ken er 'sık sık siken adam' (s.202),

taşır-kan közlüg 'patlak gözlü, lokma gözlü' (s.260).

çal-kan, 'yaranın bir yerden başka yere yürümesi' (s.221)

Bunun dışında; ekle ilişkisi kesin olarak saptanamamış üç isimde de ekin sedasız haline rastladık:

qal-qan.Z qal-qati 'kalkan' (s.22 I), *tutur-qan,* 'pirinç' (s.259), *sıqır-qan,* 'büyük sıçan'(s.260)

tal-qan < talq-ğan 'kavrulmuş ve dövülmüş tahıl ununa şeker veya tatlı yemiş katılarak yapılan yiyecek; kavut' (s.221), sözcüğünde ise kökün talk-eylemi olduğunu varsayarsak, *ekteki* değişikliğe nedeni olarak ilk önce ünsüz uyumu (consonant harmony), *sonra da ünsüz tekleşmesi düşünülebilir.*

Karşılaştırma

Kutadgu Bilig'te *-gan I-gen,* eki karşımıza oldukça sık çıkar ve eylemi yapmayı alışkanlık haline getirmiş olanı ifade eden sözcükler türetir:

alhrğan 'ayıran' *alıırgan yaraglıg yaragsız kişig* (2236),

basgan 'basan' *esen ıirlür inçin ôzin basgan er* (966),

iigen 'kılan, düzenleyen' *qamug il işin barça itgen bitig* (2707),

ötgen 'delen; bir şeyi delip geçen' *ôziiii yol ötgen saqın ayqadaş* (6114),

unıgan 'unutkan' *unığgan bolur körse öğsüz kişi* (2771),

yaratğan 'yaratan' *yaratgannı bulsa yaratmış senin* (4743) vb.

Kutadgu Bilig'te *-gan I-gen, -qan I -ken* ekinin isim türettiği örneklere hemen hemen hiç rastlanmaz. Divan'da da geçen ancak üç isim saptayabildik:

qalqan 'kalkan' *Luma torqu qalqan kötürdi uşun* (3288),

azğan 'yaban çiçeği' *asığ qılsa azğan anın men qulı* (2573),

sağızğan 'saksağan' *sağızğanda saqraq kerek tutsa öz* (2313)

Bu sözcüklerin hangi kökten türedikleri hakkında genel kabul görmüş bir açıklamanın olmadığını, Divan'da bu sözcükler üzerinde dururken söylemiş ve kendi düşüncemizi ortaya koymuştuk. (Bk.s.53)

Eski Türkçe Dönemi'nde *-gan I -gen* eki işlek bir ek değildir. Seyrek olarak isim ve sıfat-fiil yapar.

bazğan 'çekiç, basan', *[bas-* 'basmak'] (AVG, s.52),

qorğan (korığan ?) 'korugan, sığınak, kale' (TT, s.106)

Eski Anadolu Türkçesi'rıde kelime içi hece başlarındaki *ğ* sesi düştüğü için *-gan / -gen > -an / -en* olur; fakat biz bu dönemde hem *-gan / -gen* hem de *-an/ -en* şekline rastlarız.

1- *-ğan / -gen*

Kaşgarlı'daki bazı *-ğan / -gen*'li örneklere bu dönemde hatta daha sonraki Çağdaş Türkiye Türkçesi'rıde de rastlarız. Halbuki bunların da *-an / -en* şekline dönmesi beklenirdi. Bu da bizi, bu örneklerin Oğuzların söyleyişiyle *-qan I -ken* şeklinde olduğunu fakat Karahanlı yazı sistemi içerisinde bunun yansıtılmadığı düşüncesine ulaştırır.

Bu dönemde (Eski Anadolu Türkçesi) yukarıda da belirttiğimiz gibi ekin Doğu Türkçesi'rıe ait olan *-gan I -gen* şekline rastlarız. Ünsüz benzeşmesi kuralının henüz tam gelişmemiş olmasından bunun izahını tamamen bu kuralın ekin ünsüzünü sedalılaştırır görüşüyle açıklayamayız. *-gan I -gen* şeklinin varlığının nedeni, Oğuzca'nın söyleyiş özelliklerinin; bu erken yazı döneminde henüz Karahanlı imlasının yarattığı alışkanlık yüzünden yazıya geçirilmemesi olabilir:

aragan 'çok arayıcı': *eflatun dir: kendü aybı olan biregü aybın aragan* (Maarif XV. 158-TS)

talaşgan 'kavgacı, dövüşken': *talaşgan görmez allahın liqaasın* (Ruşeni. XV. 32-TS),

ıogurqan 'çok doğuran': *oğlan ıogurqan ola, ümmetim çok ola kim ben ümmetim çoqlugu ilefahrlenürün* (Yüz. Ha. XIV. 50-TS),

gömü/gen 'bataklık': *iki öküz var idi, birisinin adı şenzebe. birisinin adı bendebe. Pes yolda bir gömülgen var idi, şennzebe ol gömü/gene düşü yüz bin hile ile anı çıkardılar* (Kel. XIV. 23- TS), (Bu sözcük XVI-XVII. yüzyıllarda 'çok gömülen, bataklık halinde olan' anlamında da kullanılmıştır)

sepişken 'salgın, bulaşıcı, sari': *ey göz derdi sepişken dünyada I gözünü kim gördü bimar olmadı* (Kadı. XIV. 300-TS),

Yukarıdaki örneklerden görülebileceği gibi, ek daha fazla; bir eylemi sıkça yapanı, yapmayı alışkanlık haline getireni anlatan sıfat-fiiller ve daha seyrek de isimler yapar.

2- *-ani-en*

Yukarıdaki şekilde olduğu gibi bununla da birçok sıfat-fiil anlamlı sözcük türetiniştir:

bilen 'bilen': delim diller bilen çok nesne anlar (Çeng. Dâi. XV-TS),

dutan 'tutan': *ağacın anın muhkem dutan ben* (Çeng. Dai. XV. *249-TS),*

qarıyan, qocayan 'yaşlanan, erkek-kadın': *ilahi sen rahimsin, senüii qullıgında qarıyan qocayan qullara nicesi azap idesin* (Cenet. XV. 274-TS) vb.

Çağdaş Uygur Türkçesi'nde *-ğan / -gen'in* geçmişte olduğu gibi iki esas işlevinin olduğu görülür:

A- Sıfat-fiil Yapma İşlevi

Çağdaş Uygur Türkçesi'nde en sık kullanılan sıfat-fiil ekidir. (RÖ, s.103) Geniş zamanı ifade eder:

qılgan 'kılan, yapan': *tekebburluq qilganlardin rehm kütmehler* 'tekebürlük edenlerden merhamet beklemeyiniz'(RÖ, s. 103),

kelgen-qalgan 'gelen-kalan': *uruş pütti, kelgen keldi, qaldi qalgan* 'Kavga bitti, gelen geldi, kaldı kalan' (RÖ, s.103),

Bazı kullanımların örneğine Divan'da rastlamayız:

okuganni 'okuduğunu': *sen oquganni oqudum men mu* 'senin okuduğunu okudum ben de'(RÖ, s.103),

oynap yürgen balilar 'oynamakta olan çocuklar'(RÖ, s.103) vb.

B- İsim Yapma işlevi:

Hem isim hem de sıfat görevini üstlenen sözcükler türetir:

yeti/gen 'olgun, erişkin': *yeti/gen kiz* 'erişkin kız' (ENN s.467),

üşügen 'soğuk alan donmuş' (ENN s.447),

qaxlangan 'iste veya güneşte kurutulmuş' (ENN s.216).

şuvurgan 'tipi'(RÖ s.41),

tutqan 'akraba'(RÖ s.41),

kapqan 'tuzak'(RÖ s.41) vb.

Ek ünsüz uyumu kuralına (consonant harmony) uymaktadır; ekin ünsüzünün sedalı ve sedasız şekli.vardır.

Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde ekin her iki şekli de vardır.

I- *-ğan I -gen; -qan I -ken*

Bu ek Eski Türkçe'de sadece *-qan I -ken* şeklindeydi. Günümüzde ünsüz uyumu kuralı (consonant harmony) nedeniyle *gani -gen; -qan I -ken* şekline girmiştir. Çok olan ve yapan anlamı taşıyan isim ve sıfatlar türetir ve *-an / -en'den* anlam bakımından daha güçlüsüdür (ME, s.187-188):

unutqan, alıngan, sıqılğan, soqulgan, yapışqan, girişken vb.

Bilhassa ağızlarda sıfat anlamlı bu sözcükler isimleşebilmektedirler:

uçurgan-uçurıgan '(ağızlarda) uçurtma' vb.

yapışqan 'yapıştırıcı' vb

II- *-an / -en*

Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde en geniş biçimde kullanılan sıfat-fiil şeklidir. Eski Türkçe metinlerde ve Kaşgarlı'da rastladığımız *-gan I -gen* ekinin devamıdır. İşlevi yukarıdakiyle aynıdır:

yapan, gelen, koşan vuran vb.

-ğan / -gen; -qan / -ken ekine oranla çok seyrek olarak kalıcı isimler yapar:

kıran, düzen (ME s.197) vb.

4- *"-(ı)gsaq1-(i)gsek~-(u)ğsaq1-(ii)gsek?"*

Çok sık karşımıza çıkmayan sıfat-fiil eklerindendir. Bu ekle ilgili olarak Kaşgarlı kitabının birçok yerinde açıklamalarda bulunur:

"Bir işi yapmayı kurmuş, yapılmasını çok istemiş olan bir faili anlatır. *ol er ol ewke barıgsaq* sözünde olduğu gibi ki 'o adam evine gitmeyi kurmuştur; hep onu diliyor' demektir. (s.17 = BA, c.l, s.24),

"Bir iş yapılmadan önce o işin yapılmasını arzu eden ve sıfat olan bir faildir. Bunun yapısı emri hazır sıygası üzerine kurulmaz. Kökün son harfinden sonra -tok sesli, *gayn* 'lı ve *kaf'ü* kelimelerde- *gayn, sin, elif, kafve* ince ahenkli ve *kef* li kelimelerde *gayn* ve sondaki *kaf* yerine yumşak *kef* getirilir. Emri hazır sıygasındaki *bar* olan kelime bu manada bir sıfat yapılmak istendiğinde *ol ewke barıgsaq ol* denir, 'o adam eve gitmek isteğindedir' demektir. Emri hazırı *tur mundȧ* sözünde olduğu gibi *tur* olan kelime, bu manada bir sıfat yapılmak istenirse *ol mundȧ turugsaq* ol denir ki, 'o, burada kalmak dileğindedir' demektir. *k~f'li* kelimelerde *ol berü keligsek erdi, ol ewke kirigsek ol* ve *ol tawar ıerigsek ol* denir ki, 'o, beri gelmek istiyor', 'o, eve girmek dileğindedir', 'o, mal toplamak arzu ediyor' demektir. (s.294-295 = BA, c.Il, s.54-55),

"Bir iş yapmasını dilemekle vasıflanan fail sıygası *ıapugsaq er* gibi, 'hizmet etmeyi dileyen adam' demektir." (s.350 = BA, c.Il, s.168),

"Bir işi işlemek azminde ve dileğinde olmakla vasıflanan faile örnek: *ol at suwgarıgsaq erdi, ol am suwdın keçrüşsek erdi* gibi ki, 'o, atı suvarmak dileğinde, azminde idi', 'o, onu sudan geçirmek için yardım etmek dileğinde ve azminde idi. (s.394 = BA, c.II, s.257),

"İşin kendisinden çıkması. arzusunda bulunmak anlamıyla vasıflanan fail *için ol tang tarıtıgsaq ol, ol ewin bezeıigsek ol* denir ki, 'o, çiftçiliğe düşkündür, onu arzu ediyor', 'o, evini bezetmeye düşkündür, onu arzu ediyor' dernektir.

Kök üzerine *sin* ve *kaf'la* beraber tok, *kaf* lı ve *gayn* 'lı kelimelerde *gayn* getirilir. Kuralı, sahih fiillerde geçtiği üzere *kef* li, ince, yahut yumuşak kelimelerde *kef* gelir" (s.424-425 = BA, c.II, s.319),

"Bir işin yapılmasını arzu etmekle vasıflanan fail için *ıawraıigsaq er, ol yıgaçıg tepreıigsek ol* denir, 'o adam acele etmek isteğindedir (BA)= acele etmek isteyen adam (RD)' 'o adam ağacı sarsmak niyetindedir' demektir. (s.443 = BA, c.11, *s.360)*

Gözden geçirdiğimiz örnekler arasında ismi, bir eylemi yapmayı dileyen anlamında niteleyen sadece iki örneğe rastladık:

tap-uğsaq er 'hizmet etmeyi seven adam' (s.350),

tawrat-ığsaq er 'acele ettirmek isteğinde olan adam' (s.443), *[tawrat-* 1-'acele etmek, acele ettirmek' 2-ip eğirmek' s.429],

Diğer örneklerde ek; Kaşgarlı'nın yukarıdaki açıklamalarında da görebileceğimiz gibi gerçekleştirilmesi düşünülen, tasarlanan veya istenilen iş ve kılışları anlatan eylemsiler yapar. Bu örneklerde sözcük, isimleri nitelemez, ve genellikle *ol* bazan *erdi* ek fiillerinin yardımıyla yüklem olurlar. Genellikle fiil köküne getirilir:

ol ewke bar-ığsaq ol 'o adam eve gitmek isteğindedir' (s.295), *[bar-* 'varmak, gitmek'],

ol munda tur-uğsaq ol 'o burda kalmak dileğindedir' (s.295), *[tur-* 'durmak; çıkmak, yükselmek; ayakta durmak, kalkmak; zayıflamak'],

ol berü kel-igsek erdi 'o beri gelmek istiyor' (s.295), *[kel-* 'gelmek' s.29],

ol ewke kir-igsek ol 'o eve girmek dileğindedir' (s.295), *[k;r-* 'girmek': s.267],

ol tawar ıir-igsek ol 'o mal toplamak arzu ediyor' (s.295), *[tir- - ter-* 'bir araya getirmek, toplamak'],

ol anı ıut-uğsaq erdi (Oğuzca)o, onu almak azmindeydi' (s.414), *[tut-* 'tutmak, yakalamak' s.441-2],

ol anı sat-ığsaq (Oğuzca) 'o, onu satmak azmindeydi' (s.414), *[sat-* 'satmak' s.413 J,

tayın tap-uğsaq tehri sewinçsiz 'toyın tapmak ister, Tanrı memnun değil'(s.608), *(tayın:* İslam olmayan Türkler'in, Buda dininin din ulusu (BA. c.Vl (diz.) s.642), *[tap-* 'tapmak; hizmet etmek; bulmak, sezmek, kaybolanı bulmak']

ol et togra-ğsaq ol 'o et doğramak istiyor' (s.582), *[togra-* 'doğramak' s.566],

Söz konusu ekin fiil gövdesine de getirildiği olur:

ol at suwgar-ığsaq erdi 'o, atı suvarmak dileğinde, azmindeydi' (s.394), *lsuwgar-* 'sulamak, su vermek' s.360],

ol Lang tarıt-ığsaq ol 'o, çiftçiliğe düşkündür; onu arzu ediyor' (s.424), *[tarıt-* 'ekincilik etmek, ektirmek' s.424-5],

ol ewin bezet-igsek ol 'o, evini süslemeye düşkündür; onu arzu ediyor' (s.424), *[bezet-* 'süslemek' *beDiz* 'süs, ziynet' kökünden 'süslemek' anlamında *beze-* fiili türetilerek elde edilmiştir],

ol yığaçıq ıepret-igsek ol 'o adam ağacı kımıldatmak niyetindedir' (s.443), *[tepret-* 'hareket etmek, kımıldatmak' s.429],

ol teveke yük yükle-gsek ol 'o, deveye yük yükletmek istiyor' (s.582), *[yükle-* 'yüklemek' s.579],

Bu ek, bir iş yapılmadan önce 'o işin yapılmasını arzu eden' anlamı veren gelecek zaman anlamlı kelimeler yapmaktadır. Örnek:

ol ewke bar-ığsaq ol 'o adam eve gitmek isteğindedir' (s.295), *[bar-* 'varmak, gitmek'],

ol munda tur-uğsaq ol 'o burda kalmak dileğindedir' (s.295) *[tur-* 'durmak; çıkmak, yükselmek; ayakta durmak, kalkmak; zayıflamak'],

Bunun yanında gelecek zamanın hikayesi *(erdi)* kipinde olan örnekler de vardır:

ol at suwgar-ığsaq erdi 'o, atı suvarmak dileğinde, azmindeydi'(s.394), *[suwgar-* 'sulamak, su vermek' s.360],

ol anı suwdın keçr-üşsek erdi 'o, onu sudan geçirmek için yardım etmek dilek ve azmindeydi' (s.394)

Kaşgarlı, *keçrüşsek* sözcüğünü buraya aldığına göre *-(ı)gsaq I -(i)gsek, -(u)gsaq I -(ü)gsek?* ekinin "-ş" eki ile birlikte kullanıldığında *"g"* sesinin düştüğünü sanmaktadır.

ol munda turuğsaq erdi (Oğuzca) 'o, burda kalmalıydı' (s.296)

Olumsuz anlamda olan sadece bir örnekle karşılaştık:

ol mundın barığsaq tegül (Oğuzca) 'o, buradan gitmeyecek'(s.296)

Kaşgarlı'nın bazı ifadelerinden, söz konusu eke, Oğuz lehçesi konuşan bazı boylarca daha değişik anlamlar yüklendiğini anlamaktayız. Bu yeni anlam daha sonra işleyeceğimiz *"<guluq I -gülük:"* ekinin kelimeye kattığı anlamdır. Kaşgarlı *"<guluq I -gülük"* ekini anJatırken sonunda şöyle der:

"Oğuzların bir kısmı *lam'ı, sin* ile değiştirirler, şöyle ki *ol munda turuğsaq erdi ol mundın barığsaq tegül* derler ki 'o burada kalmalıydı', 'o, buradan gitmeyecek' demektir." (s.296 = RD c.I s.4 l l) veya;

"ol ıawratguluk ol I ol ıepretgulük erdi denir ki, 'o acele eden biri olmalıdır' 'onu harak.ete geçirmeliydi' demektir. Yahut bu, 'işi yapayazdı' anlamınadır. Oğuzlardan bir takımları *lam* harfini *sin* yaparlar. *ol ıawraıığsaq erdi I ol ıepreıigsek erdi* derler. (s.443 = RD cJI, s.145)

Kitabın başka bir yerinde; o işi yapmanın, yapanın hakkı olduğunu bildiren kelimeler türeten *"<ıglı"* ekinden söz ederken, Kaşgarlı, şu bilgiyi de aktarır:

"Oğuzlarla Kıpçaklar'ın diyeleklerinde *lam* harfi yerine *sin* harfi getirilir: *ol et toğrağsaq erdi I ol sana ograğsaq erdi* gibi ki, 'o, eti doğramalıydı, 'o, sana uğramalıydı' demektir." (s.582),

Bu açıklamalardan anladığımıza göre Oğuzlar'dan bir kısmı, *-(ı)gsaq I -(i)gsek, -(u)gsaq I -(ü)gsek?* ekine; kişinin eylemi gerçekleştirmesinin gerekliliğini ifade eden isim-fiiller oluşturmak gibi değişik bir işlev de kazandırmışlardır.

Söz konusu ek, muhtemelen iki ekin birleşmesiyle oluşmuştur. Bunlardan biri Eski Türkçe Döneminde rastladığımız ve 'birşeyi yapmak istemek' anlamlı fiiller yapan-() *ġsa- I -()gse-* ekidir: -() *ġsa-* + -( )*q* > -( )*gsaq*

Bir örnekte, ekin değişik şekline rastladık:

ol anı suwdın keçr-üşsek erdi 'o, onu sudan geçirmek için yardım etmek dilek ve azmindeydi' (s.394)

"-(ı)gsaq I -(i)gsek, -(u)gsaq I -{ü)gsek?" eki kalınlık-incelik uyarken düzlük-yuvarlaklık uyumuna genelde uyar:

suwgg_r-ıgsaq (s.394), *ty_r-Mğsaqb{!;r-ıgsaq*(s.296) vb.

Bu kuralı bozan örnekler de vardır:

tgp-Mğsaq er (s.350),

Karşılaştırma

Ek, Kutadgu Bilig'te pek sık geçmez; ancak bir tek örnek saptayabildik:

tapugsaq 'hizmet eden' *begin inçke ıegrür ıapugsaq qulı* (1880)

Bu tek örnekte görebildiğimiz kadar ekinDivan'daki kullanımıyla buradaki kullanımı arasında bir anlam farkı vardır. Kaşgarlı'da *tapugsaq* (s.608), 'hizmet eden' anlamı dışında 'hizmet etmeyi seven, dileyen' anlamı da taşır.

Eski Türkçe Dönemi'ndeki metinlerde bu anlamda fiilimsiler türeten bir ek karşımıza çıkmaz. Sadece 'bir şeyi yapmak istemek' anlamını veren *-()gsa- I -()gse-* eki vardır:

barıgsa- 'gitmeyi arzu etmek' *[bar-* 'gitmek') (AVG s.59).

öpügse- 'öpmeyi arzu etmek' *[öp-* 'öpmek') (AVG s.59) vb.

Ekin Kaşgarlı'da olduğu gibi henüz *-()gsa- + -q > -() gsaq* şeklinde kalıplaşarak eylemsiler türetmesi, bu dönem metinlerinde rastlanmaz.

Eski Anadolu Türkçesi ve Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde böyle bir eylemsi veya kalıplaşma sonucu isim türeten eke rastlanmaz. Çağdaş Uygur Türkçesi'nde de böyle bir eylemsi eki yoktur.

5- *"sğuluq I -gülük"*

Kaşgarlı'nın "Sıfat Sayılmayan- Aslında Sıfat Olmayan - Sıfatlar Üzerine Söz" (s.17) başlığıyla verdiği eklerden dördüncüsü de *-guluq I -gülük* ekidir. Kaşgarlı'nın; bu ekin işleviyle ilgili olarak anlattıklarını, Danko ff ve Besim Atalay farklı farklı çevirmişlerdir.

Atalay:

"Herhangi bir işi yapmak hakkı olduğu haber verilen bir faildir. *ol ewke bar-guluq erdi* sözünde olduğu gibi ki; 'o adam eve varmakta haklıydı' demektir" (s.17 = BA, c.I, s.24-25) şeklinde çevirirken;

Danko ff:

"The participle expressing that one ought to perform the action. Example *of ewke barğuluq erdi* 'he should have gone home- Kişinin eylemi gerçekleştirmesi gerektiğini ifade eden isim-fiildir' *ol ewke barguluq erdi* sözünde olduğu gibi ki 'o adam eve gitmeliydi' demektir." şeklinde çevirir. (s.17 = RD, c.l s.80)

Biz anlam açısından Darıkoff'un çevirisinin daha doğru olduğu inancındayız. Bu konudaki görüşümüzü, Drevnetyurskskiy Slovar (Eski Türkçe Lugatı) Leningrad, 1969 (s.654)'da da desteklenmektedir.

Diğer sıfat-fiil eklerinde de olduğu gibi Kaşgarlı Divanın birçok yerinde bu ekin anlamı, işlevi ve yapısı hakkında bilgiler verir:

"Kişinin görünmeyen ama ima edilen eylemi gerçekleştirmek zorunda olduğunu veya kişinin gerçekleştirmeye niyetli olduğunu ifade eden sıfat-fiildir. Bu şekil emir kipine dayalıdır, yani emir kipinin son ünsüzünün uyumsuzluğu sabit kalır ve ona kişi, *kaf* ve kalın ünlü içeren kelimelerde *gayn, lam* ve *kaf;* veya ortaya ait *gayn* ve sondaki *kaf* yerine *kef* ekler.

Örnek; *bar* 'git'; kişinin gitmek zorunda olduğunu ifade etmek için şöyle söylersin: *ol barguluq erdi* 'o, gitmeliydi' veya 'gitmeye niyetlendi'. *ol munda turguluq erdi* 'o, burada kalmalıydı' veya kalmaya niyetlenmeliydi" (s.295 = RD c.I. s.41 0),

"Kişinin bir eylemi yapmak zorunda olduğunu veya yapmaya karar vermiş olduğunu anlatan sıfat-fiildir. *fâ'ul'ulul* veznindendir; iki *ayn* (ikinci ve dördüncü asli harfler)üç sesli harften biri ile ahenklidir. Ve iki *lam* (üç ve altıncı asli harfler) uyumsuzdur. Örnek: *beg yazuq keçürgülük erdi* 'bey suçu bağışlamalıydı', *ol tehrike ıapınguluq erdi* 'o, Tanrı'ya tapmalıydı.. Kural *kaf'ı* olan veya olmayan kelimeleri dikkate alarak bu eki kelimeye eklemektir. Bu şekil masdarın anlamından birşeyler içerir." (s.351 = RD c.II s.46),

"Kişinin eylemi yapmak zorunda olduğunu; yada yapmaya niyetlendiğini belirten etken sıfat-fiildir. Örnek: *ol anı ıolïgurguluq erdi* 'o, onu doyurmalıydı' (s.394 = (RD c.JI s.90),

"Kişinin eylemi yapmak zorunda olduğunu; yada yapmaya niyetlendiğini anlatan etken sıfat-fiildir. *ol tarıg ıarıguluq ol* 'o, tohum ekimini düzenlemeye (çiftçilik etmeye) niyetlenir', *ol at közeıgüluk: ol* 'o, atı korumalıdır (gözetmelidir)' veya 'korumaya niyetlidir.' *gayn* veya kefin yeri bu örnekleri izler. Oğuzların bazıları açıkladığım gibi (s.296) *lam'ı sin* yapar." (s.425 = RD c.II s.124),

"Kişinin onu yapmak zorunda olduğunu ifade eden sıfat-fiildir. Örnek: *ol et togıaguluq erdi* 'o, eti kesmeliydi' ve *ol sana ugraguluq erdi* 'o, sana gitmeliydi' (uğramalıydı)" (s.582 = RD c.II s.3 I 1)

Yukarıdaki tariflerden· de anlaşılacağı gibi; ek, bir eylemin yapılmasının gerekliliğini anlatan eylemsiler türetir.

Kaşgarlı, (s.425, 443 ve 582)'deki açıklamalarında eki *"-ıglıq I -iglik"* şeklinde verir. B. Atalay da söz konusu sayfalarda eki bu şekliyle vermiştir. (BA, c.II, s.319-320; c.Jl,s.361; c.III, s.315) Çevirisinden yararlandığımız diğer önemli kaynak Danko ff, ekleri kısaca ele

aldığı bölümde, (RD, c.III, s.329) Kaşgarlı'nın bazen *"-ıglıq I -iglik"* şeklini, *"-guluql - gülük"* şekliyle aynı anlamda kullandığını belirtir ve söz konusu sayfalarda ekle ilgili örneklerin translitirasyonunu; *"<ıglıq I -iglik"* şeklinde verirken. metin üzerinde sonradan oynama saptadığını açıklar ve transkripsyonunda, *··-gulııq/ -gülük"* şeklini kullanarak asli şeklin bu olduğunu vurgular. Sıfat-fiil yapan ekler hakkında açıklayıcı bilgilerin verildiği bu sayfaların dışında, Divan'da ekin *"-ıglıq I -iglik"* şeklindeki kullanımına rastlamadık.

Yukarıdaki açıklama ve örneklerden de görüldüğü gibi bu ek; birinin yapmak zorunda olduğu veya yapmaya niyetlendiği eylemi ifade eden eylemsiler yapar. Divan'da bu ek sık kullanılmaz ve bu ekin bulunduğu örneklerin hiçbirisi bir atasözü veya manzum parçaya ait değildir. Bunlar tamamen ekin işlevini anlatabilmek için Kaşgarlı'nm kendi kurduğu cümlelerdir ve bu cümlelerin tümünde ek, *erdi* veya *ol* ek fiillerinin yardımıyla yargı bildirir duruma gelerek cümlede yüklem görevi üstlenirler.

Karşımıza çıkan örnekler şunlardır:

ol ewke bar-ğuluq erdi 'o adam eve gitmeliydi' (s.17), *[bar-* 'varmak, gitmek'],

ol yigit bizke kel-gülük erdi 'o yiğit bize gelmeliydi' (s.18), *[kel-* 'gelmek' s.29],

ol tut-ğuluq erdi 'o, almalıydı' (s.414), *[tut-* 'tutmak, yakalamak' s.441-2],

ol sat-ğuluq turur 'o, satmalıdır' (s.414), *[sat-* 'satmak' s.413],

ol anı tolṙgur-guluq erdi 'o, onu doyurmalıydı' (s.394), *[toDur-* 'doyurmak, bıktırmak'< **to-* 'dolmak': s.355],

beg yazuq keçür-gülük erdi 'bey suçu bağışlamalıydı' (s.351), *[keçür-* 'evirip, çevirmek, başarmak; bağışlamak' s.307],

ol tehrike tapın-ğuluq erdi 'o, Tanrı'ya tapmalıydı' (s.351), *[tapın-* 'tapmak, hizmet etmek' s.337],

ol munda ıur-ğuluq erdi 'o burada kalmalıydı veya kalmaya niyetliydi' (s.295), *[tur-* 'durmak; çıkmak, yükselmek; ayakta durmak, kalkmak; zayıflamak'],

ol ıarığ tarıt-ğuluq ol 'o, tohum ekimini düzenlemeye (çiftçilik etmeye) niyetlenir' (s.425), *[tarıt-* 'ekincilik etmek, ektirmek' s.424-5].

ol at közet-gülük ol 'o, atı korumalıdır (gözetmelidir)' veya 'korumaya niyetlidir.' (s.425) *[köze(- < köz at-* 'gözetmek'],

ol et ıogra-ğuluq erdi 'o, eti kesmeliydi' (s.582), *[togra-* 'doğramak' s.566],

ol sana ugra-ğuluq erdi 'o, sana gitmeliydi (uğramalıydı)' (s.582) *[ugra- < ugur* 'zaman'],

Şekil *"<gu I -su"* sıfat fiil ekinin üzerine"-/ııq *I -lük:"* isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşmuştur (AVG s.56):

bizin anda bir çart algumız bar 'bizim onda bir parça alacağımız var' (s.172),

at boşugu baldı 'atın salıverme zamanı geldi' (s.224),

arıglıq 'temizlik' (s.86),

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar, fakat düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz:

bg_r- gy./uq (s.17), *kgl-gfj./ük* (s.18), *ıar!l-gyJuq* (s.425), vb.

İlk ünsüzü sabittir, diğer bir değişle ünsüz uyumu yoktur:

kôzet-gülük (s.425), *sat-ğuluq* (s.414) vb.

Karşılaştırma

Ek, Kutadgu Bilig'te de sık kullanılmamıştır. "Eski Türkçe" dönemi.nde de rastladığımız gibi; bağımsız olarak kullanılan (sıfat tamlaması kurmaksızın) sıfat anlamlı sözcükler türetir. Burada ekin sözcüğe kattığı anlam, *-gan - I-gen* ekinin kattığı anlam benzer.Divan'da olduğu gibi; birinin yapmak zorunda olduğu veya yapmaya niye~ eylemi ifade eden anlamdaki eylemsiler yapmaz. Sadece üç sözcükte kullanıldığını sav:a:::t-

ölgüluk 'fani olan' *ajunug neçe tirse öz ölgülük* (3616),

turguluq 'duran' *qara qılqı ol bu yıraq turguluq* (2078),

ekin () *gluq* şekline de rastlanır:

bolugluq 'olan, bulunan' *bolugluq körür men yaragu munı* (1628),

Ekin, Eski Türkçe'de Kaşgarlı'daki işlevinin dışında isim-fiil yapma işlevinin de olduğunu görürüz:

A- İsim Fiil Yapma İşlevi

Ek bu işlevdeyken, mecburiyet ve gaye bildiren anlamlı eylemsiler türetir:

teggülük 'ulaşmak için': *üç ıürlüg quıluglarqa ıeggüluk köni namla yor.* u...~ 'üç türlü saadete ulaşmak için doğru yolda (öğretide) yürüyenler' (AVG, s.83),

ıirgürgülük 'diriltmek için': *aş kim ... barsıg tirgurguluk* 'aş ki parsı dirikmek içindir' (AVG, s.83) vb.

B- Sıfat-fiil Yapma İşlevi

Ek, bu işlevindeyken, ilgili kelimenin anlattığını vurgulayan sıfat-fiiller yapar ki bu da Kaşgarlı'da gördüğümüzden farklı anlamda fıilimsilerdir. Örnek:

bışrun-guluq iş 'alışılacak, talim edilecek iş' *[bışrun-* 'talim etmek'] (A.V.G. s.56),

oqşaı-guluqsuz edgülük umug 'başkalarıyla, karşılaştırılması mümkün olmayan iyi iş, benzersiz iyi iş' *[oqşat-* 'benzetmek, karşılaştırmak'] (A.V.G. s.56),

tuy-guluq bil-gülük yol 'duyulacak bilinecek yol; duyulması ve bilinmesi gereken yol' *[tuy-* 'duymak'; *bil-:* 'bilmek'] (A.V.G. s.56).

adırtla-guluq belgü 'ayırt ettirici işaret' *[adırtla-* 'ayırmak'] (A.V.G s.57),

oz-guluq yol 'kurtarılacak yol veya kurtarmaya yarayan yol' *[oz-* 'kurtarılmak kaçmak') (A.V.G. s.57),

olur-guluq orun 'oturulacak yer; oturmak adetinde olunulan yer; her zaman oturulan yer' *[olur-* 'oturmak'] (A.V.G. s.57),

yun-guluq törü 'yıkanılacak töre (yıkanma adabı)' *[yun-* 'yıkanmak'] (AV.O. s.57)

Seyrek de olsa önüne geldiği isim düşer ve ilgili sözcük bağımsız da kullanılır. Örnek:

qamagqa aya-guluq bolgaylar 'herkes tarafından hürmet edilen -insan- olmalılar *[aya-* 'hürmet etmek'] (A.V.G. s.57),

tınlıglarıg kör-gülük qılıp 'canlıları görebilir yapmak istiyorum' *[kör-* 'görmek') (A.V.G. s.57)

Gerek Eski Anadolu , gerekse Çağdaş Türkiye, ve Uygur Türkçeleri'nde bu ek canlılığını yitirmiştir.

6- *"-(ı)ğlı I -(i)gli -(u)ğlı I -(ü)gli"*

Kaşgarlı bu ekin işlevini şöyle anlatır:

"Bir işi yapmak üzere olan faili gösterir. *men ewke barıglı men* sözünde olduğu gibi; ben eve gitmek üzereyim demektir. *men sizke keligli men* sözünde de böyledir, 'ben size gelmek üzereyim' demektir. Bu da sıfat olarak tanınmamıştır."(s.18 = BA, c.l, s.25);

"Fail bir işi işlemeyi kendinde gizlemekle vasıflamr. Bu çeşit, bundan evvelki faile, işi işlemek azmi bakımından yakındır. Bu fail, emir sıygası üzerine kurulmayıp kelimenin sonu esre kılınır ve bütün ayrımlarda ziyade kılınan ekin ilk harfi sakindir.

B- Sıfat-fiil Yapma İşlevi

Ek, bu işlevindeyken, ilgili kelimenin anlattığını vurgulayan sıfat-fiiller yapar ki bu da Kaşgarlı'da gördüğümüzden farklı anlamda fiilimsilerdir. Örnek:

bışrun-guluq iş 'alışılacak, talim edilecek iş' *[bışrun-* 'talim etmek'] (A.V.G. s.56),

oqşaı-guluqsuz edgülük umug 'başkalarıyla, karşılaştırılması mümkün olmayan iyi iş, benzersiz iyi iş' *[oqşat-* 'benzetmek, karşılaştırmak'] (A.V.G. s.56),

ıuy-guluq bil-gülük yol 'duyulacak bilinecek yol; duyulması ve bilinmesi gereken yol' *[tuy-* 'duymak'; *bil-:* 'bilmek'] (A.V.G. s.56),

adırtla-guluq belgü 'ayırt ettirici işaret' *[adırtla-* 'ayırmak'] (A.V.G s.57),

oz-guluq yol 'kurtarılacak yol veya kurtarmaya yarayan yol' *[oz-* 'kurtarılmak kaçmak'] (A.V.G. s.57),

olur-guluq orun 'oturulacak yer; oturmak adetinde olunulan yer; her zaman oturulan yer' *[olur-* 'oturmak'] (A.V.G. s.57),

yun-guluq törü 'yıkanılacak töre (yıkanma adabı)' *[yun-* 'yıkanmak'] (A.V.G. s.57)

Seyrek de olsa önüne geldiği isim düşer ve ilgili sözcük bağımsız da kullanılır. Örnek:

qamagqa aya-guluq bolgaylar 'herkes tarafından hürmet edilen -insan- olmalılar *[aya-* 'hürmet etmek'] (A.V.G. s.57),

tınlıgların kör-gülük qılıp 'canlıları görebilir yapmak istiyorum' *[kör-* 'görmek'] (A.V.G. s.57)

Gerek Eski Anadolu , gerekse Çağdaş Türkiye, ve Uygur Türkçcleri'nde bu ek canlılığını yitirmiştir.

6- *"-(ı)ğlı I -(i)gli -(u)ğlı I -(ü)gli"*

Kaşgarlı bu ekin işlevini şöyle anlatır:

"Bir işi yapmak üzere olan faili gösterir. *men ewke barıglı men* sözünde olduğu gibi; ben eve gitmek üzereyim demektir. *men sizke keligli men* sözünde de böyledir, 'ben size gelmek üzereyim' demektir. ·su da sıfat olarak tanınmamıştır."(s.18 = BA, c.I, s.25);

"Fail bir işi işlemeyi kendinde gizlemekle vasıflanır. Bu çeşit, bundan evvelki faile, işi işlemek azmi bakımından yakındır. Bu fail, emir sıygası üzerine kurulmayıp kelimenin sonu esre kılınır ve bütün ayrımlarda ziyade kılınan ekin ilk harfi sakindir.

Emir sıygası *kaf'lı* yahut tok kelimelerde *gayn, lam, vav;* yumuşak ve kef'li kelimelerde *kef* getirilir: *men saha barglı men, ol munda ıuruglı ol* sözlerindeki *barglı, turuglı* kelimeleri gibi ki 'ben, sana gitmeyi içimde gizlemiş idim'. demektir. 'o, burada kalmayı içerisinde kurmuştu' demektir. *Kef'li* kelimelerde; *ol maha keligli turur; ol mana tawar berigli ol* denir ki, 'o, bana gelmek dileği beslemektedir', 'o. bana mal vermek kararındadır' demektir."(s.296 = BA, c.Il, s.57-58);

"Bunun kuralı *kaf'lı* ve *kef'li* kelimeleri göz önüne alarak köke bu harfleri ziyade kılmaktır. Bu çeşit biraz da mastar manasını taşımaktadır. Failin işi işleyenlerden birisi olması suretiyle vasıflanan fail şekli *ol tehrike ıapıngli erdi, ol meni suwdın keçrügli erdi* cümlelerindeki *tapınglı keçrügli* sözleri gibi ki, 'o, Tanrı'ya tapanlardan idi', 'o, beni sudan geçirenlerden idi' demektir. Bu ölçünün kuralı - iki *gayn* harfi sakin ve iki *lam* harfi harekeli olan *fa 'la 'lf* şeklidir. Bir fiil ile birlikte söylenen *erdi* kelimesi, failin, fiilini yapmış olduğunu haber verir. Bir fiilden sonra *ol* harfi veya *turur* fiili gelirse, failin o işi işlemediğini, işlemek azminde olduğunu haber verir."(s.351 = BA, c.l I, s. 168-169);

"İşleyenin bir işi içerisinde işlemek için gizli tutması veyahut o işi işlemiş olmasıyla vasıflanan faile örnek: *ol at suwgarglı erdi* 'o, atı suvaran idi' gibi. *ol anı toOguruglı ol* 'o, onu doyuran idi'. Bu anJamda kelimenin son harfi harekelidir" (s.395 = BA, c.II, s.257);

"İşleyenin içinde olan bir işi işlemek üzere olduğu anlamına gelen fail için *ol ıarıg ıarıgli erdi, ol anıg kôzetigli erdi* denir ki, 'o, çiftçilik etmeyi içinde kurdu ve ona başlamak üzere bulundu', 'o, atı gözetmeği kurdu, gözetmek üzere bulundu' demektir." (s.425 = BA, c.JI, s.320);

"İşleyenin içerisinde gizleyerek işlemesini kurduğu ve işlemek üzere bulunduğu şekilde vasıflanan fail için *ol ıawraıglı ol, ol tepretigli ol* denir ki, 'o, sahiden acele ettiren ve işe başlatmak üzere olandır', 'o, sahiden teprendiren ve teprendirmek üzere olandır' demektir." (s. 443 = BA, c.II, s.361-362);

"Bir işi işlemeye yönelen, azmeden ve fakat başlamayan fail için *ol et toğraglı ol, ol sana ugraglı ol* gibi ki, 'o et doğramayı kurmuştur', 'o. sana uğramayı kurmuştur' demek olur. Başkaları buna göre ölçünlenir." (s.582 = BA, c.IlI, s.315)

Yukarıdaki açıklamalardan *-(ı)glı I -(i)gli, -(u)glı I -{ü)gli* ekinin, eklendiği eyleme üç değişik anJam kattığını görürüz:

A- Eylemin gerçekleşmesinin kişinin aklında olduğunu veya eylemi gerçekleştirmek isteğinin var olduğunu belirten eylemsiler yapar:

men sana bar-Iıtğtı men 'ben sana gitmeyi içimde gizlemiştim; ben sana gitmeye niyetlenmiştim' (s.296), *[bar-* 'varmak, gitmek'],

ol munda tur-(u)ğlı ol 'o burada kalmayı içerisinde içerisinde kurmuştu; o burada kalmaya niyetlenmişti' (s.296), *[tur-* 'durmak; çıkmak, yükselmek; ayakta durmak, kalkmak; zayıflamak'],

ol anı tut-(u)ğlı ol 'o, onu tutmaya azmetti; kararını verdi' (s.414), *[tut-* 'tutmak, yakalamak' s.441-2],

ol tawarın sat-(ı)ğlı ol 'o, malını satmak azmindedir' (s.414). *[sat-* 'satmak' s.413],

ol ıarığ tarıt-(ı)ğlı erdi 'o çiftçilik etmeye karar verdi ve ona başlamak üzere davrandı' (s.425), *[tarı/-* 'ekincilik etmek, ektirmek' s.424-5],

ol aıığ közet-(i)gli erdi 'o, atı gözetmeye karar verdi; gözetmek için davrandı' (s.425), *[közet-* < *köz at-* 'gözetmek'],

ol et togra-ğli ol 'o, et doğramayı kurmuştur' (s.582), *[togra-* 'doğramak' s.566],

ol sana ugra-ğli ol 'o, sana uğramayı kurmuştur' (s.582) *[ugra-* < *ugur* 'zaman'],

B- Kişinin yaptığı eylemle kazandığı sıfatı anlatan sıfat-fiiler yapar:

ol at suwgar-tıığlı erdi 'o, atı suvaran idi' (s.395), *[suwgar-* 'sulamak, su vermek' s.360],

ol anı toDgur-(u)ğlı ol 'o, onu doyuran idi' (s.395), *[toDur-* 'doyurmak, bıktırmak' < **to-* 'dolmak' s.355],

ol tehrike tapm-(ı)ğlı erdi 'o, Tanrı'ya tapanlardan idi" (s.351), *[tapın-* 'tapınak, hizmet etmek' s.337],

ol meni suwdın keçr-(ü)gli erdi 'o, beni sudan geçirenlerden idi' (s.351),

ol tawrat-(ı)ğlı ol 'o, sahiden acele ettiren ve işe başlatmak üzere olandır· (s.443), *[tawrat-* 1-'acele etmek, aceie ettirmek' 2-ip eğirmek' s.429].

ol tepret-(i)gli ol 'o, sahiden hareket ettiren ve hareket ettirmek üzere olandır' (s.443), *[tepret-* 'hareket etmek, kımıldatmak' s.429],

Ekin yukarıdaki ilk iki işlevinde, *erdi* ve *ol* ek fiilleriyle bir yargı kazanıp cümlede yüklem görevi üstlenen eylemsiler türettiği görülür.

C- Birisinin yapmak üzere olduğu eylemi ifade eden eylemsiler yapar. Ek bu işleviyle eylemin adını anlatan mastar görevli sözcükler türetir:

men ewke bar-tıığlı men 'ben eve gitmek üzereyim· (s.18). *[bar-* 'varmak, gitrnek'].

men sizke kel-(i)gli men 'ben size gelmek üzereyirn(s.l S), *lkel-* ·gelmek' s.291,

N. Hacıeminoğlu, bu ekle ilgili verdiği örneklerde Kaşgarlı'nın, ekin sözcüğe kattığını söylediği bu anlam ayrıntılarını göz önüne almamıştır. Örnek:

berigli 'veren' (Kaşgarlı'ya göre, 'mal vermek kararında olan'); *ugraglı* 'uğrayan' (Kaşgarlı'ya göre, 'uğramayı kuran, planlayan') vb. (N.H. s.166-167)

Aşağıdaki atasözü, ekin olumsuz kullanışıyla ilgili karşımıza çıkan tek örnektir:

qız kişi sawı yorı-ğlı bolmas 'pinti adamın ünü yayılmaz' (s.l64), *),[yorı-* 'yürümek. gitmek, varmak']

Ekin ünlüleri kalınJık-incelik uyumuna uyar. Diğer taraftan yardımcı ünlüler düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyarken ekin esas ünlüleri bu uyuma girmez:

toDgy_r-(!:!)gl!_(s.395), ty_r-(!:!)gl! (s.296) vb.

Ünsüz uyumu ise yoktur:

sat-ğlı (s.414), *taru-ğlı* (s.425) vb.

Karşılaştırma

Ek, **Kutadgu** Bilig'te sıkça kullanılmaktadır. Ekin fiile kattığı anlam, kişinin yaptığı eylemle kazandığı sıfatı anlatır. Ekin Kaşgarlı' da yarattığı diğer iki farklılığa burada rastlayamadık:

aytıglı 'söyleyen soran' *ilig aydı aytıglı muïlug bolur* (1909).

barıglı 'varan' *barıglı yime tör! bolur ay botu* (4663),

qaçıglı 'kaçan, kaçınan, sakınan' *ölümdin qaçıglı keçig bulmadı* (4837),

saçıglı 'saçan, dağıtan' *qamug yumgılarıg saçıglı ölüm* (1180),

tahırqaglı 'hayret eden, şaşıran' *ajun tegşüruldi ıaïırqaglı yok* (6487),

uruglı 'vuran, döğen' *ay qaznaq uruglı ajun beg/eri* (5294),

yaruglı 'ışıyan, parlayan' *yaruglı ıunar ol yorıglı tınar* (1049) vb.

küçegli 'zorlayan, baskı yapan' *qanı ol küçegli kişiler yirin* (6439).

oqıglı 'okuyan' *oqısa açı/gay oqıglı közi* (412).

Eski Türkçe'de söz konusu ekin isim ve sıfat yapmak gibi başlıca iki işlevinin olduğu görülür. Bu işlevlerinden sıfat türetme işlevi daha ağır basar. Ender olarak *-(ı)klı* şekli de vardır:

yaraıığlı 'yaratıcı' *[yarat-* 'yaratmak'], (AVG, s.52).

erikli 'olmakta olan' *[er-* 'imek, olamak'], *(J\VG.* s.52).

oqıglı ünıegli ıehri 'çağıran ve cevap veren Tanrı· *[oqı-* ·çağırmak·: *ünle-* "çağırmak, cevap vermek'], (AVG, s.56),

edgü ögli 'dost, arkadaş' *[ö-* 'düşünmek'], (AVG, s.52) vb.

Örneklerden de görüleceği üzere ek; bu dönemde henüz. Kaşgarlının anlattığı;

a- eylemin gerçekleşmesinin kişinin aklında olduğunu veya eylemi gerçekleştirmek isteğinin var olduğunu; b- birisinin yapmak üzere olduğu eylemi ifade eden eylemsiler yapma işlevini henüz yüklenmemiştir.

Gerek **Eski Anadolu** Türkçesinde Ye gerekse Çağdaş **Türkiye ve Uygur Türkçeleri'nde** bu ekin canlılığını koruduğuna ait örnekler yoktur.

7- ***"-mışl -miş"***

Öğrenilen geçmiş zamanı anlatan bu ek, sıfat-fiil türeten bir ek olarak da çok yaygın bir kullanıma sahiptir. Hatta Divan'da ekin, sıfat-fiil anlamlı sözcük yaptığını gösteren, kırk örnek saptamışken, haber kipi görevinde sadece beş örneğe rastladık.

-mış / -miş eki, **edilgen** sıfat-fiiller yapar. Kaşgarlı: ekin, edilgen sıfat-fiil **(ismi** mef'ut) yapma görevini şöyle anlatır:

"Bütün ayırımlarda bir düzüye gelir, bu da emri hazır sıygası üzerine *mim* ve *şın* getirmekle olur: 'yay km' anlamına olan *ya qur* cümlesindeki *kur* kelimesi. nıef ul halinde *qurmış ya* denir ki, 'kurulmuş yay' demektir. *qazmış arıq* sözü de böyledir, 'kazılmış ark' demektir." (s.297 = BA,c.II, s.59),

"İsmi mef'ul değişmeksizin *bir* yolda gelir. *közetmiş nen. quıurmış qap* gibi ki. 'gözetilmiş nesne', 'boşalmış kap' demektir .. (s.351-352 = BA. c.11. s.170),

"İsmi mef'ul, *alrgurmış er, ıol'rgurmış* gibi ki, 'uyarılmış adam', 'doyurulmuş" gibi. İsmi mef'ul, yukarıda geçtiği üzere, bir biçimdedir." (s.395 = BA. c.IL s.257).

"İsmi mef'ul, *közetmiş at* 'korunmuş (gözetilmiş) ar. *biıimiş biıig* 'yazılması emredilmiş kitap' sözlerindeki *közetmiş* ve *biıimiş* kelimeleri gibidir. Gördüğün üzere geçen mastarlar ayrımında *şın'm* bu suretle gelmesinin kuralı geçmiştir." (s.425 = BA. c.IL s.320,).

"İsmi mef'ul; *ıawraımış yıp, tepretmiş nen* gibidir ki. "kıvraılrmş ip' ve 'tepretilmiş nesne' demektir.". (s. = BA, c.Il, s.362),

"Bu ayırımda ismi mef'ul, *togramış et, ırganıış yıgaç* gibidir ki. 'doğrannuş et". 'ırgalanmış ağaç' demektir. Sahih olan kelimelerde kuralı geçmiştir." (s.583 = BA. c.lll. s.316)

Yerilen örneklerden ekin başlıca iki işlevinin olduğu görülür:

A- Edilgen Anlamlı Sıfat-fiiller Yapar

Kaşgarlı ekin *(-mış / -miş)* edilgen anlamlı sıfat-fiiller yapma işlevini açıklarken. örnek olarak şunları verir:

kôzet-mişs al 'gözetilmiş at' (s.425), *[köze!- < köz at-* 'gözetmek'].

bitıı-mişs bitig 'yazılması emrolunmuş kitap·(s.425). *[bitil-* "yazdırmak s.415],

közet-mişs nen 'gözetilmiş nesne' (s.352), *[köze!-< köz at-* 'gözetmek'],

qutur-mış kap 'boşalmış kap' (s.352), *[qutur-:* 'dökmek; bitki ve tohumun çabucak büyümesi; haddini aşmak, haylaz olmak, kaygısız olmak (çocuklar için)' s.306],

olıgur-rmşs er 'uyarılmış adam' (s.395), [oDgur-'uyandırmak, uyarmak' < **oD-* 'uyanmak's.120],

tolrgur-mışs 'doyurulmuş (adam)' (s.395), *[toDur-* 'doyurmak. bıktırmak· < **to-* 'dolmak' s.355],

tawrat-mışs yıp 'kıvratılmış ip'(s.443). *[ımrrcıı-* I-racele etmek. acele ettirmek· 2-ip eğirmek' s.429],

qur-mış ya 'kurulmuş yay' (s.297), *[qur-* 'kurmak. germek. toplamak; himaye etmek' s.267),

qaz-mışs arık 'kazılmış ark' (s.297). *[qaz-:* 'kazmak. atın haşarılanarak ayağıyla yeri kazması, kazılmak' s.268] ,

Lepret-miş nen 'tepretilmiş, kımıldatılmış nesne' (s.443), *[lepret-* 'hareket etmek. kımıldatmak' s.429],

ıogra-mışs et 'doğranmış et· (s.583). *[to}?ra-* 'doğramak s.566],

ırga-mış yıgaç 'ırgalanmış; yerinden oynatılmış, sarsılmış ağaç' (s.583), *lırxa-* 'sallamak']

Divan'ın çeşitli yerlerinde saptadığımız *-mış ,ı -111iş* ekiyle yapılmış edilgen anlamlı diğer sıfat-fii Iler şunlardır:

kelse qa/ı yarlıg bolup yunçıg üme I keldür anuq bol-mış aşıg tutma uma ·sana yoksul bir konuk gelirse onun önüne hazır bulunan aşı getir, geciktirme' (s.59), *[bol-* 'olmak' s.JOJ,

bul-mış neiiig sewer sen I aqrun ahar sewingil ' bar-nıış nehig saqınma I azraq ahar ôküngil 'eldeki mala sevinirsin, ona az sevin: giden mala acıma. ona çok pişman olma' (s.602), *[bar-* 'varmak, gitmek'],

kôhlüm için örtedi I bü-miş başıg qarıadı I keç-miş öDük irıedi I tün kün keçüp irıelür 'gönlüm içten yandı, onulmuş yarayı tırmaladı. geçmiş günleri aradı. gece gündüz geçerek aranır' (s.128), *[büt-:* (burada) 'yara kapanmak' *baş büti* ·yara kapandı· s.413].

quruğ yıgaç· egi/mes qur-mış kiriş fügü/mes 'kuru ağaç .eğilmez, kurulu kiriş düğülmez' (s. 108), *[qur-* 'kurmak, germek, toplamak; himaye etmek· s.267],

bil-miş yek bilme-dürük kişiden yeg 'tanınrıuş şeytan. tanınmadık adamdan daha iyidir' (s.515), *[bil-* 'bilmek'],

qur-nuş kiriş tügülmes uqruqun tag egilmes 'kurulmuş kiriş düğümlenmez. kementle dağ eğilmez' (s.539), *[qur-* 'kurmak, germek, toplamak; himaye etmek' s.267),

yalhuq ürül-miş qap ol, ağzı yaz/up alqınur ' adam oğlu şişirilmiş tulum gibidir, ağzı açıldığında söner' (s. 107), *[ürü/-* 'şişmek, kabarmak' s. 106],

ıaşıg ısrumasa öp-miş kerek 'taşı ısıramayan öpmeli' (s.92) *[öp-* 'öpmek': *ol meni ôpdi* 'o, beni öptü' s.92],

Bu dönemde eylemlere gelip onları edilgen veya dönüşlü yapan ek, *-l* ekidir:

qur-(u)l- 'kurulmak, büzülmek· (s. 106). *qoş-Iull-* 'birleşmek, katılmak, tertip edilmek, *ter-(i)I-* 'derilmek, toplanmak' (s.331). *sür(ül)-* 'sürülmek. ezilmek' (s.330) vb.

Örneklere baktığımızda, bazen *-l* eki kullanılmadan, *-mış / miş* 'le eylemlerin edilgenlik anlamı kazandığı görülmektedir:

*qazmış arq (*qazılmış arq* değil); *qurnıış ya ("qurılmış ya* değil) gibi ...

Bu nedenle böyle kullanımlarda *-mış / miş'in* edilgenlik anlamını kendi içinde tuttuğunu söyleyebiliriz.

Kaşgarlı, yukarıda da aynen aktardığımız ve örneklerinde de gördüğümüz gibi Divan'ın bir çok yerinde, *-mış / miş* ekinin edilgen anlamlı sıfat-fiiller yaptığını aktarır. Fakat söz konusu eki alan kelimelerin tümünün edilgen anlamlı sıfat-fiiller olmadığı görülür. Aşağıdaki sıfat-fiiller etken anlama sahiptirler:

ötrük ulun ogrılayu yüzke baqar I elgin tüşup ber-mış aşığ başra qaqar 'hileci, alçak kimse hırsız gibi yüze bakar, misafiri koğarak vermiş olduğu yemeği başına kakar' (s.55), *[her-* 'vermek, gelmek' s. 79).

yıglap uDu irtedim I bağrım başın qartadım I qaç-mış qutıg istedim / yağmur kapı (küni?) qan saçar 'arkasından ağlayarak bozuldum, bağrımın yarasını deştim. Kaçıp giden saadeti aradım, gözüm yağmur gibi kan saçar' (s.139), [qaç-'kaçmak; gitmek' s.2651.

ber-miş senig bil yalituq tapar qarınqa I qal-mış ıawar aD111111g kirse qara orunqa 'bil ki verdiğin senindir; insanoğlu karnına; kişi mezara girdiğinde kalan mal başkasınındır' (s.543), *[ber-* 'vermek, gelmek's.79),

saçraıgudın qorq-mış quş qırq yıl aDrı yıgaç üze konmcıs 'tuzaktan korkan kuş kırk yıl çatal ağaç üzerine konmaz' (s.430). *[qorq-* 'korkmak': *qui ıeîiriden qorqdı* 'kul Allah'tan korktu' s.627],

qorq-mtş kişike qoy başı qoş kôrnür 'korkmuş adama koyun başı çift görünür' (s.498),

qanı aqıp yuşuldı I qapı qamug teşildi I ôlüg bile qoşuldı I ıug-mış küni oş batar 'kanı akıp dondu, bütün kabı deşildi, ölü ile birleşti, doğan güneşi şimdi batar' (s.332,). [*tug-*: 'doğmak, meydana çıkmak, belirmek, yükselmek' *qara quş tugdı* ' karakuş yıldızı doğdu, belirdi' s.167],

tegirmende tug-mış sıçgan kök kökregiiîe qorqmas 'değirmende doğan sıçan gök gürlemesinden korkmaz' (s.568)

B- Geçişsiz Fiillerden Sıfat-fiiler Yapar

Ek, geçişsiz fiillere de getirilerek geçmiş zaman anlamlı sıfat-fiiller yapılır; Kaşgarlı bunu şöyle anlatır:

"Lazım (geçişsiz) fiillere *mim* ve *ş111* getirildiğinde sıyga, o işin geçmiş olduğunu haber veren bir sıfat olur: *sawılmış kün, sugulmış suH'* gibi ki, 'inmiş güneş' ve ' soğutmuş s. çekilmiş su' demektir." (s.352 = BA c.lf, s.170).

"Lazım (geçişsiz) fiillerden ve başkasından gelmiş olan bütün mazi sıygalarmda bu kural bir düzüye yürür. Bunda erkek. dişi sıygası. *kafı'ı.* tok ahenkli. *ke/'li* ve yumşak ahenkli

kelimeler arasında hükm ayrılmaz; nitekim kuralı yukarıda geçtiği üzere *barmış kişi, kelmiş er* cümlelerindeki *barmış* ve *kelmiş* kelimeleri sıfat haline gelmiş fiillerdir. Burada *bardı* ve *keldi* sözlerinde olduğu gibi *dal veye* nin yeri yoktur." (s.298 = BA c.11 s.60)

Kaşgarlı geçişsiz eylemlerle yapılan sıfat-fiillere şu örnekleri verir:

kel-miş er 'gelmiş adam' (s.298), *[kel-* 'gelmek' s.29).

bar-mış kişi 'gitmiş kişi' (s.298), *lbar-* 'varmak, gitrnek].

sawıl-mış kün 'inmiş güneş' (s.352). *[saw-* (Divanda geçmiyor. MA)< *sawıl-:* (güneş için) 'inmek; savulmak'],

sugul-mış suw 'soğulmuş, çekilmiş su' (s.352), *[sugul-* 'toprağa sızıp kaybolmak -su için-' s.331],

-mış / -miş ekiyle sıfat-fiil yapılmış sözcülerin çok yaygın bir kullanıma sahip olduklarını söylemiştik. Buna en güzel kanıt. içinde *-mış / -miş* ekini alarak sıfat-fiil olmuş sözcüğün olduğu on **dokuz** atasözü ve manzum parçanın karşımıza çıkmasıdır:

Atasözü ve manzum parçaların dışındaki örnekler de şunlardır:

ol qıl-mış ışın üsıerdi 'o, yaptığı işi inkar etti' (s.118). *[qi/-* 'kılmak, yapmak, etmek, eylemek, olmak' s.277],

ol anıg qaç-nuş aıig ewrüşti 'onun kaçan atını çevirmekte yardım etti' (s.124), *[qaç-* 'kaçmak; gitmek' s.265],

tüş kör-miş oglan 'düşü azmış çocuk' (s.497). *[kör-* ·görmek. bakmak· s.267],

ol unıt-mış sözüg üşkürdi 'o unuttuğu sözü hatırladı' (s.121), *[unıt-* 'unutmak' s.115],

-mış / -miş ekiyle sıfat-fiil olmuş sözcükler. ismin hal ekierini ele alabilir:

ÖDleg qarıımış-qg boliug ıalqnıas 'zamanın kocattığına boya kına ayıp sayılmaz' (s.418), *[qarı-* 'kocamak, yaşlanmak': *arslan qarısa sıçgan iiiin köDezür* ' arslan kocasa yakalamak için fare deliğini bekler' s.560],

tünle bulıt örtense ewlük un keldürnış-çe_ holur ı ıeiida bıılıt örıense ewke yağı kirmiş-~ bolur 'akşamlayın bulut kızarırsa kadın. erkek çocuk doğurmuş gibi olur; tanlayın bulut kızarırsa eve düşman girmişe benzer' (s.131). *[keldür-* "getirmek': *ol maha aı kelıürdi* 'o. bana at getirtti' s.364],

yabdu mana ilindi I emgek körü alındı I qılmış-ıiia ilendi I ıuıgun bolup ol qatar yabdu '(düşman) bana tutsak oldu, zahmet görüp canı sıkıldı, yaptığına pişman oldu. tutsak olup sıkıntıya düştü' (s.111),

usuqmış-qg saqıg qamug suw kôrnür 'susamrşa ılgın (serap) bütün su görünür' (s.104), *[usuq-:* 'susamak' *er usuqtı* 'adam susadı' s.104_1

-mış / -miş ekinin sadece bir kelimede. isim yaptığını gördük:

ye-miş 'yemiş, rneyva' (s.449). *ııayıl yemiş* 'olgun şeftali ve büyük kavun gibi meyvaların çürümeye yaklaşması' (s.519), *[ye-* 'yemek. yeyip telef etmek': *er aş* yedi 'adam. aş, yemek yedi s.472],

ye-miş-le-n-di= yıgaç yemiş/endi "ağaç yemişlendi. yemiş verdi. (s.492)

-mış / -miş eki, bazı örneklerde karşımıza öğrenilen geçmiş zaman (past indefinite) bildiren bir kip olarak çıkar. Kaşgarlı bunu şöyle anlatır:

"Lazım fiillerde mazide bazı kere *nıiıı* ve *ş111* gelir *ewke barınış. ol ınuña kelmiş* sözlerindeki sözlerindeki *barmış. kelmiş* kelimeleri gibi ki "benim haberim olmadığı halde eve gitmiş' 'benim haberim olmadığı halde bana gelmiş' demektir.

bardı, keldi sözlerinde olduğu gibi, mazi fiilinin belgeleri olan *dal* ve *ye* yerine burada *mim* ile *şın* gelmiştir. Bunların arasında fark, *dal* ile *ye* söyleyen adamın, işin olduğu zaman hazır bulunmasından ve işin yapıldığı zamanda yanında bulunmasından haber verir. *bardı* denildiği zaman 'o gitti, ben de gözümle onun gittiğini gördüm' demektir. Fakat, *mim* ile *şın* harfleri söyleyenin bulunmadığı zamanda fiilin yapılmış olduğunu haber verir. *ol barmış, ol kelmiş* denir ki 'o gitmiş, ben gittiğini görmedim', 'o gelmiş, ben geldiğini görmedim· demektir." (s.297-298 = BA, c.II, s.59-60)

Kaşgarlı s.31'de, *-mış / -miş* ekini alan eylemin; cümlede anlamı pekiştirme, kuvvetlendirme göreviyle bulunan, üçüncü teklik şahıs zamiri *ol* ile birlikte kullanıldığında bilinen geçmiş zamanın bildirdiği gibi kesinlik kazandığını belirtir:

ol ewke bar-mtş ol ' o, gerçekten eve gitmiştir· (s.31) [*har-* 'varmak. gitmek']

Ekin sıfat-fiil yapma işlevi dışındaki kullanımlarına (Kip eki olarak) aşağıdaki cümleleri örnek gösterebiliriz:

kadaş te-miş qaymaduq qaDın ıe-miş qay-mış · kardeş demiş tınmamış. dönüp bakmamış; kayın demiş iltifat etmiş' (s.203). [*qaD- »qay- ... kaymak: caymak;

acımak, kayırmak, (burda) tınmak, iltifat etmek': *kirıt qaydı* 'arkasma baktı· (iltifat etti) s.553],

seiire-miş olgun qoyaq I sarma-mış sütten qayaq 'olgun konak darısı seyremiş. sütten kaymak tutmamış' (s.518), *[seDre-* (burda) incelmek. seyrelmek. seyrekleşmek: elbise erpimek' s.566),

tosun münüp sekirtsün I esiz/ikin amurısun I ıqa keyik qqyıartsun I ıuı-nuş sanı umnalım 'tosun taya binip koştursun, onun haşarılığını dindirsin: geyiğe köpeği saldırtsın. avı tutulmuş sayarak umutlanalım' (s.630), *[tut-* 'tutmak. yakalamak' s.441-2].

ur-mış ajun busıgın qıl-mış anı balıg I em sam anar tilenip sizde bulur yaqıg 'dünya pususunu kurmuş, onu yaralamış; ilaç, çare arayıp yakıyı sizde buluyor' (s.205), *[qıl-* 'kılmak. yapmak, etmek, eylemek, olmak' s.277].

elgim arıg qırçatur ok başaqı I ön-miş ulug ıeriiiik üze köp gaşaqı 'elimi iyiden iyiye ok temreni bereler, sıyırır; büyük su birikintisi üzere çok bitmiş kındıra otu' (s.428), *[ön-:* (burada) 'bitki bitmek' *ot öndi* 'ot bitti' s.29]

Ekin ünlüleri, kalınlık-incelik uyumuna uyarken. düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz: *kiJ.r-mlş* (s.497), *usuq-mış* (s.104) vb.

Karşılaştırma

Ek, **Kutadgu** Bilig'te de karşımıza sıkça çıkar. Bu ekle sıfat-fiil olmuş sözcüklerin sıfat tamlaması oluşturmaya çok yatkın oldukları görülür:

açınmış 'bağışlamış, ihsanda bulunmuş' *anar büise bolgay açınmış begi* (2837),

bilmiş 'bilmiş' *negü tir eşıigil bilig bilmiş er* (1955),

ıinmiş 'süslenmiş' *itinmiş kelin leg kôhül yilkiıür* (3540),

keçmiş 'geçmiş' *bu kecmiş künüfıke sıgıt qıl ünün* (376),

sınamış 'sınamış, tecrübe etmiş' *negü tir eşıigil sınamış kisi* (1616),

yaşamış 'yaşamış' *başında keçürmiş yaşaınış kişi* (2088).

küçemiş bol- 'zorlamış, baskı yapmış· *anı qcın küçeniş ho/ur belgülüg* (6008),

birmiş 'vermiş' *bayat birmişihe ogulqa uquş* (1250).

ıilemiş 'dileyen, dilemiş' *ıilemişke birdi agırlıq qanııg* (3722).

yıramış 'uzlaşmış' *kişide yıramış turur bu özüm* (4002)

Kaşgarlı'da olduğu gibi ekin sadece *yimiş* sözcüğünde somut bir varlığa isim olan sözcük türettiğini saptadık:

qurug öl yimiş tut ya içgü süçig (2889)

-mış / -miş, duyulan geçmiş zaman (past indefinite) eki olarak da görev yapar:

işlemiş 'işlemiş, görmüş, meşgul olmuş' *elig urmuş işke baqıp işlemiş* (255).

qopmış 'meydana gelmiş, zuhur etmiş' *togardin çalran qopmış örtep tuşı* (4889).

tefi/emiş 'denkleştirmiş' *sınamışyagıçı kişi ıeiïleıniş* (2334) vb.

Söz konusu ekin *(-mış / -miş* nadiren *-muş / -ıniiş)* Eski Türkçe'de iki işlevinin olduğu görülür:

A- İsim Yapma İşlevi:

ögmiş 'övgü, methiye' *[ög-* 'övmek'] (AVG s.53).

atı kötrülmiş 'adı yüksek, ulu, yüce' *[kôrid-* 'yükselmek. yücelmek'] (AVG s.75) vb.

B- Sıfat-fiil Yapma İşlevi:

sıqtamış tamu 'feryat cehennemi' *lsıqtu-* 'feryat etmek'. (AVG s.57).

qopda kötrülmüş nom 'her şeyin üstünde olan öğreti' (AVG s.57) vb.

Ayrıca Kaşgarlı'da vurgulandığı gibi bu dönemde de ekin duyulan geçmiş zaman (past indefinite) eki olarak görev yaptığı görülür:

(oguz) süsi üç biñ ermiş; biz iki hilt erıimiz 'Oğuz askeri üç bin er imiş. biz iki bin er idik' (AVG, s.81)

Eski Anadolu Türkçesi'nde de *-mış / -miş* sıfat-fiil olarak sıkça karşımıza çıkar:

gôgermiş 'morarmış, (burada) yeşermiş, mavileşmiş, bitki yapraklanmak': *gôgernıiş ekin* (ŞD 67-9 FKT, s.136)

yayınmış 'dağılmak, yayılmak': *huridür uçmaqdan yayınmış* (HŞ 1875-FKT, s.136)

Ekin duyulan geçmiş zaman işlevi de devam eder:

qılmışam (ŞD 142-13 FKT. s.121).

dimişsin (ŞD 179-1 FKT, s.121).

köyinmiş (HŞ 1580 FKT, s.121) vb.

Örneklerden de görüleceği gibi heni.iz düzlük yuvarlaklık uyumu oluşmamıştır.

Söz konusu ek Çağdaş Uygur Türkçesi'nde. pek işlek değildir. sadece bazı kelimelerde kalıplaşmış olarak karşımıza çıkar:

keçmiş 'geçmiş'(RÖ, s.102).

kilmiş 'yapmış'(RÖ, s.102) vb.

Bunun yanında çok olmamakla birlikte kalıcı isimler de yapar:

turmuş 'hayat' (RÖ, s.43),

qilmiş 'suç, kabahat' (RÖ, s.43) vb.

Ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar.

Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde *-mış / -miş* çok sık kullanılan bir sıfat-fiildir. Geçmiş zaman anlamı vardır.

yanmış kömür (M:E, s.323),

susamış insan (ME, s.323),

oqumuş adam (ME, s.323) vb.

Ek, seyrek olarak kalıcı isimler de türetir:

geçmiş 'mazi'(ME, s.197),

dolmuş 'belirli tarifesi olmayan ancak dolunca yola çıkan taşır (ME. s.197).

yemiş (ME, s.197) vb.

Ek, düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar.

8- *"-dı I -di"*

Ek; *-mış / -miş* eki kadar işlek olmasa da edilgen anlamlı sıfat-fiiller türettir. *-mış / -miş* kadar yaygın bir şekilde eylemsi yaratmadığını; hem örneklerin azlığından hem de bu örneklerin atasözleri veya şiirlerde geçmemesinden anlıyoruz. Kaşgarlı'nın bu ek hakkında sadece bir yerde açıklama yaptığını saptadık:

"Fiil köklerine *ye, dal, nun* harfleri eklenerek isim yapılır. Bu suretle kelimenin anlamı, bir şeyin artığı demek olur; yahut bu, ismi mef ul anlamına gelir; Arapçanın *fû 'ôla* vezni gibidir.

Başka bir şekil daha vardır ki o da, emir olan kökün son harfi. mazi belgesi olan *dal, ye* arasına *nun* getirlir; bu suretle kelime, mef'ul manasına isim olur. Nitekim 'suyu süzdü' demek olan *suwnı süzdi* cümlesindeki *süzü* fiilinin kök harflerinden sonuncusu olan *ze* ile mazi belgesi olan *te = dal* arasına bir *nun* getirilerek *süzündi suw* denir ki 'süzülmüş su' demektir.

İşte böylece fiil, o iş kendi üzerinde yapılan bir isimden başka bir şey olmamış olur; bunun anlamı 'süzülmüş su' demektir." (s.226 = BA. c.I s.450)

Yukarıdaki ifadelerden, *-dı I -di* ekinin. çoğunlukla edilgen ve seyrek olarak etken anlamlı fiilimsi (sıfat-fiil) ve somut isim yapma işlevinin de olduğunu anlıyoruz. Ek büyük bir çoğunlukla *-n-'*li gövdelere gelir. Ekin, bilinen (görülen) geçmiş zamanı (past definite) ifade

eden *-dı I-di* ekiyle nasıl bir ilişkisi olduğu ayrı bir araştırma konusudur. Kip eki (bilinen geçmiş zaman) olan *-d1 I* -di'nin Türkçede örneklerine rastladığımız kalıplaşma yoluyla isim ve sıfatlar türetmeye başlamış olduğu düşüncesi araştırılmalıdır.

A- Sıfat-fiil Yapma İşlevi

-d1 I -di çoğunlukla geniş zamanlı ve edilgen anlamlı sıfat-fiiller yapar:

tatın-dı süt (s.225), Bu ifadeyi B.Atalay 'bol süt" *(BJ\.* c.I. s.449) diye çevirirken: R. Dankoff; '(inek) meme(sin)de artakalan süt' şeklinde çevirmiştir. (RD; c.I. s.338) Kaşgarlı'nın açıklamalarından Danko If un çevirisinin daha doğru olduğunu söyleyebiliriz. [tatın-'tadar görünmek' < *tatı-* 'tat vermek": *ol aş ıatındı* 'o. gerçekte tatmadığı halde aşı tadar gibi göründü' s.346],

tılhn-dı nen 'esirgenen, yasak edilen nesne· (s.225). *[ıDın-* 'kaçınmak. esirgenmek, yasak edilmek' < *tıD-* 'mani olamak, men etmek': *er ıştın ıDındı* 'adam işten kaçındı· s.340],

kellin-di ton 'çok giyilen elbise' (s.225). *[keD-* 'giyrnek].

sürün-di er 'her yerden sürülen kişi· (s.226). *lsüriin-* 'kendini kaşımak: sert bir şey döğülerek ezilmek' s.343],

salın-dı nen 'atılan çıkarılan nesne· (s.226), *[scılın-* 'sarkmak': *yinçüu qulaqın salındı* 'inci kulaktan sarktı' s.344],

Bazı örneklerde, etken anlamla sahip geniş zamanlı sıfat-fiiller yapar:

aqın-dt suw 'akan su' (s.82),

saçın-dı neh 'saçılan, yayılan nesne' (s.225), [*saçın-* 'saçmayı iş edinmek· < *saç-* 'saçmak': *er özihe suw saçındı* 'adam su saçmayı kendine iş edindi" s.342).

Bazı örneklerde ekin, geçmiş zaman ifade eden edilgen anlamlı sıfat-fiiller yaptığını görürüz:

ekin-di ıarıg 'ekilmiş tohum'(s.82 RD. c.11. s. 160). *[ekin-* 'kendisi için ekmek': *ol özihe tarıg ekindi* 'o, kendisi için tohum ekti· s.11 OJ.

ögün-di kişi 'her dil tarafından öğülmüş kimsets.S? RD. c.11. s.160) *[ögün-* 'kendini övmek' s.110],

itin-di nen 'itilmiş nesne· (s.82). *[itin-* .itilmek sürülmek· s. 108],

süzin-di suw 'süzülmüş su· (s.226). *[siizin-* 'süzülür gibi görünmek· s.3431.

qazın-dı topraq 'kazılmış toprak· (s.226). *[qazın-* 'kazrlmak; kazmayı iş edinmek; kazar görünmek' s.344],

kômün-di nen 'gömülmüş nesne' (s.226), *[kömün-* "gömülrnek; gömer görünmek'; *kôm-* 'gömmek' eyleminden türemiştir: *er tawarın kômündı* ·adam malını gömer göründü' s.346],

üDrün-di neiĩ 'seçilmiş nesne' (s.84), *[iiDür-* 'seçmek, üstün tutmak s.981.

B- Kalıcı İsim Yapma İşlevi

Söz konusu ekin, somut isimler de yaptığı **altı** örnekle karşılaştık:

qırın-dı, 'herhangi bir şeyin kırıntısı' s.226 *[qırın-* 'soyar veya kazır görünmek· ; 'kazımak, bir şeyi kökünden çıkarmak; kırrnak' anlamlarına gelen *qır-* eyleminden türemiştir: *ol nehni qırındı* 'o, bir şeyin kabuğunu soyar. kazır göründü' s.344],

boğun-dı, 'hayvanın sidikliği' s.226 *[hogun-:* 'boğulmak'; *bog* 'boğmak· eyleminden türemiştir *at boğundı* 'at boğuldu' s.339J.

salın-dı, 'erkeğin arkaya doğru salıverdiği saç' (s.226), *[salın-* 'sarkmak' s.344 j.

yun-dı 'yiyecekler yendikten sonra kullanılan kapların yıkama suyu' (s.457), *[yıın-* 'yıkanmak': *er suwda yundı* 'adam suda yıkandı' s.472],

um-du, 'istek, dilek; tamah'(s.75), *[um-* 'ummak' *ol mendin neiĩ ıınıdı* 'o. benden bir şey umdu' s.94],

sök-ti 'kepek (Barsgan dilinde)' (s.210), *[sök-* 'sökmek, yarmak. yırtmak· (GC s.819): *ol yamağ sôkii* 'o, yama söktü' s.275),

suq-tu 'sucuk; karaciğer, et baharat karıştırılarak bağırsağa doldurulur. sonra pişirilir yenir' (s.210), *[suk-* 'sokmak' (GC, s.806): *men anı ewke suqdum* 'ben onu eve soktum' s.273],

süprün-dı, 'süprüntü' (s.274), *[süpür-* 'süpürmek' s.311].

yonın-dı 'yontu, talaş' (s.460), *[yonın-* 'yonar göstermek s.480]

salın-dı otun, 'sellerin getirerek kıyıya attığı odun· (s.226). *[salın-* 'sarkmak's.344],]

tamın-dı suw, 'su damlası' (s.226), *[tamın-* 'yağ çıkarmak. damıtmak'; 'damlamak' anlamına gelen *tam-* eyleminden türemiştir: *ol öziiĩe yag ıaınındı* 'o, kendisi için yalnız başına sütten yağ çıkardı' s.341],

sarqın-dı suw, 'su damlası'(s.ẑ-t"). [·akar şey; sızıp damlamak; uyuşmak· anlamlarındaki *sark-* kökünden türemiştir: *suıı· sarkdı* 'su sızdı' s.627],

Ek, hemen hemen tüm örneklerde, *(umdu, sôkti* ve *suqıu* sözcükleri hariç) sözcüğe -11- **földen** fiil yapma ekinden sonra eklenir. *sarqındı, süpründi* gibi örneklerde fiilin *sarqın-, süprün-* **şekline** rastlamamamız bize ekin, "-(*[ndı"* şeklinde olabileceğini düşündürebilir;

fakat bu iki örnekteki *"-n* "Ii kullanımın, diğer örneklerin baskısıyla olabileceği düşüncesi daha akla yatkındır.

-dz I -di eki örneklerden de görüleceği gibi. düzlük yuvarlaklık uyumuna uymaz:

bogJln-d!, (s.226), *sğ_k-ıj* (s.21 0) *ögy_n-dj* (s.82)vb.

İstisnası, *umdu'(s.94)* ve *suqtu* (s.21 0) örnekleridir. Bunları diğer örneklerden ayıran başka bir farklılık da ekin *"-n"* olmaksızın köke eklenmesidir.

Ek, bilinen (görülen) geçmiş zamanı (past definite) ifade etme görevinde iken ünsüzü sedasızlaşabilmektedir:

közden yaş sawruq-tı 'gözden yaş savruldu' (s.380).

ol qaġun ewge elet-ti 'o, evine kavun iletti' (s.115) vb.

Halbuki sıfat-fiil yapan kullanımlarda ek. çoğunlukla *-n* ile kullanıldığı için örneklerde ekin ünsüzü hep sedalıdır. Ekin doğrudan eklendiği yerlerde. ekin ünsüzü ünsüz uyumuna uyar:

sö/s.-{i (s.210), *suq-tu* (s.21 0)

Karşılaştırma

-dı I -di seyrek olarak Kutadgu Bilig'tc de geçer ve Kaşgarlı'da olduğu gibi edilgen anlamlı sıfat-fiiller ve isim yapar:

öDründü 'seçilmiş' *bayat qullarında en öDründüsi* (2598),

süründi 'sürülmüş olan' *yirindi ajınug süründike koD* (5327),

ôgdi 'alkış, sena' *isizke söküş eDgü ôgdi bulur* (239),

umdu 'dilek, istek, tamah' *kimi erse umdu qılur erse kul* (2616)

Eski Türkçe kaynaklarda ekin kullanıldığına dair herhangi bir örneği saptamadık. Eski Anadolu Türkçesi'nde *-dı I -di* ekinin kalıcı isim yapma işlevini sürdürdüğünü görürüz:

irkindi 'toplanmış, irkilmiş, birikmiş şey': *şo! su irkindisir ki çaqzl arasında olur* (Tercemen. XV. 270-TS),

yardı 'ceza': *sen öldürme yavrısını ılanın ı ,·e gemi qaç ii yardisını hii anın* (Ferh. XIV. 21-TS) vb.

dôgdü 'çekiç ve keser gibi aletlerin bir şeyi döğmeye ve ezmeye yarayan tarafı, düz ve yuvarlak kısmı': *teber dögdüsu ile dôge döge tutup bae ladılar* (Müslim. XV. 34, 70-TS).

Bazı örneklerde eki alan sözcüğün ikileme ile eylemsi (zarf-fiil) işlevini yüklenen sözcükler yaptığını saptadık.

ôgurdü ôgürdü 'bağıra bağıra': *kendüyü yenemedi. dahi ogürdu ôgırdü agladı* (Müz. XV. 188-TS),

Çağdaş Uygur Türkçesi'nde ekin eylemsi türetme işlevi yoktur. Fazla işlek olmayan bir fiilden isim yapma ekidir. -n-li fiil gövdelerine gelir. Kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uymaz :

üzündi 'kırıntı, parça' (RÖ, s.39),

yigindi 'birikim toplantı'(RÖ, s.39),

ıaşlandi 'döküntü'(RÖ, s.39) vb.

Ek, Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde de işlek bir fiilden isim yapma ekidir. Kaşgarlıdaki örneklerde olduğu gibi -n-li fiil gövdelerine getirilir:

girinti, (ME, s.191),

üzüntü, (ME, s.191),

sallantı (ME, s.191),

quruntu (ME, s.191). vb.

Az da olsa ek, fiil köküne de getirilir:

ürperti (ME, s.192),

belirti (ME, s.192) vb

Bilinen geçmiş zaman eki de kalıplaşma yoluyla kalıcı isimler türetir:

şıp-sevdi 'hercai, züppe'

kül-bastı, imam bayıldı 'yemek adları'.

gece qondu 'bir gece içinde ruhsatsız olarak gizlice yanıları e,'.

zıp-çıqıı 'saygısız münasebetsiz· vb

Zeynep Korkmaz günümüz Türkçesindeki bu örneklerde görülen ek ile Karahanlı dönemindeki ekin *(ögdi* 'övgü'. *ôhdi* "akide' vb.) arasında bir ilişki olabileceği gerçeğinin gözardı edilemeyeceğini hatırlatır. (ZY. s.54)

9- *'<saI -se"*

Genellike cümle şart şeklinde tasarlandığında eylemlere eklenir ve onlara şart anlamı verir, bunun dışında az da olsa sıfat-fiil anlamlı sözcükler yapar. *-sa I -se* ekiyle kurulmuş cümleleleri ekin yukarıda açıkladığımız işlevlerine göre incelediğimizde. *-sa I* -se'nin asli işlevinin eyleme şart anlamı katmak olduğunu görürüz.

Kaşgarlı, *-sa I -se* ekini çok kısa bir şekilde iki örnekle şöyle tarif eder:

"sa: Şart bildiren edattır. *ol ewke barsa* 'o. eve giderse· *sen kaçan harsa sen* "sen ne zaman gidersen' Bu ancak fiillere gclir."(s.536=BA. c.JlJ. s.208)

Divan'da; söz konusu eki alan sözcüğün olduğu yüz on bir cümle saptadık. Bu cümlelerden doksan ikisi, şart cümlesidir. Biz konumuz gereği. ekin cümleye şart anlamının dışında anlamlar kattığı örneklere öncelik vereceğiz.

A- *"sa 1-se"nin* Eklendiği Eyleme Sıfat-fiil ve Zarf-fiil Anlamı Kattığı Örnekler:

.Divan'daki örneklerde Kaşgarlı anlamı nasıl sezinlemişse Arapça'ya öyle çevirmiştir. Bu nedenle çevriler bizim için önemli birer kaynaktır.

Araştırmalarımız için başlıca kaynaklarımızdan biri olan Dankoff, *-sa I -se* ekini kitabının üçüncü cildinde (RD, c.lll, s.328) *verbal nouns* ·fiilden türeme isim' başlığı altında göstermiş ve sayfa 330'da kısaca hakkında bilgi vermiştir; fakat burada Dankoff, ekin sadece şart işlevine değinmiştir:

"The conditional in /sA/ belongs bere by virtue of taking pronominal suffixes, ex., *sen kaçan barsa sen* 'if only you went' (536), *ol ewke barsa* 'if be goes bomes' (536), *munı ıilemese sen* 'if you are not pleased with this' (75), and *aparı sen barsa sen* 'if only you went' (RD. c.111, s.330)

Halbuki söz konusu ekin her zaman cümlelere şart anlamı katmadığını; bazen eklendiği sözcüğü sıfat-fiil yaptığını, kendi çevirilerinde de görmekteyiz. Ekin, şart anlamı dışında anlam taşıdığı cümleleri, Atalay ile Dank of un çevrilerine göre sınıflandırdığımızda karşımıza iki grup çıkar:

a- Çevirileri hem Atalay hem de Darıkoff'ta Aynı Olan Cümleler:

tulum anut-sa qulun bulur tulum unut-sa hulun bolur (s.115)

'silah hazırlayan tay da bulur, silahı unutan tutsak olur' (BA, c.J, 2l5)

'one who prepares bis weapon (for the enemy) finds a colt, one who forgets (to prepare) [his weapon! becomes a captive -{Düşman için) silahını hazırlayan tay bulur. silahını hazırlamayı unutan tutsak olur'(R.D,c.II, s.203)

künke baq-sa köz qamar (s.171) *lbak-* 'bakmak· s.272].

'güneşe bakanın gözü kamaşır' (BA, c.I, 340)

'one who looks at the sun will daze bis eyes - güneşe bakan kişi gözlerini kamaştıracak' (RD, c.I, s.268)

ükü[illegible]s sewinç bul-sa qaıığ oxsınur (s.607)

'çok sevinen yaman pişman olur' (BA, c.lII, 373)

'one who bas great joy may fall into something which will cause him severe sorrow - çok neşeli olan kişi, ciddi şekilde üzülmesine neden olacak duruma düşebilir· (RD. c.11, s.340)

boşlaglan-sa boxsuqlanur (s.402)

'kızan adamın eli boynuna bağlaıur'(BA, c.11, s. 272)

'one who acts heedlessly in a matter and defies advisors becomes manacled hand to neck - bir konudaki önerilere karşı koyan ve önemsemeyen kişinin eli boynuna bağlanır'(RD, c.II, s.98)

qançа bardın ay oğul I erdiii mende enç amul I attın emdi sen ıüiıül I qıldıh er-se qılmagu (s.50)

'oğul ! nereye gittin? sen burada rahat ilintisizdin . attan vazgeç. yapacağını yaptın· (BA, c.J, s. 74)

'where did you go my boy?/ you were content and quiet with me./ now give up the horse/ for you have done what should not be done - nereye gittin oğlum; benimle birlikte rahat ve sorunsuzdun; şimdi attan vazgeç; yapılmaması gerekeni yaptığın için· (RD. c.I. s.113)

b- Çevirileri Atalay ile Dankoff'ta Farklı Olan Cümleler:

tütün qopur-sa ışlanur (s.305)

'dumanı kurcalayan islenir'(BA, c.lI, s. 72)

'whoever stirs up smoke cannot help getting covered with soot - her kim dumanı karıştırırsa islenmekten kurtulamaz' (BA, c.11. s. l)

im bil-seer ôlmes (s.31-)

'belgeyi (parola) bilen adam ölmez' (BA. c.l. s.38)

'if a man knows the signal he won't be killed - eğer adam parolayı bilirse öldürülmezİlsD. c.l, s.90)

qalıh ber-se qız alır kerek bol-sa qız alır (s.606). *!hol-* 'olmak s.30; *her-* 'vermek. gelmek'.79],

'çehiz veren kız alır, gerekli olan pahalı alır"(BA. c.111. s.371)

'when a man gives the bridewealth be will find the biride a virgin; when he seeks something that be needs he will have to pay dear for it - adam cehiz verirse kız bulur; ihtiyaç duyduğu bir şeyi ararsa, pahalı ödemek zorundadır'(RD, c.Il, s.339)

Bu üç cümlede geniş zamana yayılan bir durum vurgulandığı için. Atalay'ın *-an /-en* sıfat- fiiliyle yaptığı çevirilerinin daha doğru olduğu görülür.

közden yıra-sa kôhüldeн yeme yırar (s.604)

'gözden ırak olan gönülden de ırak olur' (BA, c.lll. 366)

'when lovers are far from the eye their love also is far from heart - sevgililer gözden ırak olduğu zaman, aşkları da gönülden uzak olur'(RD. c.IJ. s.336)

Bu cümlede de geniş zamana yayılan bir durumla ilgili saptama yapılmaktadır. Dolayısıyla burada da *-sa* ekinin sıfat -fiil anlamlı sözcük yaptığı şeklinde Atalay'ın yaptığı çeviri daha doğru olur görüşündeyiz. Zaten bugünkü Türkçe de bu sava benzer bir atasözümüz vardır: "gözden ırak olan gönülden de ırak olur".

kim kür bol-sa küwez bolur (s.163)

'kabadayı olan kurumlu olur' (BA, c.r, s.325)

'whoever is firm and strong-hearted may become proud - kişi cesur olursa, kibirli olabilir' (RD, c.I, s.259)

Bu cümlede; *kim* ifadesinin, söze şart anlamı katması daha akla yatkın olduğu için Dankoff'un çevirisinin daha doğru olduğu inancındayız.

-sa I -se ekini sıfat- fiil yapan ekler bölümüne dahil eden Dankoff un ekin bu işlevinden (c. Ill, s.333'de) hiç söz etmemesi bir eksikliktir. Yok eğer Dankoff çevirilerinde göstermesine rağmen, söz konusu ekin bu işlevinden emini değilse *-sa I -se* 'yi sıfat-fiil yapan ekler başlığı altına almakla bir çelişkiye düşmüştür.

Bazı cümlelerde *-sa 1-se* ekinin zaman bildiren ve zamanı belirtip vurgulayan zarf-fiil görevli sözcükler yaptığını görürüz. Bu tip cümlelerde her iki kaynağın çevirilerinde farklılık olmadığı görülür:

qzşqa anım kel-se qalı qulug yay I tün kün keçe alqınur öDleg bile ay (s.54). *[ke/-* 'gelmek' s.29],

'kutlu yaz geldiğinde kış için hazırlan; gece gündüz geçerek ay ile zaman tükenir' (BA, c.I, s.82)

'prepare for winter when blessed summer comes, for time runs out and months come to an end with the passing of night and day - günler ve gecelerin geçmesiyle aylar bittiği ve zaman geçtiği için; yaz geldiği zaman kış için hazırlan' (RD, c.l, s.119)

küç eldin kir-se törü tühlukten çıkar (s.273-495). *[kir-* 'girmek': *ol ewke kirdi* 'o, eve girdi' s.267],

'zor (zulüm) kapıdan girince görenek bacadan çıkar' (BA. c.11. s.18)

'when violence comes in by the courtyard, custom (meaning justice) goes out by the window - ihlal avludan içeriye girince, hukuk ve adalet pencereden dışarı çıkar'(RD, c.l l, s.209)

ewin barqın saıgsadı I yulug berip yazıgsadı ' tirig er-se turıgsadı I ahar saqınç küni tugdı (s.590)

'evini barkını satmak istedi, fidye verip yarlıganmak (bağışlanmak) istedi; yaşadıkça durmak istedi, onun sakınacak günü doğdu' (BA, c.III. s.333)

'the enemy wished to sell his houses and his landed property, to ransom himself therby; he wished to stay alive; the of sadness arose for him (meaning the day) - düşman evlerini ve taşınmaz mallarını satmak istedi; onunla fidye vererek kendisini esaretten kurtarmak için; hayatta kalmak istedi; keder günü geldi'(RD, c.II, s.319)

arslan kôkre-se at aDaqı ıuşanur (s.341)

'arslan kükreyince atın ayağı dolaşır'(BA c.11. s.146)

'when the lion roars the horse's legs are shackled (because of it) - arslan kükrediği zaman atın ayakları karışır'(RD, c.11, s.36)

tanda bile kör-semini ördek öter I qalwa kôrüp qaşgalaqı suwqa batar (s.263) *[kör-* 'görmek, bakmak' s.267],

'ördek beni bu sularda temrensiz okla gördüğü vakit bu kuş suya batar' (BA, c.l. s.528)

'when the cluck sees me in those mornings lit quacks; when the *kaşgalak* see me with] a beadeless arrow this bird dives into the water - sabah vakti ördek beni temrensiz okla gördüğü zaman suya batar' (RD, c.I, s.386)

ay tolun bol-sa elgin imlemes (s.54-?)

'ayın ondördü olduğunda elle gösterilmez· (BA c.I. s.82)

'when the moon is full one does not point to il with the hand - ay tam olduğunda (ayın on dördünde) kişi onu elle göstermez'(RD, c.l, s.ll9)

xan ışı bol-sa qatun ışı kalır (s.206)

'hanın işi, emri olunca, hatunun işi geri kalır· (BA. c.l , s.410)

'when the Khaqau's business is at band the Klıatun's business is pul ofT- kağanın işi olduğu zaman, hatunun işi ertelcnir'(RD. c.I. s.31 I)

ulugluqug bul-sa sen eDgii qılın I bolgı! kişig beg/er qaıuı yaxşı ulan (s.44)

'büyüklüğe eriştiğin zaman iyi huylu ol. beyler yanında iyiliğe araç olan kişi or(BA c.I, s.64)

'when you gain great prestige and influence then behave correct!. Be before the emirs a good joiner, one who present well people's affairs - büyük saygınlık ve etki kazandığın zaman doğru davran; beylerin önünde iyi insanların durumlarını sunan aktaran kişi ol'(RD, c.I, s.l06)

Bir örnekte ise *-sa I -se* ekinin isim-fiil anlamlı sözcük yaptığını saptadık:

öküz aDaqı bolgınça buzagu başı bol-sa yeg (s.41)

'better to be the head of a calf than the foot of an ox - buzağının başı olmak. öküzün ayağı olmaktan daha iyidir'(RD, c.l, s.103)

'öküz ayağı olacağına buzağı başı olmak daha iyidirIBA. c.I. s.59)

Bazı cümlelere Atalay ile Danko ff un değişik anlamlar yükledikleri görülür:

sözke süçin-se hulun barır (s.342) *[sı"için-:* 'tadını bulmak· *er siizke süçindi* 'adam sözün tadını aldı' s.342J

'lafa dalan tutsak olur'(BA, c.11, s.150)

'when one is taken with sweetnes of words, one ends up a captive - kiş tatlı sözden hoşlandığı zaman tutsağı bırakır' (RD, c.II, s.38),

Bu atasözünde de iki kaynak farklı çev iriler yapmışlardır. Atalay"ın yaptığı çeviri daha tutarlıdır. Zaten atasözünün Kaşgarlı tarafından yapılan açıklamasnun. l)ankoffça yapılan çevirisini okuduğumuzda; bunun da Atalayın yazdıklarını doğruladığını görürüz:

'It is coined about one who leaves bis work for the sake of words that hears - duyduğu sözler uğruna işi bırakan kişi için söylenmiştir.(RD, c.II, s.38).

ot ıe-se agız kôymes (s.34)

'if one says "fire" his mouth does not catch fire - biri ateş derse ağzı yanmaz'(RD, c.l, s. 92)

'ateş değmekle ağız yanmaz'(BA, c.I, s.43)

Bu atasözünün Kaşgarlı tarafından yapılan açıklamasının çevirisinde de farklılık vardır. Atalay; bu ata sözünün söylediğinden cayanlar için kullanıldığı şeklinde çevirirken, Dankoff; ata sözünün, söylediği bir söz için özür dileyenleri anlattığını savunur. Ata sözünün kendisini, çevrisini ve açıklamasını bir bütün olarak ele aldığımızda Dankoff'un söylediklerinin daha tutarlı olduğunu görürüz.

B- *"-sal-se"nin* Eklendiği Eyleme Şart Anlamı Kattığı Örnekler:

Konunun girişinde de söylediğimiz gibi *-sa 1-se'li* cümlelerin çok büyük bir çoğunluğu eylemin gerçekleşmesini bir şarta bağlayan cümlelerdir:

ol ewke bar-sa 'o, eve giderse· (s.536). *lhar-* 'varmak. gitmek"].

bir toyzn başı ağrı-sa qamug toyın başı agrımas 'rnüslüman olmayan bir din ulusunun başı ağrırsa bütün din ululannın başı ağrımaz' (s.140),

qol-sa qalı ugraban bergil taqı azuqluq I qargış qılur ümeler yınçıg köriip qonıqlıtq 'konuk sana uğrayarak, isterse ona azıklık ver; konuklar, konuklukta rahatsız olurlarsa ilenirler' (s.140),

tutçı yagar bulıı I altun tamar arıg I aq-sa anın aqını I qandı menig qanıg 'onun bulutu durmadan yağdırır, halis altın damlar: onun seli bize doğru akarsa sevince kanarım' (s.189),

yağını uşaqla-sa başqa çıkar 'düşman küçük görülürse başa biner' (s.154), *[uşaq/a-* 'aşağılamak, küçük saymak': *ol anı uşaqladı* 'o, onu aşağıladı, küçümsedi' s.154],

tay aııt-sa at ınur ogul ereD-se ata tıınır 'tay yetişirse at dinlenir; oğul yetişirse baba dinlenir' (s.112), *[aııt-* 'atlaşmak, tay olmak: *tay arıttı* 'tay at oldu' (s.112). *ereI)-:* erkekleşmek]

iegür menig sawımnı bilge/eke ay I ınur qalı atıl-sa qısraq seni tay 'hey! Sözümü bilgelere eriştir, kısrağın tayı at olursa kısrak dinlenir' (s.112). *[atıf-* 'aılaşmak, tay olmak· (s.112)],

anıg yüzihe teınür baq-sa bolmas 'onun yüzüne dik baksa olmaz' (s.340). *lhaq-* 'bakmak' s.272],

yılan yarpuzdın qaçar; qança bar-sa yarpuz utru kelür "yılan yarpuzdan (yarpuz: ballı baba türünden bir bitki) kaçar, nereye gitse ona karşı gelir· (s.461). *[bar-* 'varrnak, gitmek'],

qui qzwıg ber-se ilrim qulıiia I künde ışı yükseben yoqar agar 'tanrım bir kuluna kutluk ve ululuk verirse hergün onun işi yükselir.' (s. 161). [*her-* 'vermek, ge imek·s. 79],

awçz neçe al bil-se aDıg ança yol bilir 'avcı ne kadar al bilirse. ayı da o kadar yol bilir' (s.43), *[bil-* 'bilmek'],

egir bol-sa er ölmes 'adamın yanında egir (bir çeşit ilaç) bulunursa ölmez' (s.39), *[bol-* 'olmak' s.30],

tirig esen bol-sa tan üküş kôrür 'yaşayanın başı esen gitse. çok şaşılacak şeyler görür.' (s.43), *[bol-* 'olmak' s.30],

sartnıh azuqı arıg bol-sa yol üze yer 'satıcının azığı arı olsa yol üzerinde yer· (s.45), *[bol-* 'olmak' s.30],

atan yükki aş bol-sa açqcı az körnür ' iğdiş edilmiş devenin yükü yemek olsa, aç kimseye az görünür' (s.50), *[bol-* 'olmak' s.30],

ula bol-sa yol azmas bilig bol-sa söz yazmas 'alamet olsa yol şaşamaz, bilgi bulunsa söz şaşmaz' (s.58), *[bol-* 'olmak' s.30],

kel-se qalı yarlıg bolup yunçıg ümeI keldür anuq bolmış aşıg tutma uııa 'sana yoksul bir konuk gelirse onun önüne hazır bulunan aşı getir, geciktirme· (s.59), *lkel-* 'gelmek' s.29],

barı kiçig bol-sa anut bedük ur ' delik küçük olsa ela tıpayı büyük vur' (s.59), *[bo/-* 'olmak' s.30],

qaz qop-sa ördek kôlig ellenür 'kaz (kalkıp) giderse ördek. gölü benimser' (s.64), *[qop-* 'kopmak, gelmek; kalkmak; başlamak, çıkmak. baş kaldırmak.': *quş qopdı* 'kuş kalktı' s.265],

izlik bol-sa ôldimes içlik bol-sa af yagrımas · çarık olsa adanı ölmez, keçe olsa at yağır olmaz' (s.65), *[bol-* 'olmak' s.30J,

ahduz bol-sa at ölmes 'andız olsa at ölmez· (s. 70), *[hol-* 'olmak' s.30],

ıtqa uwut it-se uldaii yemes ' köpeğe utanma atılsa -verilse- mestin altını yemez· (s.71), *[it-* 'itmek' s.95],

qaçış bol-sa qaya kôrmes 'halk arasında anlaşmazlık ve ürküntü olsa kimse birbirine yan bakamaz' (s.185), *[bol-* 'olmak' s.30],

sabanda sandrış bol-sa ör/günde ırıeş bolmas 'tarla ekilip sürülürken kavga olursa, harmanda gürültü olmaz' (s.203), *[bol-* 'olmak' s.30],

qagun qarma bol-sa iIlisi ekki e(li)xin ıegir 'kavun yağma edilse sahibi onu iki eliyle yakalar' (s.207), *[bol-* 'olmak' s.30),

oğlum öğüt algı! I biligsizlik keler I talqan kimiiĩ hol-sa .ı ahar bekmes qaıar 'oğlum öğüt al; bilgisizliği gider; kimin kavutu varsa ona pekmez katar· (s.221). *lho!-* 'olmak· s.30J,

közegü uzun bol-sa elig kôymes 'küskü (taş delmeye yarayan. ucu sivri demir alet) uzun olsa el yanmaz' (s.225), *[bol-* 'olmak' s.30J,

bulgaq üküş bol-sa qaçan biliglii yiter / yaĩışıq telim sayrap 0111 ıamgaq qaıar 'karışıklık çok olursa bilgin kaybolur, yanşak çok söylerse ağzının kurumasından çenesi yorulur' (s.235), *[bol-* 'olmak' s.30],

eşyek ayur başım bul-sa sondurıda suw içgey men 'eşek, başım esen olsa denizden su içerim, der' (s.246), *[bol-* 'olmak' s.30],

telim sôzüg uq-sa bolmas yalım qaycı yıq-sa hu/mas "çok sözü anlamak olmaz. yalçın kaya yıkılmak olmaz' (s.453), *[uq-* 'anlamak': *ol er ışın ıqdı* 'o adam işini anladı' s.931.

qılnu bil-se qızıl keDer yaranu bil-se yaşı/ keI)er ·nazlanmayı bilse kızıl giyer, yaranmayı bilse yeşil giyer' (s.453), *[bil-* 'bilmek· s.275 J.

könül kimnig bol-sa qcı!ı yoq çıgay I qıl-sa küçün bolınas am toq bcıy 'kimin gönlü yok yoksul olursa, güç ile o tok ve zengin yapılmaz· (s.550). *[qıl-* 'kılmak, yapmak, etmek, eylemek, olmak' s.277], *[bol-* 'olmak' s.30J.

bol-sa kimnig altun kümüş ayla eter I anda bolıp ıeiĩrikerü ıapgın öter 'kimin. altını gümüşü olsa yurtluk yapar; orada oturarak Tanrıya karşı tapkısını (dini gerekliliklerini) öder' (s.555), *[bol-* 'olmak' s.30],

ağılda oglaq tug-sa arıqda atı öner ' ağılda oğlak doğsa ırmakta. arkta otu biter' (s.45), *[tug-* 'doğmak, meydana çıkmak. belirmek: yükselmek. havalanmak. göğe ağmak' s.271],

kimnig bile qaş bol-sa yaşın yaqınas 'kimin yanında kaş olsa ona yıldırım dokunamaz *(qaş:* mühür yüzüğü yapımında kullanılan beyaz taştır) (s.453). *[hol-* 'olmak s.30],

yarın bulgan-sa el bılganur 'kürek kemiği karışırsa devlet karışır· (s.453), *lbulgan-:* 'bulanmak; kızmak, öfkelenmek; (burada) karışmak': *el bılgandı* 'vilayet karışlı' s.385),

çaq-sa tutnur çal-sa bllnür 'çakmak çakılsa ateş çıkar; söz kulağa çalsa bilinir' (s.276), *[çaq-* 'çakmak, eriştirmek' s.272; *çal-* "yere çalmak. vurmak, yenmek; sözü kulağa çalmak' s.276]

bilge eren sawların algı! ôgü I eDgii sawıg eDle-se özke siner 'bilgin adamların sözlerini öğüt olarak al, iyi söz tesir ederse öze siner· (s.512), *[eDle-:* 'değer vermek. önem vermek, etki yapmak'],

neçe yiiig biçek er-se öz sapın yonumas 'bıçak ne kadar keskin olsa da kendi sapını yontmaz' (s.193), *[er-* 'olmak, imek' s.92]

neçe munduz er-se eş eDgü neçe egri er-se yol eDgii 'ne kadar ahmak olsa eş, arkadaş iyidir; ne kadar iğri olsa yol iyidir' (s.230), *[er-* 'olmak. imek· s.92]

neçe me obraq keDük er-se yagmurqa yarar 'elbise ne kadar yıpranmış olsa yine yağmura yarar' (s.461), *[er-* 'olmak, imek' s.92]

yagıh er-sekerek yundaqı ıegir 'düşmanın olsa da gübresi kalır' (s.463), *[er-* 'olmak, imek' s.92]

tewe bedük er-se mayakı bedük ermes 'deve büyük ise de pisliği büyük olmaz' (s.518), *[er-* 'olmak, imek' s.92]

qulaq eşii-se köiiül bilir I köz kör-se üDig kefir 'kulak işitirse gönül bilir, göz sevgilisini görünce çoşkunluk gelir' (s.114). *[kör-* 'görmek. bakmak· s.267; *eşit-* 'işitmek' s.114],

öDlek yarag közetfi I ogrı ıuzaq uzattı I beg!er begin azıttı I qaç-sa qalı qurıulur 'zaman fırsat gözetti, gizli tuzağını kurdu: beylerbeyini şaşırttı. kaçsa nasıl kurtulur· (s.383). [qaç-'kaçmak; gitmek' s.265],

öDlek küni tawratur I yalhuq küçin kewreıür I erdin ajun sewretür I qaç-sa ıaqı arıalur 'zaman günü davrandım, insan gücünü gevşetir; dünyayı erden seyrekleştirir, kaçsa dahi erişir' (s.431), [qaç-'kaçmak; gitmek' s.265],

arı qawçıı-sa ısrur 'arıyı kızdırırsa sokar' (s.429), *lqcıwçıt-:* 'kızdırmak' 'saldırmak, üstüne düşmek' anlamındaki *qawçı-* eyleminden türemiştir': *ol anı qawçıtıı* 'o. onu kızdırdı' s.429],

alım keç qal-sa aDaq!anır 'alacak geç kalırsa ayaklanır· (s.149), *!qal-* 'kalmak, bırakmak' s.276-7]

arslan qarı-sa sıçgan üiin köDeziir · arslan kocasa yakalamak için fare deliğini bekler' (s.560), *[qarı-* 'kocamak, yaşlanmak· s.560],

kiçigde qatığlan-sa ulgalıu sewnür 'küçüklükte çabalarsa katlanırsa, büyüdüğünde sevinir' (s.401), (Benzer atasözü (s.5 l 4)'te *yazın qatıglan-sa qışın sewnür* şeklinde geçer). *[qatığlan-* 'çabalamak, uğraşmak' s.400],

orı qop-sa oguş aqlışur yagı kel-se imrem terişür 'bir gürültü kopsa hısım. akraba akışır; bir düşman gelse halk yerinden oynar' (s.56), *[qop-* 'kopmak, gelmek: kalkmak: başlamak, çıkmak; baş kaldırmak' s. 265; *kel-* 'gelmek' s.29 J,

uma kel-se qut kefir 'konuk gelse uğur gelir' (s.59), *[kel-* 'gelmek· s.29].

kül-sekişi atma anar örter kül-e I haqqıl anar elrgulükün u ağzın küle 'sana bir kimse gülse yüzüne yakar kül atma, ağzın gülerek iyilikle bak· (s.77, 277), *[kül-* 'gülmek· s.2771.

kel-se apah terkenim I eti/geme! (erginim I yalıılmagay törkıiıiini I amdı çerig çergeşür 'eğer hakanım gelirse oymağın hali iyi olur. topluluğu dağılmaz. imdi savaş safları düzelmiştir' (s.222-371), *[kel-* 'gelmek' s.291.

kel-se sana yo/gıra I uDun anı oligura I barsun narı, qaD,e;ırcı /saıı menig ayımı 'sana yolda rastlayarak gelirse onu uykusundan uyandır: nereye isterse oraya gitsin; o, benim kölemi sattı' (s.363), *[kel-* 'gelmek' s.291.

kel-se üme ıişürgil ınsın anıg aruqluq I arpa saman yaguıgıl bıılsın atı yaruqluq 'sana konuk gelse onu indir, onun yorgunluğu dinsin: arpayı samanı, yaklaştır. atı dinlensin" (s.423), *[kel-* 'gelmek' s.29],

kel-se qalı qaıığlıq erter teyü seringil I öD!eg ışın hi/ip tur ança ahar ıirengil 'sana şiddetli bir felaket gelirse, geçer diye sabret; zamanenin işini bilerek dur; ona öylece diren· (s.548), *[kel-* 'gelmek' s.29],

yagın tapa tetrü baqıp bogdeii bile I ıigrap qalı kel-se sancı qarşıı stile 'düşmandan yana dik gözle bak, hançerini bile, ne zaman sana uğrayacak olursa ona karşı koy' (s.564), *[kel-* 'gelmek' s.29],

atası anası açıg alımla ye-se oğlı qızı fişı qamar 'babası. anası ekşi elma yese oğlunun kızının dişi kamaşır' (s.564), *[ye-* 'yemek, yiyip telef etmek· s.472].

quısuz quliugqa kir-se qum yagar 'uğursuz kuyuya girse. kum yağar. kuyu kurur' (s.230), *[kir-* 'girmek' s.267],

yıparlıg kesürgüdin yıpar keı-se yiDi qalır 'kaptan anber gitse kokusu kalır· (s.465), *[ket-* 'gitmek, çekilmek' s.414]

kiçik bolup yağını yergü emes I eôgernıeliip qoD-sa anı elni qunar 'düşmanı küçük bulup yermemeli; sakınmayarak onu bırakırsa o. ülkeni çalar' (s.279). *[qoD-* 'koymak, bırakmak; terk edilmek; koyuvermek' s.634].

kôlüm qomı qop-sa qalı tamıg iter I kör-se cını hilge kişi sözke büer 'gölümün dalgası yükselse evimi nasıl iter, onu akıllı bir adam görse sözüme inanır· (s.503), *[kör-* ·görmek. bakmak' s.267; *qop-* 'kopmak, gelmek; kalkmak; başlamak. çıkmak; baş kaldırmak· s. 265;1,

qaçan kör-se anı türk I (bodun) ayga anıg aydaçı I muhat iegir ulugluq I nıunda naru keslinür (bir adamı överek) "Türklerin boyları onu gördükleri zaman diyecekler ki: "şan şöhret ve ihtişam buna yakışır ve o kişiden sonra mahrum edilecektir. '(s.177). *[kiir-* 'görmek, bakmak' s.267]

yogurqanda artuq aDak kösül-se üşiyür 'yorgandan ziyade ayak uzatılırsa üşür' (s.337), *[kösü!-* '<ayak- uzanmak, uzatılmak· s.336],

tewe yük kotur-se qamıç· yeme kötrür 'deve yük götürse kaşığı da yanında götürür' (s.306), *[kötür-* 'götürmek' s.306],

yalq-sa yeme yag eDgü, köy-se yeme kün eDgü 'bıksa yine yağ iyi. yaksa yine gün iyi' (s.632), *[yalq-* 'kanmak, bıkmak, yağlı yemeklerden bıkrnak': *ol yagqa ya/qdı* 'o, yağa kandı, bıktı' s.632; *köy-* 'yanmak, yakmak': *otun köydi* 'odun yandı' s.553].

kül-se kişi yüzihe körklüg yüzin köringil I yawlaq köl)ez ılıiıı eDgü sawıg ıilengil 'birisi yüzüne gülerek gelse, güler yüzle görün; kötülükten dilini gözet. iyi şöhret dile' (s.463), *[kül-* 'gülmek' s.277] ,

at-sa oqın kez kerip kimtür am yıgdacı I tagıg atıp ıığra-sa özi quyı yırıılur 'okunu gezleyip atsa ona engel olacak kimdir ? atılan ok dağa uğrasa, dağın özü ve kuytusu yırtılır' (s.488), *[ugra-* < *uğur* 'zaman'; *at-* 'atmak' s.95].

erdem tile ögrenüben bolma küwez I erdemsizin ögün-se ehmegüdė ahar 'erdem dile, öğrenirken gururlanma, bilgisiz kimse öğünse sınav zamanında şaşalar· (s.131). *[ögün-* 'kendini övmek' s.11 0],

tawar kimnig ükli-se I beg/ik ahar kergeyür I tawarsızın qalıp beg I erensizin emgeyür 'kimin malı çoğalırsa, beylik ona yaraşır; bey malsız kalınca, adamsızlıktan sıkıntı çeker' (s.182), *[ükli-* 'artmak, çoğalmak; büyümek' s.146)

tünle bulıt örten-se ewlük urı keldürmişçe bolur I tanda bulıt ör/ense ewke yagı kirmişçe bolur 'akşamlayın bulut kızarırsa kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur; tanlayın bulut kızarırsa eve düşman girmişe benzer' (s.13 I), *[örten-* 'yanmak, tutuşmak; kızarmak· s. 130-1]

qarga qazga öigün-se buıı sınur 'karga kazı yansılasa (yaptıklarını tekrarlasa) ayağı kırılır' (s. I *32),[ötgün-* 'yansılamak, taklit etmek ve bunda yarışmak· s. I 32).

kökke sugur-sa yüzke tüşür 'bir adam göğe tükürse, yüzüne düşer· (s.309), *[sug-* 'elde etmek, edinmek' < *sugur-* ' su içmek, suyu içirmek, suyu çektirmek, (Karlukça) suyunu sızdırarak keş haline getirmek; (burdaki anlamı - Barsgan dilinde) tükürmek': *ol yoqaru yarın sugurdi* 'o, yukarıya, göğe doğru tükürdü' s.309]. (Not: Aynı eylem 'tükürmek· anlamında, diğer Türk dillerinde *suD-* şeklinde geçmektedir: *kökke sıiD-sa yüzke tüşür* s.501),

sınama-sa arsıqar saqınma-sa uısuqar 'insan sınamasa aldanır, sakınmasa yutulur' (s.127), *[sına-* 'denemek, sınamak' s.564)

ajun ıüni kündüzi ye/gin keçer I kimni qalı saıga-sa küçin kewer 'zamanın gecesi, gündüzü konuk olarak geçer, kimin üzerine uğrasa onun gücünü gevşetir· (Oğuzca) (s.570),

[saıga- ' (hurda) çiğnemek; bir yolun bir yola çatılması; uğramak. ödeşmek; karşılaşt ırmak': *ol anıg boynın satgadi* 'o, onun boynunu çiğnedi' s.570J.

tewe silkin-se eşekke yiik çıqar 'deve silkinse eşeğe yük çıkar· (s.389), *[silkin-* 'silkinmek; ürpermek' s.389]

umayqa tapın-sa oğul bulur 'birisi buna (eşe) hizmet ederse çocuk doğar· (kadın bebeğin eşine hürmet ederse kendi de oğlan çocuk sahibi olur) (s.74), [*tapın-* 'tapmak, hizmet etmek' s.337],

qılıç ıaıiq-sa ış yunçır er tatıq-sa et ıinçir 'kılıç paslanırsa iş kötüleşir; adam Farslılaşırsa (Farslı'nm ahlakını alırsa) kanı bozulur· (s.407). (wıı.::-: 1 'paslanmak' 2 'Acemleşmek' *tat* kökünden türemiştir, eşsesli bir köktür. | 'yabancı; müslüman olmayan: Uygur (Toxsı ve Yağma dillerince); Acem (bütün Türklerce) 2 'kılıç ve benzeri şeylerin üzerindeki pas' s.406-407],

ewlig ıoğur-sa közi yolqa bulur 'ev sahibi konuğun karnını doyursa (konuğun) gözü yolda olur' (s.355), *[toDur-* 'doyurmak, bıktırmak· < *"to-* 'doimak' s.355],

tehsizde ıegirmen ıurgur-sa yaragsızda yar barır 'dolmak olmayan yerde değirmen yaparsa, imkansız (zamansız) bir sırada yar oluşur· (s.599). *[ıuıı~ur-* 'durdurmak; kaldırmak, dikmek, (burda) yapmak -inşa etmek-; zayıflatmak. yordurma]·. durgunlaştırmak': *er tam turgurdi* 'adam duvar yaptı' s.355 J.

bang uıru tut-sa yoqqa sanmas 'var olan (konuğun) ö(nü)ne konsa yok sayılmaz' (s.278), *[tut-* 'tutmak, yakalamak' s.441-2].

qulan qudugqa tüş-se qurbaqa aygır bulur 'yaban eşeği kuyuya düşse kara kurbağası aygır olur' (s.496), *[tüş-* 'düşmek; inmek'],

yazıda bôri ulı-sa ewde ıt bagrı ıarıışur 'kırda kurt ulusa, evde köpeğin bağrı sızlar' (s.557), *[ulı-* 'ulumak' s.556].

ulugnı ulugla-sa qut bulur 'birisi yaşlıya saygı gösterirse uğur ve devlet bulur' (s. l 54), *julugla-* 'yüceltmek': *teiiri meni ulugladı* 'Tann beni yüceltti' s.154],

kümüş künke ur-sa altım aDcıqın kefir 'gümüş güneşe konsa altın ayağıyla gelir' (s.92), *[ur-* 'vurmak, döğmek; koymak. yapmak: takmak s.59].

iilkü öz yinke ür-se uDuz bolur 'tilki kendi yuvasını hor görürse uyuz olur' (s.39, 446),

kül ürginçe köz ür-se yeg 'küle üfleyeceğine köze üflese yeğdir' (s.169), [*ür-* üflemek; (burada) ürmek, havlamak': *ıt ürdi* 'köpek ürdü. havladı" s.92].

ağız ye-se köz uyaDur 'ağız yese göz utanır' (s.39), [*ye-* 'yemek, yeyip telef etmek' s.472),

üs üşkir-se ölür 'kerkes kuşu bir adamın yüzüne karşı ıslık çalarsa uğur sayılmaz; bu. ölüme işarettir' (s.121), *[üşkir-* 'kışkırtmak: (burada) ıslık çalmak": *yılan üşkirdi* 'yılan ıslık çaldı' s.121],

ata ıonı oğulqa yara-sa atasın ıilemes 'atanın elbisesi oğluna uygun gelirse ondan sonra atasını istemez' (s.480), *[yara-* 'yaramak; uygun gelmek. yaraşmak· s.480] ,

qoygaşup yat-sa anıg yüzihe I alsıqar ögin anıg söziiie I min kişi yulugı bolup özüne I bergeler özin anıg közihe 'kim onun koynuna girip yüzüne bakarak yatsa. onun sözleriyle aklmı aldırır (aklı başından gider); bin kişi kendini ona feda eder. onun gözlerine kendilerini verirler' (s. 128), *[yat-* 'yatmak' s.422],

Kişi zamirleriyle de kullanılırlar:

munı tileme-se sen ayru ne kerek ·sen bunu dilemiyorsan. başka ne istersin· (s.75), *[tile-* 'dilemek, istemek; beklemek, aramak' s.563].

apaii sen bar-sa seıı 'eğer sen varırsan' (s.79). *[bar-* 'varmak, gitmek"],

qaçan bar-sa sen 'gitmiş olsaydın, gitseydin' (s.203). *[har-* ·varmak. gitmek"].

sen qalı bar-sa sen 'keşke gelseydin· (s.548). *[bar-* 'varmak. gitmek"].

sen qaçan bar-sa sen 'sen ne zaman gidersen· (s.536), *[har-* 'varmak, gitmek' [.

aparı qol-sa-m. uDu barıp I tutar erdim süsin ıarıp I bulın qılıp başı yarıp I yulug barça mana yığdı 'eğer isteseydim ardı sıra varıp askerini dağıtarak onu tutardım. tutsak edip başını yarardırn; nesi varsa kurtulmak için önüme yığdı· (s.201). *[qvl-* 'rica etmek. istemek· s.276]

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere. *-sa I -se* eki çok işlek bir ektir. Gerek eklendiği eyleme eylemsi anlamı katsın gerekse şart anlamı katsın Divan "da söz konusu ekin geçtiği birçok örnek karşımıza çıkar.

Kutadgu Bilig'te de *-sa 1-se'li* birçok mısra karşımıza çıkar. Eserin bugünkü Türkçe'ye çevirisinden yararlandığımız R. R. Arat, ekin geçtiği bazı cümlelere, şart anlamının dışında anlamlar vererek söz konusu ekin Kaşgarlıda rastladığımız sıfat-fiil isim-fiil (mastar) ve zarf-fiil anlamlı sözcükler yapma işlevinin de olduğu görüşünü destekler:

A- Sıfat-fiil Anlamlı Sözcükler Yapma İşlevi

körse 'gören': *körügli yüzin körse sewse körüp* 'yüzünü gören herkes. bakınca onu sevmeli' (2084=RRA, s.157),

havaqa basıkqsa 'hevese kaptıran": *havaqa basıqsa bolur er yawa* 'kendisini hava ve hevese kaptıran kimsenin hayatı heder olur' (5403= RRA, s.387).

sözlemese 'söylenmeyen': *sôzüg sözlemese* saır *alıun sanı* "söylenmeyen söz. som altın sayılır' (l 916=RRA, s.145),

sikirıse 'saptıran': *hiri egrilik ol sikirıse özin* '... ve diğeri de insanı doğru yoldan saptıran kötü huydur' (2508=RRA. s.186).

eşitse 'işiten, duyan': *eşitse köFıül birsü a/su ö:::i* 'duyan bu söze gönül versin. benimsesin' (2491 =RRA, s.185) vb.

B- Mastar Anlamlı SözcüklcrYapma İşlevi

Bunun dışında bazı cümlelerde *-sa / -scnin.* bugünkü Türkçedeki anlam karşılığı isim-fiil (mastar) olan sözcükler türettiğini görürüz. Bunu Kaşgarlı'da da bir örnekte saptamıştık. Kutadgu Bilig'te böyle örneklere birden fazla yerde rastladık:

ti! köni bolsa 'doğru sözlü olmak"; *tôrü qılsa* 'kanunu tatbik ctrnek: *biri ti! köni bolsa qavli bütün I ikinçi törü qılsa ilke quıun* 'biri doğru sözlü olmak: ikincisi memleketle kanunu devlete tatbik etmek' (5903=RRA, s.422).

bolsa alp 'cesur olmak'; *boynın egse* 'boyun eğdirmek"; *bu tör/inç tiiimlig kerek bolsa alp I yagı boynın egse işin qılsa yarp* 'dördüncüsü düşmanına boyun eğdirmek ve memleket işlerini yapmak için, azirnkar ve cesur olmak· (5905=RRA. s.422) vb.

C- Zarf-fiil Anlamlı Sözcükler Yapma İşlevi

Burada da yine Kaşgarlı'da olduğu gibi ekin eylemi zaman yönünden sınırlandıran zarf-fiil anlamlı sözcükler türettiğini ıesbit ettik:

baqsa 'bakınca': *sewüg yüzke baqsa sewerin bilür* 'insan sevgilinin yüzüne bakınca, sevdiğini anlar' (1896=RRA, s. 144),

baqsa 'bakarken': *qamug nehke örüg bolır baqsa köz* 'göz için. bakarken her şey örtülü olabilir' (l 897=RR·\, s. 144).

uqa barsa 'düşününce": *uqa harsa ma 'ni açılga» ıuqı* "düşününce manası da anlaşılır' (1649=RRA, s.127),

çıqsa 'çıkınca': *qalı çıqsa beg/er başında tuş ol* 'oradan çıkınca. beylerin başında tuğ tokası olur' (213=RRA, s.26) vb.

Karşılaştırma

-sa / -se eki Eski Türkçe'de *-sar / -ser* şeklindedir ve örneklerden. daha sonraki dönemlerde de olduğu gibi, ana cümlenin yanında yan cümleler kurduğunu görürüz. Bunlar çok büyük çoğunlukla şart bildirir. Örnek:

bir kişi yahılsar, uguşı, bodını, bişükihe tegi qıdmaz ermiş 'bir kişi suç işlese, onun boyu(na) halkı(na) (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş' (KTY, G-6 = TT, s.36),

kül ligin yok erser kop ölıeçi erıigiz 'Kül Tigin olmasa (idi) hep ölecek idiniz' (KTY, K-1 O= TT, s.52),

ilıeriş qagan qazganmasar udu ben özüm qazganmasar, il yeme bodun yeme yok erıeçi erli 'İlteriş Kağan kazanmasa (idi) ve ben kazanmasa (idim) devlet de halk da olmayacak idi' (TY D4-5 = TT, s.92) vb.

Bunun yanında yine Orhun Kitabelerinde bir örnekte Talat Tekin, ekin sıfat-fiil anlamlı sözcük yaptığını gösterir:

yaguk el erser, ança taqı erg yerle irser. ança erig yerıe heFıgii taş toqıdını, hititdim '(Burası) yakın (bir) mevki **olduğundan,** ayrıca kolay erşilir (bir) yerde **olduğundan** edebi taş hakkettirdim, yazdırttım' (KTY, G-13= TT, s.38)

Muharrem Ergin ise aynı görüşte değildir:

'... il ise, şöyle daha erişilir yerde ise. işte öyle erişilir yerde edebi taş yorıtturdum, yazdırdım' (KTY, G-13 = OA, s.18)

Yukarıdaki ifadelerle ilgili olarak, Tekin'in günümüz Türkçesine çevirisinin, anlam ve dil mantığı yönünden daha doğru olduğu görüşündeyiz.

Bilhassa 8-10 yüzyıla ait metinlerinin. söz konusu ekin şart anlamı dışında sözcüğe katabileceği değişik anlam farklılıklarını gözeterek bir daha yorumlanmasıyla bu metinlerde de Kaşgarlı'da olduğu gibi örneklerin çıkması, güçlü bir olasılıktır.

10- *"<duq / -dük"*

Kaşgarlı bu eki görülen geçmiş zaman eki olan *-dı / -di* ile yapıca yakınlığını vurguladıktan sonra ekin yapısı ve eklendiği kelimeye kazandırdığı anlam hakkında açıklamalarda bulunur:

"Bu *kaf* mazi alameti olan *dal* ile verin arasına girerek mazi sıygasına gelir. Bu surette muzaf (tamlanan) bir mastar elde edilmiş olur.

Kef, yukarıda işaret ettiğim yerlerde gelir. *bardı* fiilinden mastar yapıldığı zaman *anıg barduqı barmaduqı* bir denir ki 'onun vardığı varmadığı; gidip gitmemesi bir' bir demektir. *ıurdı* kelimesinden yapılan mastar da böyledir. *menig ıurduqum turmadııqum* bir denir ki

'benim kalkıp kalkmadığım bir' demektir. Burada *gayn'ın* gelmesine gerek yokturf çünkü *turduqı* denecek yerde *turdugı* demek olmaz." (s.287 = BA. c.11, s.42)

Kaşgarlı, bu eki alan kelimelerin. anlamca isim ile fiil arasında olduklarını ve mastar anlamı kazandıklarını şu ifadelerle anlatır:

"Bu gibi mastarları ne isim, ne de fiil bahsinde söyledim; çünkü yukarıdaki kuralları iyi belleyen kimse için kelimelerden bunu çıkarmak kolay olur." (s.287 = BA. c.II, s.43)

Divan'da örneğine pek sık rastlamadığımız *-duq ı -dük* ekiyle ilgili yukarıda yapılan tariften de açıkça belli olduğu gibi söz konusu ek eklendiği eylemi eylemsi haline getirir. Bu ekle oluşturulan eylemsiler bir işin gerçekleşip gerçekleşmemesinin. bir ya da aynı değerde olduğunu anlatır ve çoğu örnekte söz konusu eki alan eylemsinin olunılu ve olumsuz şekli arka arkaya gelir:

anıg bar-duq-ı barma-duq-ı bir 'onun vardığı varmadığı. gidip gitmemesi bis' (s.287), [*bar-* 'varmak, gitmek'],

menig tur-duq-um ıurma-duq-um bir 'benim kalktığım kalkmadığım bir' (s.287)_ *[tur-* 'durmak; çıkmak, yükselmek; ayakta durmak. kalkmak: zayıflamak· s.266-71.

anıg kel-dük-i kel-me-dük-i bir 'onun geldiği gelmediği hir'(s.287). *lkel-* ·gelmek· s.29],

senin kör-dük-ün kôrme-duk-uh bir "senin gördüğün görmediğin bir'(s.287). *lkör-* 'görmek, bakmak' s.267]

Örneklerden de görüldüğü gibi. ek isim çekim eklerini sıklıkla alabilmektedir. İsim çekim eki almadığında önündeki ismi, tamlamayla niteler. Buna uyan üç örnekte. söz konusu eki alan eylernsinin, geçmiş zaman ifade eden sıfat-fiillerin olumsuz anlamına gelecek şekilde kullanıldığını saptadık:

bilmiş yek bilme-Dük kişidein) yeg 'tanmmış şeytan. tanınmadık adamdan daha iyidir· (s.515),

qardunı yincu saqınmah I tuzgunı nıançu sezinmeii I bulına-duq nehke sewinıneh I bilgeler anı yerer 'karduyu (fındık büyüklüğünde donmuş buz parçaları) inci sanmayın. bulunmamış nesneye sevinmeyin. bilgeler onu yererler" (s.211).

ag-duq kişi 'bir yere sığınan, kim olduğu belli olmayan adam· (s.62) - *cıDıy, neit* 'tanınmayan şey' (s.45), *[ag-* 'çıkmak, belirmek; aşmak. yükselmek: değişmek. başkalaşmak. bozulmak, meyletmek, dönmek'].

Bir örnekte, ekin farklı anlamda eylemsi yaptığını görürüz:

oş kel-dük-üm bu (s.30), *[kel-* 'gelmek' s.29),

B. Atalay bu cümleyi 'gelişim şimdi' (BA. c.1. s.36) diye çevirirken. Dankoff; 'henüz geldim' diye çevirmektedir.

Bizce, Atalay *keldüküm* kelimesini eylemsi ile karşılayacak şekilde çevirmesi daha doğrudur ve böylece *-duq I -dük'ün* isim-fiil olarak bir örnekte de olsa kullanıldığına tanık oluruz.

-duq I -dük'ün sıfat-fiil yapma görevinin dışında fiil çekim eki olarak da kullanıldığını görürüz. Divan'da, bu kullanımın. bütün Türk dillerini kapsayıp kapsamadığını belirten ifadeye rastlamadık. M. Mansuroğlu bunun. sadece Suwarlar. Kıpçaklar ve Oğuzlar'a ait bir kullanım olduğunu söyler. (T.T.Ş, s.159). Saptadığımız örnekler şunlardır:

qadaş temiş qayma-duq qaDın ıemiş qaynıış 'kardeş demiş tınmamış, dönüp bakmamış; kayın demiş iltifat etmiş' (s.203.553). *[*qaD- »qay-* 'meyletmek. kaymak; caymak; acımak, kayırmak, (burda) tınmak, iltifat etmek' s.553J.

yelkin bolup bar-duq-ı kôhlüm anar baglayu I qaldım erinç qalr`guqa eşim uDu yıglayu 'misafir olup sevgilim gitti, gönlümü ona bağladım: kaygıda kaldım işim arkasından ağlamaktır' (s.579),

otagqa öpkelep sü̈ke sözleme-dük 'otağa kızıp askerlerle konuşmadı' (s.536). *[sözleme-* 'söylemek konuşmak': *ol mana söz söyledi* 'o, bana söz söyledi' s.5741,

Ekin ünlüleri hiç değişmez. diğer değişle ek. kalınlık-incelik uyumuna uyar; fakat düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz:

sôzleme-dğ̈k (s.536), *bg_r-dY.q-!* (s.579) vb.

Ekin son ünsüzünde, ünlüyle karşılaştığında yumuşama (softening) görülmez:

kel-dü!s_-fl.m (s.30), *ıur-duq-um ıurma-duq-qm* (s.287) vb.

Karşılaştırma

Ek, orta sıklıkta **Kutadgu** Bilig'te de karşımıza çıkar. Kaşgarlı'da rastladığımız; bir işin gerçekleşip gerçekleşmemesinin. bir ya da aynı değerde olduğunu anlatan eylemsiler yaptığına dair örnekler bulamadık. Ekin. bazı örneklerde sıfat tamlaması kurup önündeki ismi nitelendirdiği görülür:

birdüki 'verdiği' *mana birdüki suwnı içtim alıp* (6054).

bulmaduq 'bul91ayan, bulmamış' *bu quı bulmaduq er qalı bulsa quı* (5757) vb.

Bazan, sıfatın isimleştiği, diğer bir deyişle sıfat tamlamasının bozulduğu, eylemsinin ismin yerini tuttuğu görülür:

erdükün 'olduğum' *sana kôrkiüü men negü erdükün* (663).

içıukün 'içtiğin' *ılhşlıg suwug sen alıp içtükü* (6045).

sihdüki 'sindiği, saklandığı' *yaşı! kôkke örlep teüip siüdüki* (6064).

sôkıükum 'söğdüğüm' *tilig ôgdüm ança ara sôkıükün* (184) vb.

Ekin Kaşgarlı'da rastladığımız fiil çekim işlevini burada görmeyiz.

Kaşgarlı'da, ekin sedasız ünsüzle biten sözcüğe gelc..liğini gösterecek bir örnek saptayamamıştık. Burda böyle örnekler var. Bu örneklerden ekin ilk ünsüzünün ünsüz uyumuna uyduğunu görmekteyiz:

sôk-tükün (184), *İf-tükün* (6045) vb.

Eski Türkçe'de ekin, Kaşgarlı ve Kutadgu Biligtek i sıfat yapma işlevine ek olarak az da olsa isim türetme işlevini yüklendiğini görürüz. Esas olarak sıfat-fiiller türetir:

A- Sıfat-fiil Yapma İşlevi:

barduq yirde 'vardık (vardığın) yerde' (AVG. s.82).

qut bulmaduq midik ınlıglar 'saadete (rahmete) erişmemiş. alelade canhlarî AVG. s.82),

ôhre kisre işidmedük at kü 'önce ve sonra (şimdi) işitilnıemiş ün'(AVG. s.82) vb.

B- İsim Yapma İşlevi:

Yukarıda belirttiğimiz gibi bu işlevine ait örnekler daha azdır ve daha sonraki dönemde Kaşgarlı'da rastlanmaz:

ınmduq 'ümit', *[um- un-* 'ummak. ümit etmek· dönüşlü fiil]. (AVG. s.51).

qonduq 'yerleşme', *[qon-* 'yerleşmek']. (AVG. s.51).

kösedük'istek', [küse- 'istemek'], (J\.VG. s.51) vb.

Ayrıca Kaşgarlı'da da rastladığımız. *-duq / -dukisv:* sıfat-fiil yapma görevinin dışında fiil çekim eki olarak da kullanılmasını Eski Türkçe'de de görürüz:

sekiz oğuz ıoquz talar qalmaduq 'Sekiz Oğuz. Dokuz Tatar kalmadık (~ok olduk)' (AVG, s.83),

qarluk işine kelmedük 'Karluklar eşlerine (boylarına) gelrnedilerI A\'Ci ...s.83) vb.

Eski Anadolu Türkçcsi'nde de ekin çoğunlukla. sıfat-fiiller ve daha seyrek olarak da eylem anlamını yitirmiş kalıcı sıfat ve isimler türettiğini görürüz:

B- Sıfat-fiil Yapma İşlevi

yerdük 'yerilimiş, yerilen. kötülenen, hor görülen': *yerdük oglan yer tutar* (Ata. XV. 13-TS),

açduguh 'açtığın' (HŞ 2043-FKT s.136),

ağladuğlarum 'ağladıklarım' (ŞD 106-2 FKT s.136).

anıldugı yirde (ŞD 77-9 FKT s.136).

bindügi at 'bindiği at' (HŞ 988- FKT s.136) vb.

B- Sıfat Yapma İşlevi

Daha önce de vurguladığımız gibi ek artık eylem anlamlarını yitirmiş sıfatlar da tütetir:

agduq 'karışık, bozuk, kusurlu, fena, ters, aksak.': *imdi ey ogul sôzu her yerde onat söyle, agduq söyleme ki onat söz hem söyleyene faidesi var ve hem işidenin canına can bagışlar ve agduq söz söyleyene dahi ziyan eder* (Kab. XIV. 84-TS).

ohmaduq 'bedbaht, menhus, talihsiz. iflah olmayan. salah bulmayan. uğursuz': *ümmeye eyitti: bire hey ohmaduq, var bari develeri güt dedi* (Hamza. XIV-XV. 1. 141-TS),

sevdük 'sevgili dost': *birisi sıddıq idi gör halini I kim nice terk illi sevdük malini* (Ga. XIV. 26-TS),

Eylem anlamını yitirerek isimleşen bu sözcükler isimden isim yapma eklerini alırlar:

sevdüklü 'seven': *eyitti: buyurdun kim sevduklü u sevdügüme ellerin yoqaya* (Yüz. Ha. XIV. 108-TS),

agduqluq 'terslik, aksilik, kusurluluk, eksiklik': *özdeksüz budaq istemek agduqluq nişanıdır* (Kab. XV. 288-TS) vb.

Örneklerden anlaşıldığı gibi bu dönemde de ek. henüz düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmemiştir.

Çağdaş Uygur Türkçesi'nde ek çok işlek değildir, seyrek olarak sıfat-fiiller ve isimler yapar:

harduq 'yorgunluk' (RÖ,s.39),

qalduq 'miras, yadigar' (RÖ,s.39),

taşlanduq 'bırakılan' (RÖ,s.39) vb.

Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde ek, çok sık kullanılan bir sıfat-fiil ekidir. Bu yönden işlevi Kaşgarh'nın vurguladığı işlev gibidir (bk. s.99):

duyulmadzq söz (ME, s.323) vb.

Ek, iyelik ekleriyle sık kullanılır ki bunu Kaşgarlıda da görürüz:

geçtiği (ME, s.323),

söktüğünüz (ME, s.323),

qoştuqları (ME, s.323) vb

Bazı örneklerde kalıplaşarak kalıcı isimler de yapar:

bildik 'tanınan kimse, ahbap' (ZY. s.47).

tanıdıq 'tanınan kimse, ahbap' (ZY. s.47) vb.

Ek, aşağıdaki kullanımlarda zarf-fiil işlevindcdir ve Kaşgarlı'da böyle örneklere rastlanmaz:

aldıqça (ME, s.324) ,

geldikçe (ME, s.324),

vardığınan < *vardığı ilen* 'varınca'(ME. s.324).

geldiğinen < *geldiği ilen* 'gelince' (ME. s.324) vb

Kaşgarlı'nın vurguladığı diğer işlevlerine (bk. s.89-90) artık rastlanmaz. Ek Çağdaş Türkiye Türkçesi'rıde artık düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar.

11- "*-()glıg /-( )glig; -()glug? /-( )gliig*"

Sıfat-fiil yapan eklerden biri de *-()glıg I -()glig: -()glug? I -()glüg* ekidir. Türettiği sıfat-fiillerin anlamı, bundan önce incelediğimiz *-mış I -miş* ekiyle benzerlik gösterir. (bk. s.71) Kaşgarlı bu eki, isimden isim+ *-lik (-lrq)* ve isim+ *-lig (-lıg)* şeklinden ayırmaksızın birarada verir. Ekin tarifiyle ilgili aşağdaki ifadelere yer verilir.

"Kelime rueful anlamına olmaktadır. *bilig kişi ara ülüglüg ol* söziyle *töşeglig* (Atalay: *töşeklig;* Dankoff: *töşek/ik) töşek* sözü gibi ki 'akıl insanlar arasında üleştirilmiştir' ve, 'döşenmiş döşek, döşeli döşek' demektir." (s. 255=BA c.l, s.511-2)

Yukarıdaki ifadelerden Kaşgarlı belli ki bir sıfat-fiil ekinden söz etmektedir; fakat verdiği birinci örnek konuyla uyuşmamaktadır. Diğer taraftan gerek Atalay'ın gerekse Dankoff'un ikinci örnekteki sözcüğü *töşeklig* şeklinde okumaları yanlıştır. Türkçede bütün eylemsiler eylemlerden *türer*. Halbuki bu okunuşta sıfat-fiil sanki de isimden *(töşek+lig)* türemiş oluyor. M. Erdal bu yanlışlığı tespit etmiş ve gerekçeli bir şekilde doğrusunu yazmıştır. (EF, c.I, s.344-5)

Bu eki aldığını saptayabildiğimiz örnekler şunlardır:

tik-iglig ton 'dikilmiş elbise' (s.254), *[tik-* 'bir şeyi delmek. dürtmek, sokmak; (ağaç) dikmek; bir şeyi dikey duruma getirmek; (dikiş) dikmek' s.274].

tôk-üglüg (Dankoff, çeviride, *ıokukiüg* dizinde ise *töküglüg* şeklinde verir) *tang* 'dökülmüş buğday'(s.254), *[tök-* 'dökmek· s.273),

yalr-glıg tôşek 'yayılmış döşek' (s.465). [yaD-'yaymak· s.63 lJ,

yaz-glıg at 'çözülmüş at' (s.465), *[yaz-* 'şaşmak, yanılmak; çözmek - Oğuzca· s.469-70),

yöle-glig (Danko ff ta *yöleklik. yöleklig) yıgaç* 'bir şeye dayanmış ağaç· (s.466=BA, c.III, s.52); desteklenmiş ağaç (RD, c.II. s.17 5). *[yöle-* 'desteklemek, destek vermek· s.481],

Yukarıdaki sıfat-fiillerin türeyişini Dankoff; *tikik + lik. ıôküg + füg, yaôıg + lıg. yazıg + lıg, yölek +lig(k)* şeklinde verir. (RD. c.III) Bu kelimelerin edilgen anlamlı sıfat-fiiller olduğu açıktır; gerek Atalay'ın gerekse Dankoff'un çevirileri uyuşmaktadır. Dankoff bu kelimelerin türeyişleriyle ilgili yaptığı açıklamadan, sanki bu sıfat-fiillerin isimlerden türedikleri gibi bir saptama ortaya çıkar. Halbuki yukarıda da belirttiğimiz gibi eylemsiler özel yada özelleşmiş eklerin yardımıyla eylemlerden türerler. Diğer taraftan zaten Kaşgarlı eserinde; *ıikik; töküg, yaDıg, yazıg, yôlek* gibi gövdelerin varlığına hiç işaret etmemiştir.

Karşılaştırma

Bu ekin Çağdaş **Türkiye** Türkçesi'nde *g* seslerinin düşmüş olması nedeniyle *-(}j!,lıg > -()lı* şekline dönmüş olması güçlü bir olasılıktır:

tikiglig ton> dikili elbise (daha fazla ağızlarda)

ıôküglüg > dökülü: eşyalar yollarda dôkuluydü 'eşyalar yollara saçılmıştı·

Bunun dışında *dayalı, döşeli* vb.gibi örnekler de verilebilir. Sıfat tamlaması da kurarlar:

dikili taş vb.

"-gay I -gey"

Bu ekin Divarı'da hiçbir örnekte eylemsi yaptığı görülmemiştir; bütün örneklerde, eklendiği eylemin zamanını (gelecek zaman-future) anlatan bir kip eki olarak karşımıza çıkar:

ol ya qur-gay 'o, yay kuracak' (s.301), *[qur-* 'kurmak, germek, toplamak; himaye etmek' s.267),

ol süt sag-qay 'o, süt sağacak' (s.301). *[sag-* 'sağmak' s.271).

ol ewke bar-gay 'o, eve gidecek' (s.301),

ol mana kel-gey 'o, bana gelecek' (s.301), *[kel-* ·gelmek· s.29].

ol yarmaq ter-gey 'o, para toplayacak' (s.302). *ltir- - ter-* 'bir araya getirmek. toplamak'],

Kişi zamirleriyle de kullanılır:

men bar-gay ***men*** *yamu* 'ben gideceğim sen de göreceksin· (s.549).

eşyek ayur başım bolsa sondurıda sınr *iç-gey men* 'eşek, başım esen olsa denizden su içerim, der' (s.246)

men et ıogra-gay men 'ben et doğrayacağım· (s.580). *[ro,~ra-* 'doğramak s.566],

men anar ugra-gay men 'ben ona uğrayacağım· (s.580) *[ıı,ğra-* < *UKUr* 'zaman ' 1.

Bazı örneklerde *-gay / -gey'* in geniş z.aman anlamlı fiiller de yapı ığ görülmektedir:

eşyek ayıır başım bolsa soııdurıda sıHr *iç-gey men* ·eşek. başım esen olsa denizden su içerim, der' (s.246)

kelse aparı terkenim I eti/geme! ıerginim I yallılma-gay ıôrkıininı I amel, çeriş; çergeşür 'eğer hakanun gelirse oymağın hali iyi olur. topluluğu dağılmaz. imdi savaş safları düzelmiştir' (s.222-371) *[yadıl-* 'bir nesnenin ötekisi içine, yayılmak, dağılmak; ayrılmak", sözcük 'yaymak' anlamındaki *yaD-* kökünden türemiştir: *sıi yalrìldı* 'asker yayıldı. dağıldı' s.477]

Yukarıdaki örneklerden de açıkça anlaşılacağı gibi ekin eylemsi yapma gibi bir işlevi yoktur. Gerçek böyleyken Dankoff'un bunu sıfat-fiil yapan ekler başlığı altında (RD, c.JII, s.328) göstermesi sadece bir hatadır.

// Sonuç

"Divanü Lügati't- Türk'te Mastar ve Sıfat-fiil Yapan Ekler - Değişik İşlevleri ve Geçirdikleri Değişimler" adını verdiğimiz tezimizle. söz konusu eklerin Divan'daki işlevlerini saptadıktan sonra; eklerin, bugün Doğu ve Batı Türkçesin' in belli başlı iki temsilcisi durumundaki Çağdaş Uygur ve Türkiye Türkçeleri'ne ulaşıncay a kadar geçen süre içerisinde, işlev ve şekillerinde meydana gelen değişiklikleri izledik. Eklerimiz şunlardır:

A- Mastar Yapma Ekleri:

Bu başlık altında incelediğimiz ilk ek olan, *-maq / -mei:* eki, Türkçe'nin en işlek mastar yapma ekidir. Bu işlevini; kalıcı isimler türetme işleviy le birlikte, bugün de ufak ayrıntıların dışında- Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde artık iyelik ekiyle kullanılmaması gibi- sürdürdüğünü görürüz.

-(Jg / -(Jg, mastar yapma işlevinin de olduğunu sapta dığımız bir ektir. Bunun yanında çok işlek bir fiilden isim yapma eki olarak da karşımıza çıkar; ayrıca sıfat ve sıfat-fiil anlamlı eylemsiler de yapar. Batı Türkçesi'nde hece sonundaki *g* seslerinin düşmesi kuralına bağlı olarak çoğunlukla türettiği kelimelerden düştüğünü. veya sedasızlaştığını diğer yandan Çağdaş Uygurca'da da sedasızlaştığını ve her iki lehçede de mastar türetme işlevini yitirdiğini görürüz.

-()q /-(}keki ise Divan'da da çok seyrek olarak , ancak birkaç örnekte mastar türetme işleviyle karşımıza çıkar. Fiillerden kalıcı isimler ve sıfatlar türeten belli başlı ek L'!ı-:!udendir ve bu işlevini bugün her iki lehçede de sürdürmektedir ve mastar türetme işlevi yoktur.

-ma /-me ekinin, gerek Divan'da gerekse Kutadgu Biligte anca- bir örnekte (*qarma*(1). mastar anlamlı sözcük türettiğini saptayabildik. Bu dönemde söz konusu ek, daha ziyadc kalıplaşarak veya kalıplaşmadan nesne, eşya ismi olarak sıfat veya isim türettir. Bu ekin daha sonraları bilhassa *-maq / -mek* ekinin görev ve işlev sınırlarına doğ ru genişleyerek ve onun sınırlannı ihlal ederek mastar türetme işlevi kazandığını görürüz.

-gu / -gü ekinin de birkaç örnek dışında mastar yapma ötesin de esas işlevinin cylern anlamını yitirmeyen sıfat anlamlı sözcükler türetmek olduğunu görürüz. Kaşgarlı. ekin bu işleviyle Uygur ve onlara uyanlarca kullanıldığını. Oğuzlar· ın böyle kull anımlarda *–ası / -esi* ekini kullandıklarını anlatır. Zaten gerek Eski Anadolu gerekse Çağdaş T:irki.ye Türkçesi'nde ekin eylemsi türetme gibi bir işlevinin olmadığı görülür. Diğer yandan Çağdaş Uygur Türkçesi'nde ekin bu işlevi devam eder. Ek ayrıca. somut anlamlı isimler de türetir. *-gu / -gü*'nün somut anlamlı isimler türetme işlevi günümüzde her iki lehçede de varlığını sürdürür.

-( )ş eki de oldukça işlek bir ektir. Bu ekin. kırk üç değişik ınastar anlamlı sözcük türettiğini saptadık. Bunlardan yirmi yedi tanesi işteşlik (iki taraflı hareket) anlamı taşıyan, on altı tanesi de işteşlik anlamı taşımayan mastarlardı, Ekin ayrıca işlek bir fiilden kalıcı isimler yapan ek olduğunu gördük. Ek, bu iki işlevini bugün hem Çağdaş Uygur Türkçcsi'rıde hem de Çağdaş Türkiye Türkçesi'rıde sürdürür.

B- Sıfat-fiil Yapma Ekleri

-daçı I -deçi, -ıaçı I -ıeçi eki Divarı'da geniş zaman anlamına sahip bir işi ara sıra yapan özneyi bildi.ren sıfat-fiiller yapar. Göktürk yazıtlarında da varlığına rastladığımız ve Kaşgarlı'nın Oğuz Türkleri'ne ait olduğunu söylediği bu eke benzer işlevlerle Kutadgu Bilig'te de rastlarız. Ek. daha sonra işlevini yitirmiştir.

guçı I güçi, -quçı /sküçiiın: işlevi ve anlamı yukarıda söz etiğimiz *-daçı I -deçi, -tap I -teçi* eki ile aynıdır. Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere göre Uygur Türklerine ve onlara uyanlara ait bir şekil olan *-guçı I güçi; -quçı /ı-küçi* bugün de Uygur Türkçesi'nde fonetik bir değişikliğe uğramadan benzer işlevle yaşarken. Eski ve Çağdaş Türkiye Türkçesinde *-ıcı I -ici,* şeklinde, çok işlek bir fiilden isim yapma ekidir. Divanda olduğu gibi bir eylemi arasıra yapanı değil de, yaptığı işi çok ve devamlı yapanı karşılar.

-ġan I -gen Kaşgarlı'da karşımıza en çok çıkan sıfat-fiil yapma ek lerindendir; bir hareketin devamlılığını, sürekliliğini. veya sık ve çok gerçekleşmesini. ifade eden sıfat-fiiller ve artık eylem anlamını yitirmiş isimler türetir. Oğuzların daha o dönemde ekin başındaki *g* sesini düşürüp *-an I -en* şeklinde söylediklerini, Kaş garlı· dan öğreniyoruz. Ek Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde *-an I -en* şeklinde yaşarken, Divanda da rastladığımız-qcın *I -ken'li* bazı kelimelere, *-ġan I -gen* ve sedasız şekli *-qan I -ken* şekliyle rastlarız. Bu kelimelerin büyük bir olasılıkla o dönemde Oğuzlarca *-qcın I -ken* şeklinde söylendiği için varhğıru koruduğunu ve günümüzde ünsüz uyumu kuralı (consonant harmony) nedeniyle *-ġaıı / -gen* şeklinin de olduğunu söyleyebiliriz. Ek, Çağdaş Türkiye Türkçesinde *-an / -en* şeklinde en yaygın sıfat-fiil yapma eklerinden biri olarak yaşamaktadır. Az da olsa kalıcı isimler de yapar. Ek, Çağdaş Uygur Türkçesinde de *-ġan I -gen* (sedasız şekli de vardır) şeklinde Divandaki işlevini artırarak devam ettirmektedir.

-(ı)gsaq I -Iirgsek. -(u)gsaq / -(ii)gsek'? eki karşımıza seyrek olarak çıkar; gerçekleştirilmesi düşünülen, tasarlanan veya istenilen iş ve kılışları anlatan eylemsiler yapar. Ender olarak, bir eylemi yapmayı dileyen anlamında ismi niteleyen eylemsiler yapar. Bu eke daha sonraki dönemlerde rastlanmaz.

-guluq / -gülük eki, bir eylemin yapllm~ının gerekliliğini anlatan eylemsiler türetir. Kutadgu Bilig'te ekin kelimeye kattığı anlam *-gan / -gen* ekinde olduğu gibidir. Eski Türkçe'de rastladığımız bu ek daha sonra işlekliğini kaybeder.

-(ı)glı / -(i)gli -(u)glı / -(ü)gli ekinin Divarı'daki örneklerden yola çıkarak daha çok: eylemin gerçekleştirilmesinin kişinin aklında olduğunu veya gerçekleştirme isteğinin var olduğunu anJatan eylemsiler yaptığını görürüz. Bazı örneklerde saptadığımız gibi ck. kişinin yaptığı eylemle kazandığı sıfatı anlatan eylemsiler yapar. Seyrek olarak birinin yapmak üzere olduğu eylemi ifade eden eylemsiler de yaptığı görülür. Divanda saptadığımız. ekin kelimeye kattığı diğer son iki anlamı yansıtan örneğe Kutadgu Bilig'te. rastlamadık. Eski Türkçe'de örneklerine rastladığımız bu ek daha sonraki dönemlerde canlılığını yitirir. Çağdaş Uygur Türkçesi'nde ve Türkiye Türkçesinde bu ek kullanılmaz.

-mış / -miş eki de Divan'da gayet işlek bir sıfat-fiil eki olarak karşımıza çıxar. Genellikle edilgen anlamlı yanında etken anlamlı sıfat-fiiller türetir. Geçişsiz fiillerden de sıfat-fiil yapar. Gerek Divan'da gerekse Kutadgu Bilig'te tek örnek dışında kalıcı isimler türettiği görülmez. Ek, Batı Türkçesi'nin devamı olan Eski Türkiye Türkçesi'nde ve Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde sıfat-fiil türetme işlevini gayet canlı bir şekilde sürdürür. Az da olsa kalıcı isimler türetir. Diğer yandan Doğu Türkçesinin devamı olan Çağdaş Uygur Türkçesi'nde ek sıfat-fiil yapma işlevini yitirmiştir. Seyrek olarak kalıcı isimler yapar.

-dı / -di genellikle -n'li fiil gövdelerine getirilir ve çoğunlukla geniş zaman anlamlı. edilgen ve seyrek olarak etken anlamlı (sıfat-fiil) türetir. Ayrıca kalıcı eyiemsi yapma işlevi kadar olmasa da kalıcı isim yapma işlevinin de olduğu görülür. Eki. a) nı işlevleriyle seyrek olarak Kutadgu Bilig'te de görürüz. Ek daha sonraki dönemlerde her iki ~hçede sıfat-fiil anlamlı sözcükler yapma işlevini yitirir; fakat kalıcı isimler yapma işlevini sürdürür.

İncelediğimiz ilginç eklerden biri de *-sa / -se* ekidir. Divanda ve Kutadgu Bilig'te ekin hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil anlamlı sözcükler yaptığını saptadık. Eski Türkçe döneminde (Orhun Yazıtlarında) ekin, (o dönemde *-sar / -ser)* sıfat-fiil anlamlı sözcük yaptığına dair yalnızca bir örneğe rastladık. Bu nedenle VIII. ve X. yüzyıllardaki metinlerin daha dikkatli incelenmesiyle örneklerin artabileceği görüşündeyiz. Ek. daha sonra bu işlevini yitirerek sadece koşul ve dilek anlamı bildirme işleviyle günümüze kadar gelmiştir.

-dıq / -dik, Divan'da çok sık geçmez. Bir işin gerçekleşmesi ile gerçekleşmemesinin, bir ya da aynı değerde olduğunu anlatan eylemsiler yapar. Bunun dışında daha seyrek olarak geçmiş zaman ifade eden olumsuz sıfat-fiil de yapar. Kutadgu Bilig'te, ekin Divan'da rastladığımız birinici işleviyle sözcük türettiğini saptamadık. Çağdaş Uygur lehçesinde de çok işlek bir ek değildir, seyrek olarak isim ve sıfat-fiiller yapar. Eski

Türkiye Türkçesi'nde ek gayet işlektir, sıfat-fiiller ve isimleşmiş sıfatlar yapar. Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde de oldukça işlek bir sıfat-fiil ekidir. Bunun yanında, zarf-fiil anlamlı sözcükler yapmayla ilgili olarak işlevinde bir genişleme olduğu görülür.

-()glıg I -()glig; -()glug? I -()glüg eki de Divan'da pek sık geçen sıfat-fiil eklerinden biri değildir. *-mış I -miş* ekiyle türemiş sıfat-fiillere anlamca yakın eylemsiler yapar. Dankoff'un bu ekle türemiş eylemsileri, isimden türeyen eylemsiler anlamına gelecek şekilde göstermesi hatadır. Çağdaş Uygurca'da karşımıza çıkmayan bu ekin Batı Türkçesi'nde hece sonundaki *g* seslerinin düşmesiyle *-ılı I -ili* şekline dönüşmüş olması güçlü bir olasılıktır.

Söz konusu ekleri, Divan'da ayrıntılı bir şekilde inceledik. Elde ettiğimiz bu bilgileri yine aynı dönemin bir başka değerli eseri olan Kutadgu Bilig'le karşılaştırarak, bu dönemin ele aldığımız konu yönünden bir görüntüsünü elde etmeye çalıştık. Eklerin ilerideki dönemlerde ne gibi değişim ve gelişmelere uğradığını vermekteki amacımız Türk dilinin bütünlüğünü ve sürekliliğini vurgulamaktır. Ele aldığımız eklerin birçoğunun, bugün ayrı birer dil olarak nitelendirilmek istenen Türkçe'nin iki ana lehçesinde, işlev ve şekillerindeki bazı değişikliklerle de olsa korunduğunu görürüz.

KAYNAKLAR

Arar, R, R., *Kutadgu Bilig, Metin:* TDK Yayınları, Ankara 1979. LIX + 656 s.

_____, *Kutadgu Bilig II: Çeviri,* Ankara 1998. XXVIII + 477 s.

_____, *Kutadgu Bilig III. İndeks,* İstanbul 1979. 560 s.

Atabay N., Mwu.. L. Özel S., *Sözcük Türleri,* TDK Yayınları, Ankara 1983. 286 s.

Atalay, B. (Çeviren), *Mahmud el- Kaşgari: Divanü Lügati 't Türk Tercümesi, I, II, III, IV (Dizin).* TDK Yayınları: 521-4, Ankara 1999. XXXVI +530, 366, 452, XL+ 885 s.

Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford 1972. xxxi + 989 s.

_____, *Eski Türkçe Üzerine Üç Not,* TDAYB (Ankara 1966) 19-37

Dankoff, R. (İngilizceye çeviren), *Mahmüd al Kaşgari: Diwan Lügat at-Turk, 1, II, III (İndex).* Cambridge 1982, 1984, 1985. xi+ 416, iii+ 381, 337 s.

Derleme Sözlüğü: Türkiye'de halk Ağzından Derleme Sözlüğü, I-XII (A-Z + Ek-I). Ankara 1993. LV + 4842 s.

Drevnetyurskskiy slovar. Redaktörleri: V. M. Nadalyaev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak. Leningrad 1969. XXXVIII + 676 s.

Erdal, M., *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon, I* Wiesbaden 1991

Ergin, M., *Türk Dil Bilgisi,* İstanbul 1977. 395 s.

_____, *Orhun Abideleri,* İstanbul 1980. 191 s.

Gabain, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri,* TDK Yayınları: 532, Ankara 1988. XXIII + 313 s.

Grönbech, K., *Türkçenin Yapısı,* TDK Yayınları: 609, Ankara 1995. 145 s.

Hacıeminoğlu, N., *Karahanlı Türkçesi Grameri,* TDK Yayınları: 638, Ankara 1996. XXIII + 214 s.

Kaşgarlı, M., *Divânü Lügati't=Türk;* Tıpkıbasım, Ankara 1990. 639 s.

Korkmaz, Z., *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları,* TDK Yayınları: 598, Ankara 1994. 47-56

_____, *Gramer Terimleri Sözlüğü,* TDK Yayınları: 575, Ankara 1992. XIX + 209 s.

Mansuroğlu, M., *Tdrihi Türk Şiveleri: Karahanlıca,* Ankara 1979. 141-182.

Necip, Emir N., *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü,* (Çv. İklil Kurban) TDK Yayınları: 615, Ankara 1995. 480 s.

Öztürk, R., *Yeni Uygur Türkçesi Grameri,* TDK Yayınları: 593, Ankara 1994. X + 166 s.

Tarama Sözlüğü: XIII. Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitap/aran toplanan

tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, TDK Yayınları: 212//-V/, Ankara 1996. 4814 s.

Tekin, T., *Orhun Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk,* İstanbul 1988. 128 s.

Timurtaş, F. K., *Eski Türkiye Türkçesi -XV Yüzyıl, Gramer - Metin - Sözlük,* İstanbul 1994. XXIII + 322 s.

Yüce, N., *Mukaddimetü 'l- Edeb: Giriş, dil özellikleri, metin, indeks,* TDK Yayınları: 535, Ankara 1993. V + 228 s.